ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA • GODINA XX • 2011. • CIJENA 20 KN

BROJ 100

BEHAR

20 godina "Preporoda"

PORTRETI:

MERSAD BERBER

ESAD ĆIMIĆ

ISMET KURTOVIĆ

RAMAZANSKE VEČERI:
Zaboravljeni Branislav Nušić

AMIR BUKVIĆ: Rastanak

SAFVET-BEG BAŠAGIĆ:
Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ (od 2006.)

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ (od 2006.)

Uredništvo:
Senad NANIĆ (od 2006.), Ervin JAHIĆ (od 2007.), Sena KULENOVIĆ (od 2006.), Azra ABADŽIĆ NAVAEY (od 2005.)

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ilica 35, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
seadbegovic@yahoo.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **"STAJER GRAF", Zagreb**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA
Sead Begović: **100 "Behara" koji su oplemenili hrvatski i bošnjački kulturni prostor** 4

TEMA BROJA: **100 broj Behara – 20 godina Preporoda**
Senad Nanić: **Dnevnik jednog preporoda** 8
Ibrahim Kajan: **Izlazak** 13
Faris Nanić: **Pokušaj ogleda o misiji** 16
Muhamed Ždralović: **Novo vrijeme – sudbina Behara** 18
Mersija Omanović: **Kako smo osnivali Preporod** 19
Zapisnik s Osnivačke skupštine KDBH Preporod 20

PORTRETI: **Mersad Berber**
Sead Begović:
Mitopoetske i metafizičke tajne malog čovjeka i stradalnika 21
Intervju - Mersad Berber (razgovarao Sead Begović):
Možda je crtež najveća napast koja salijeće duh čovjeka 22
Mersad Berber:
Čudesno poimanje svijeta 27

POVIJESNA ČITANKA
Vesna Miović: **Mudrost na razmeđu: zgode iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva (2)** 35
Safvet-beg Bašagić (pripremio Edin Urjan Kukavica):
Kratka uputa u prošlost Bosne 42

PORTRETI: **Esad Ćimić**
Nikola Skledar: **Iskušenja dinamičnih socijalnih fenomena** 48
Intervju – Esad Ćimić (razgovarao Sead Begović):
Vatromet ideja o vjeri i religiji 50
Esad Ćimić: **Bosanska raskrižja** 58

PREPORODOVA IZDANJA
Filip Mursel Begović: **Zaboravljeni Nušić - Srca neka nam jednu vjeru vjeruju** 64
Branislav Nušić: **Hatidžin grijeh** 68
Ajka Tiro Srebreniković:
Ti igraš fliper, Amerika se trese... 70
Amir Bukvić (izabrao Senad Nanić):
Odlomci iz romana Rastanak 73

PORTRETI: **Ismet Kurtović**
Intervju – Ismet Kurtović (razgovarao Filip Mursel Begović):
Ja sam stari rocker koji je novu mladost našao u ilahijama i sevdalinkama 76
Glazbeni album Ismeta Kurtovića 82

ETNOLOGIJA: **Religija i kultura**
Elvir Duranović: **Staroslavenski narodni običaji u religiji i kulturi Bošnjaka** 83

CENTAR ZA URGENTNU MEDICINU
Filip Mursel Begović: **Kako smo se podijelili - naš si čo'ek, a kako čudno pričaš?** 88

BROJ 1. GOD. 1.
BEHAR
List za zabavu i pouku.
1. muharema 1318. SARAJEVO 1. maja 1900.

ZNANOST I DUHOVNOST
Edin Urjan Kukavica: **Alkemija: vještina, znanost ili sveta umjetnost (2)** 90

ŽENSKO PISMO: **Jasminka Ibrahimović**
Edina Smajlagić: **"Farukov cvijet" – gluhi smo i slijepi na patnju silovanih** 100

IZ STARIH NOVINA, ČASOPISA, KNJIGA...
Rešad Kadić (pripremila Edina Smajlagić):
Kako je bosanski franjevac otac Peruan spasio Gazi Husrev-begovu knjižnicu 102

Na naslovnici: Mersad Berber

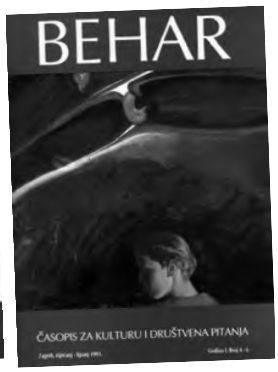

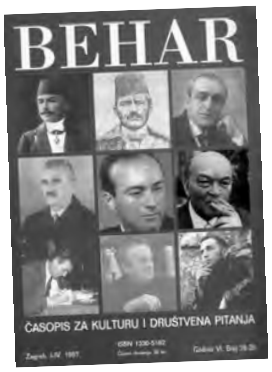

KDBH "Preporod", povodom izlaska 100 broja "Behara", zahvaljuje svim nekadašnjim urednicima i članovima uredništva na dugogodišnjoj posvemašnjoj predanosti u izradi časopisa.

Prvi broj:
srpanj-kolovoz, 1992.

Glavni i odgovorni urednici Behara:
Ibrahim KAJAN (1992. - 2001.)
Muhamed ŽDRALOVIĆ (2001. - 2006.)

Članovi uredništva:
Zija SULEJMANPAŠIĆ (od 1992. član uredništva, od 1999. pomoćnik je glavnog urednika, od 2001. zamjenik glavnog urednika i grafički urednik),
Fadil HADŽIĆ (1992., u prvom broju),
Fikret CACAN (1992., u prva dva broja),
Nedžat PAŠALIĆ (1992. - 1995.),
Asim CRNALIĆ (1992. - 1995.),
Edib MUFTIĆ (1992. - 1998.),
Ismet VOLJEVICA (1993. - 1995.)
Enes KIŠEVIĆ (1994. - 1999.),
Faris NANIĆ (1992., u prvom broju),
Ahmed SALIHBEGOVIĆ (1995. - 2003.),
Remzija HADŽIEFENDIĆ- PARIĆ (1997. - 1999.)
Muhamed ŽDRALOVIĆ (od 1998. član uredništva, od 1999. obnaša funkciju zamjenika glavnog urednika, od 2001. do 2006. funkciju glavnog urednika)
Osman MUFTIĆ (1999. - 2005.)
Ibrahim KAJAN (2001. - 2005.)
Dino MUJADŽEVIĆ (2003. - 2009.)
Zlatko HASANBEGOVIĆ (2003. - 2009.)
Emsud SINANOVIĆ (2008., u dva broja)

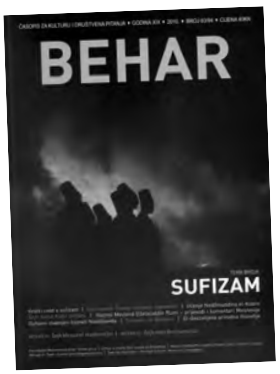

Likovna oprema:
Ismet VOLJEVICA (1992. - 1993.)
Mesud BUŽIMKIĆ (1993. - od broja 4 do broja 9)
Nurudin Dino TRTOVAC (1995. - 1997.)

Ekonomski voditelji:
Hilmija ŠABIĆ (1992. – 1995.)
Sadulah TUZOVIĆ (1995. – 1998.)

Od broja 4-6 izlazio je podlistak "Behar Journal", kao posebni prilog "Beharu". U prvim brojevima ga uređuje Ibrahim Kajan, kratko i Kenan Odobašić a zatim Faris Nanić. "Behar Journal" je kasnije prerastao u informativni list KDBH "Preporod" pod nazivom "Preporodov Journal". Dugogodišnji urednik mu je bio Faris Nanić (2003. – 2007.) a njegovo mjesto je preuzeo Ismet Isaković koji ga uređuje do danas.

100 "BEHARA" koji su oplemenili hrvatski i bošnjački kulturni prostor

Piše:
Sead Begović

"Behar" u naše doba posve slobodno pristupa temama, što se može zahvaliti demokratizaciji društva ali i okolnostima u kojima primarna uloga ove publikacije nije više podizanje morala, ulijevanje sigurnosti i samopouzdanja te upoznavanje s prošlošću i tradicijom, jer, to je već za mnoge Bošnjake poznato i obrađeno. Naprosto više se ne mora taktizirati i nespokojno osluškivati puls uleme i tekućih vlasti. Porastao je i veliki broj visoko obrazovanih suradnika.

Ovih dana slavimo jubilej 100 godina od prestanka izlaženja, u Sarajevu, časopisa za kulturu i društvena pitanja "Behar". Istodobno, časopis već dvadeset godina izlazi u Zagrebu (od 1992.), od osnutka Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", koje također bilježi dvadeset godina svoga postojanja i koje je ujedno nakladnik časopisa. Osnovna zadaća časopisa ne mijenja se od njegovog osnutka u Sarajevu (kada su u redakcijskom odboru bili ugledni ci kao što su osnivači i pokretači časopisa: Osman Nuri Hadžić, Ademaga Mešić, Edhem Mulabdić i Fehim Spaho, a urednik je bio Safvet beg Bašagić), a to je jačanje bošnjačkog kulturnog i društvenog identiteta. Do danas je u "Beharu" surađivalo mnoštvo vrijednih suradnika. Neki su još živi i djelatni, a neki su nažalost preselili na ahiret, ali i jedni i drugi bili su neodvojiv dio redakcijskog kolegija, ali i stožerni dio hrvatske kulture, koju su participirali na ponos i Hrvata i Bošnjaka. "Behar" u naše doba posve slobodno pristupa temama, što se može zahvaliti demokratizaciji društva ali i okolnostima u kojima primarna uloga ove publikacije nije više podizanje morala, ulijevanje sigurnosti i samopouzdanja te upoznavanje s prošlošću i tradicijom, jer, to je već za mnoge Bošnjake poznato i obrađeno. Naprosto više se ne mora taktizirati i nespokojno osluškivati puls uleme i tekućih vlasti. Porastao je i veliki broj visoko obrazovanih suradnika.

U današnjem društvu spektakla i spektakularnih tema, u kojemu se kulturni sadržaji prate informacijski šturo i komunikacijski hladno, teško je dostići čak i osnovni kondenzat neke starine, ali i novih još nepoznatih kulturoloških mjesta. Počesto su na ovim našim hrvatskim prostorima, dobre namjere, primjerice u književnim napisima, popraćene ideološkim mistifikacijama od kojih na kraju nitko nema koristi. Ni vladajući moćnici (koji usput budi rečeno s kulturom imaju bliske veze kao što to ima i rukav pidžame sa Šenoinim "Zlatarovim zlatom"), a bome ni manjinski narodi koji u sklopu većinske kulturnjačke energije pokušavaju osvijetliti i afirmirati nešto svoje, osobito i prijemčivo. I "Behar" je pokušavao, nakon vrsnog urednikovanja Ibrahima Kajana (1992. – 2001.) i Muhameda Ždralovića (2001. – 2006.), kulturnoj javnosti predočiti da i Bošnjaci u Hrvatskoj, svojim umjetničkim i kulturno znanstvenim pregnućima, nisu nipošto efemerna skupina zalutalih zanesenjaka ograničena dometa, kao što je

to i do sada bilo razvidno. Naprotiv, mi polazimo od saznanja da bošnjačke mogućnosti, na bilo kojim prostorima još nisu do kraja poznate, iskorištene i potrošene te ih treba iznovice, ili po prvi put, predstaviti u njihovoj lijepotnosti, mudroslovlju i bogatstvu izvornosti. Naravno, zamjetna je i "Beharova" integracijska uloga u Hrvatskoj, u smislu susjedstva i zajedničkog života.

Interesantno se osvrnuti na uredničke koncepcije dosadašnjih urednika čija je profesionalna orijentacija znatno pridonosila razvoju i usmjerenju časopisa. Književnik i sveučilišni profesor Kajan znatno je pridonio literarizaciji i baštinskom nasljeđu Bošnjaka, a nadasve ugledni orijentolog Ždralović povijesno političkom rasvjetljenju nekih nedoumica spram Orijenta, Zapada, Hrvatske i Srbije. Zapaženi su njihovi tematski brojevi, primjerice, o Smailu Baliću, Nerkezu Smailagiću, Nasku Frndiću, Ibrahimu Kajanu, o bosanskom jeziku i bošnjačkim piscima u Hrvatskoj. Predstavljeni su i mnogi simpoziji o jeziku i bošnjačkoj kulturi. Sadašnji urednik, autor ovog teksta (pjesnik, prozaik i književni kritičar), zajedno s izvršnim urednikom Filipom Murselom Begovićem (publicistom i antologičarem, potpredsjednikom Društva) ustrajno promiče niz književnih, filozofskih, sociooloških, povijesno umjetničkih (slikarstvo, kiparstvo, muzeologija...) te glazbenih, filmskih, novomedijskih (intermedijalnih) i religijskih (uglavnom mističnih) tema ne libeći se tematskih brojeva zbog preglednosti i veće dorađenosti pojedine kulturološke problematike. Od 2006. znatno je povećan i obim časopisa što možemo zahvaliti dobrim financijskim izvorima, ali i snalažljivosti uredništva. Budući da prvi brojevi "Behara" u Sarajevu nisu bili ispunjeni političkim temama, izlazak zagrebačkog "Behara" u jeku zlogukog rata u Hrvatskoj i Bosni emitirao je jake političke poruke koje su tada bile od velikog značaja za Bošnjake.

Uvriježeno je mišljenje da se "Beharov" sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. Izmijenio se i sastav uredništva. Sa suradnjom su prekinuli Dino Mujadžević i Zlatko Hasanbegović, a u jednom razdoblju pristupio je Ibrahim Kajan, uz već stalne redakcijske članove: arhitekta i magistra islamskih znanosti Senada Nanića (predsjednika "Preporoda"), književnika i urednika zagrebačke nakladničke kuće V.B.Z. Ervina Jahića, povjesničarke umjetnosti Sene Kulenović i sveučilišne profesorice Azre Abadžić Navaey. U tom sastavu, do sada je u petogodišnjem razdoblju izišlo 22 broja "Behara", a u tu su brojku uključena i pet dvobroja.

Naravno, zamjetna je i "Beharova" integracijska uloga u Hrvatskoj, u smislu susjedstva i zajedničkog života.

Već s prvim brojem "Behara", usvojila se koncepcija tematskog broja ne bi li se na taj način zadobio cjelovit pristup u neke goruće i aktualne teme i sadržaje. Pristupilo se oprezno – prvotno s takozvanim polutematskim brojevima, na primjer, o kulturno političko povijesnom prostoru Sandžaka i Bošnjaka sa Sandžaka, zatim o nobelovcu Orhanu Pamuku, koji je obrađen biografski i književno kritički, a objavljena je i njegova pristupna besjeda pri primitku Nobelove nagrade pod naslovom "Kovčeg mog oca". Uz ostalo u istom broju objavljen je i zadnji razgovor (intervju) s pjesnikom, esejistom, romanopiscem i radijskim urednikom Nusretom Idrizovićem, nekoliko tjedana prije nego što je preselio na ahiret. U prvim brojevima, a to će biti pravilo i nadalje, objavljuju se pjesnički i prozni ciklusi te prikazi književnih noviteta uglednih književnika Bošnjaka iz Hrvatske i BiH. To uključuje mlade, najmlađe i već trajno afirmirane stvaraoce. Posebno je odjeknuo polutemat koji je obuhvaćao sva relevantna znanja o Sefardima u BiH s naglaskom na djelo književnika i sefardskog rabina Eliezera Papu. Pohvale su došle od autoriteta koji se u našoj zemlji bave manjinama. Rečeno je da ljepši primjer multikulturalnosti i multikonfesionalnosti još nisu vidjeli u nas. "Zvukomjer" je rubrika o glazbi, koju se također pokušava pratiti u kontinuitetu, kao i rubrika "Likovno okno" u kojoj se predstavljaju likovni stvaraoci Bošnjaci. Do sada to su bili oni s hrvatskom, bošnjačkom i europskom verifikacijom. Nabrojimo samo slikarske velikane kao što su Munir Vejzović, Safet Zec, Dino Trtovac i Izet Đuzel, a u ovom broju i Mersad Berber. Predočene su i kolor fotografije nekih njihovih slika preko cijelog formata časopisa.

Polutematske cjeline u pojedinim brojevima "Behara", zapremaju obljetnice od povijesne i književno filozofske vrijednosti, primjerice, takav je prostor zadobio i legendarni Mevlana Dželaluddin Rumi sa svojim Mesnevijama i Diwanom. Predstavljen je s nizom priča, stihova, pouka i alegorija, budući da je 2007. godina bila godina Rumija, jednog od najvećih svjetskih mistika. Zatim, polutematom je obuhvaćena i knjiga (monografija) Zlatka Hasanbegovića pod naslovom "Muslimani u Zagrebu 1878.-1945." (Doba utemeljenja). Ubrojimo tu još i stalne, intrig-

antne i aktualne kolumne (iz broja u broj) Senada Nanića ("Multimonolog") i Ervina Jahića. ("Društvo s ograničenom odgovornošću"). Kompletne književno biografske portrete, uključujući i intervjue, dobili su: bošnjački pjesnik i kulturni poslenik Džemaludin Latić, zatim hrvatski i bošnjački pjesnik, karikaturist i komediograf Tahir Mujičić, hrvatsko bošnjački dramski pisac i romanopisac Feđa Šehović te pjesnik i dramski umjetnik Enes Kišević. Objavljeni su i najreprezentativniji ulomci iz njihova književno umjetničkog opusa.

Po mnogima, posebno je bio dirljiv tematski broj o silovanim ženama Bosne i Hercegovine, mahom Bošnjakinja, budući su jedino Srbi imali 6 bordela i mnoštvo kuća za silovanje sa zatočenim Bošnjakinjama i Hrvaticama na području Bosne. Korišteni su autentični i vjerodostojni materijali. Naime, dio objavljene bolne dokumentarne građe (izjave žena) prikupio je na terenu rahmetli Nusret Idrizović te je potom to ostavio u nasljeđe glavnom i odgovornom uredniku "Behara". Ne treba zaboraviti da su objavljena i izlaganja s održanog okruglog stola o Meši Selimoviću. Izdvajaju se još dva dvobroja, odnosno cjelovita temata, a to su također izlaganja sa simpozija o dr. Ahmedu Smajloviću pod naslovom "Tragom uspješnog rada dr. Ahmeda Smajlovića (1938.-1988.)". Simpozij o ovom neumornom borcu za islam i trudbeniku koji je bio spiritus movens pri gradnji džamije u Zagrebu održan je u Islamskom centru u Zagrebu od 24. 4. do 26.4. 2008.. Treba svakako istaknuti tematski broj "Najljepše orijentalne priče" (indijske, afganistanske, perzijske, arapske, turske, sefardske i bošnjačke) koje se i nadalje nude kao izuzetno vrijedan poklon za književne sladokusce. Slično se desilo i s brojem 96 u kojem smo u suradnji s Bošnjačkim institutom u Sarajevu još jednom otkrili začuđujuću vrijednost arhiva rečenog Instituta iz fondacije Adil-bega Zulfikarpašića.

Po mnogima, posebno je bio dirljiv tematski broj o silovanim ženama Bosne i Hercegovine, mahom Bošnjakinja, budući su jedino Srbi imali 6 bordela i mnoštvo kuća za silovanje sa zatočenim Bošnjakinjama i Hrvaticama na području Bosne.

Zadnji tematski brojevi, netom izašli, posvećeni su u cijelosti intrigantnom pojmu i sadržaju *sufizma*. Okupljeni su radovi domaćih i stranih autora na dvjestotinjak stranica. Poznato je da sufizam nudi put na kojem se može napredovati ka "uzvišenom cilju" samoostvarenja i dostignuću suštine našeg bića. Sufizam je put ljubavi, put znanja, put predanosti Uzvišenom Allahu. Upravo takav jedan kompendij znanja o sufizmu nudi dvobroj (broj 93/94). Pribrojimo tu još i broj koji je u cijelosti ispunio svojim ogledima Šejh Edin Urjan Kukavica pod naslovom "Sveta povijest i duhovno viteštvo u Bosni i Hercegovini" s podnaslovom: tekije, evlije, sufije, ratnici, pjesnici.

Na kraju ovog kratkog panoramskog pregleda koji ne obuhvaća sve priloge, već samo one *nosive* (po mišljenju autora ovog napisa), spomenimo još i to da su suradnici "Behara" bili i bit će pripadnici svih naroda i narodnosti koji su na neki način vezani uz kulturni prostor Bošnjaka (ma gdje oni bili) i Bosne i Hercegovine. Uvažava se intertekstualnost i interkonfesionalnost u pristupu i odabiru tekstova i autora. Stoga su u "Beharu" do sada svoj prostor dobili, primjerice, i polivalentni intelektualac Predrag Matvejević, i romanopisac Ludvig Bauer i slikarica Melita Kraus. Ono na što je uredništvo "Behara", kao i cijeli "Preporod", posebno ponosno jest primitak prve nagrade za najbolji časopis na Sarajevskom sajmu knjiga godine 2010. Posvema "Behar" je uposebio hrvatski i bošnjački kulturni prostor, a to je ujedno i njegova zadaća - da oplemenjuje ta dva prostora.

Književnik Ibrahim Kajan, pokretač i urednik Behara (1992. - 2001.)

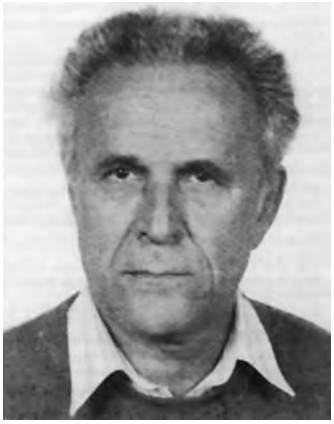

Zija Sulejmanpašić, obnašao je funkcije grafičkog urednika i zamjenika glavnog urednika Behara

Rahmetli Muhamed Ždralović, zamjenik glavnog urednika, a zatim glavni urednik Behara do 2006. godine

Književnik rahmetli Nusret Idrizović, jedan od osnivača "Preporoda" i suradnik Behara

Književnik rahmetli Fadil Hadžić, član redakcije u prvom broju

Slikar i karikaturista rahmetli Ismet Ico Voljevica, dugogodišnji član redakcije Behara koji je bio zaslužan i za njegovo likovno uređenje

Književnik rahmetli Nasko Frndić, dugogodišnji suradnik Behara

Rahmetli Edib Muftić, dugogodišnji član redakcije Behara

Rahmetli Osman Muftić, dugogodišnji član redakcije Behara

Rahmetli Nedžat Pašalić, dugogodišnji član redakcije Behara

Dnevnik jednog preporoda

Odlomci intervjua, skupštinskih izvještaja i članaka Senada Nanića, predsjednika KDBH "Preporod" od 2001. do 2011.

Senad Nanić, predsjednik KDBH Preporod

Programski ciljevi "Preporoda"

Skupština, održana 5. svibnja 2001., dala je podršku kvaliteti dosadašnjeg rada KDBH "Preporod", uz izraženu želju za pomlađivanjem i osvježenjem čelništva. Tako i sastav Glavnog odbora reflektira upravo taj stav članstva. Podršku je dobilo i uredništvo časopisa Behar. Kao predsjednik vrlo sam počašćen sastavom Glavnog odbora koji je jasno profiliran i uspješno surađuje jer određuje, prepoznaje i podržava zajedničke ciljeve(...)
Smatramo da "Preporod" može dati svoj doprinos i kulturnoj te znanstvenoj suradnji RH s BiH i drugim zemljama. KDBH "Preporod" želi ukazati na univerzalni karakter kulturnog proizvoda. Kulturni proizvod se pretvara u beživotnu ikonu ukoliko nije konzumiran izvan kruga etničke kulture. Manjinski kulturni proizvod, po svojoj prirodi, teži ne samo integraciji u većinski kulturni sustav, već i povezuje matični kulturni sustav s nama većinskim te tako tvori faktor zbližavanja kultura i civilizacija. Niz kulturnih djelatnika Bošnjaka u Hrvatskoj svojim višekulturnim iskustvom na osebujan način obogaćuju matičnu kulturu. Očekujemo da i većinski hrvatski kulturni krug prepozna naš kulturni proizvod kao dio svoje kulture. Tek time započet ćemo ostvarivati svoju misiju transgraničnog povezivanja kultura i civilizacija(...)
"Preporod" je naša važna institucija. Možda nismo u mogućnosti pripremati skupa događanja, ali naš je cilj, vjerujem, mnogo važniji. Pisana riječ je ona koja postaje dokument naše kulturne i društvene prisutnosti. Ona jamči mogućnost integracije. Ona je politički argument, sada i u budućnosti. Otvorena pisana riječ je medij uvažavanja naših interesa i društveno angažiranih stavova(...)
Društvom najbolje upravljaju oni koji aktivno doprinose ostvarenju njegovih programa. Samo oni mogu prepoznati sve kvalitete i poteškoće provedbe programa ponaosob(...)
Sadržajno, nismo htjeli afirmirati bošnjačku kulturu, već nasljeđe i stvaralaštvo Bošnjaka Hrvatske čijom integracijom kao izvorne pojedinosti u hrvatsko kulturno biće možemo ostvariti svoj cilj, a to je interkulturni i intercivilizacijski dijalog u obliku kreativne nove vrijednosti koja nadilazi višestruko kulturno porijeklo i razrješuje sve njegove stvarne i prividne proturječnosti te nas oslobađa usamljenosti u getu na društvenoj margini(...)
Oblikovanjem novog Preporodovog Journala otvaramo prostor polemike i propitivanja upravo te naše stvarnosti, bila ona kulturološka, institucionalna i svaka druga. Propitujemo svoje mogućnosti i svoju budućnost. Tako i Behar širi prostor polemike i interesa. U sve tri redakcije imamo sve više mladih ljudi, pripadnika tako zvane druge generacije koji su životno zainteresirani za rasvjetljavanje i afirmaciju svog neizbježno složenog identiteta. Našim knjigama, bile one u obliku kojeg književnog ili publicističkog žanra, ili pak znanstveno-istraživačke prirode, aktualiziramo poziciju manjinskog u odnosu na većinski ili matični, u svim svojim ograničenjima i potencijalima. Ispitujemo opravdanost pojma manjina i pronalazimo vidove manjinskog identiteta i u pripadništvu većini. Vjerujemo da su manjine, bilo etničke, vjerske, profesionalne, radne ili dobne, segmenti društva i da svaki manjinski identitet tvori vrelo kreativnih unapređenja ukupnog društva. I naši su Bulbuli tako vođeni na "drugi način", odnosno takvom interpretacijom tradicionalnog bosanskog gradskog zvuka koja pogađa frekvenciju i ove sredine u potrazi za čitkim i nadahnutim novim iskustvom, a ne tek za standardnom interpretacijom nasljeđa.

Općenito o programskim aktivnostima "Preporoda"

Nakon četverogodišnjeg rada u Kulturnom društvu Bošnjaka Hrvatske "Preporod", uprava može zaključiti da je zadovoljna. S obzirom na uvjete od prije četiri godine, možemo naglasiti prvenstveno kontinuitet kao veliko postignuće. Za održanje kontinuiteta bilo je potrebno uložiti veliku energiju na više frontova. U programskom smislu to je prvenstveno značilo očuvanje kontinuiteta i standarda časopisa Behar kao i ukupne izdavačke djelatnosti. Uzroci koji su doveli do zahtjevnosti ovoga zadatka prvenstveno su financijske prirode. Bilo je, naime, u nedefiniranim fi-

nancijskim okolnostima teško očuvati entuzijazam suradnika Behara. Novi glavni urednik, dr. Ždralović, uspješno je zadržao kontinuitet Behara u proteklom razdoblju(...)
Svjesni naših financijskih ograničenja, uspjeli smo značajno smanjiti režijske i troškove plaća i doprinosa. Kroz svaku proračunsku godinu Društvo dobiva malo linearno povećanje ukupnog iznosa dotacija, čime smo, čuvajući stari cjenik, ipak uspjeli potpuno urediti financijske tokove, odnosno riješiti problem likvidnosti Društva, čak i uz porast ulaznih troškova, posebno jediničnih cijena režija i usluga, neophodnih za djelatnost Društva(...)
"Preporod" treba i ljude koji dobro pišu, rišu ili pjevaju kao i one koji to sve znaju uobličiti, organizirati i prezentirati, sa sviješću o svim ograničenjima koje neprofesionalni status naše udruge nosi. Pozivam također i sve članove Društva da preuzmu svoj dio odgovornosti, aktivnim učešćem ili makar svjesnim i odvaganim odabirom novih članova Glavnog odbora na Skupštini(...)
Obim naše produkcije prvenstveno odlikuje kontinuitet. Međutim, i u tim uvjetima uspjeli smo kontinuirane aktivnosti pojačati. U programu informiranja godišnje izdajemo 6 brojeva časopisa Behar, 10 brojeva reformiranog, dakle, ojačanog časopisa Preporodov Journal i 2 broja časopisa Jasmin(...)
Za naglasiti je da smo uspjeli naslijeđenu neredovitost i financijsku nelikvidnost posve eliminirati što je također bio značajan financijski napor za Društvo kao i radni za redakcije, a čime je realno obim značajno povećan(...)
Osim u brojne manifestacije i diplomatske koridore, prodrli smo i u gradske knjižnice, oformivši zasad prvi Odjel bošnjačke književnosti u Gradskoj knjižnici Sisak, Odjelu Caprag, na čemu posebno zahvaljujemo Snježani Šnajder i Ismetu Isakoviću. Naša se sva izdanja odnedavno nalaze i u Gradskoj knjižnici Hrvatska Kostajnica, a nastavljamo s ovim programom u Puli i drugim sredinama. Čitani smo i na katedrama slavistike, barem onoj u Rimu na Sveučilištu Sapienza kod profesora Matvejevića. Naša izdanja skupljaju se u privatnim zbirkama sve do Melbournea. Radosni smo potvrditi ostvarenje ciljeva koje smo si zadali na početku mandata(...)
Aktualno je pitanje i važna potreba organizacije dopunske

Vjerujem da je od početka djelovanja "Preporod" najpoznatiji po časopisu za društvena i kulturna pitanja Behar. Ideja obnove povijesnog Behara nije slučajna niti izvan konteksta. Časopis ima misiju osvjetljavati i promišljati kulturnu i društvenu stvarnost Bošnjaka, s naglaskom na Hrvatsku. Takvoga profila časopis je prilično jedinstven u bošnjačkim suvremenim relacijama te je prepoznat kako u Hrvatskoj tako i u Bosni, a otkako ga objavljujemo i distribuiramo u elektronskom obliku, sve je čitaniji širom dijaspore.

škole bosanskog jezika i sukladnih dopunskih programa. Ovakav program Savjet ne smatra svojom nadležnošću, već je problem potrebno riješiti u suradnji s Ministarstvom znanosti, prosvjete i sporta. Kako su hrvatski i bosanski jezik posve srodni, Bošnjaci tendiraju previdjeti važnost ovog pitanja. Jezik je bitna odrednica nacionalnog identiteta, čak i onda kada okružje govori gotovo istim jezikom. Stoga ćemo inzistirati i da se taj jezik, ukoliko uspijemo ostvariti program, naziva pravim imenom, a to je njegov povijesni naziv – bosanski jezik(...)
Upravi za zajedničke programe Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa predložili smo i program Njegovanje jezika i kulture Bošnjaka. Nastava bi se održavala u prostorima najpovoljnije locirane škole po dva do tri sata tjedno, što učenicima neće predstavljati preveliko opterećenje, i to za učenike uzrasta predmetne nastave osnovnih škola i srednjoškolce u grupama od po dvije generacije, što ukupno iznosi 8 do 12 sati tjedno. Koristili bismo udžbenike iz Bosne dok ne izradimo "razlikovne" udžbenike za potrebe nastave Njegovanja jezika i kulture. Ministarstvo se obvezalo da će, nakon što ispunimo sve uvjete, financirati Program, što uključuje i jedno radno mjesto. Profesori jezika, književnosti i povijesti iz Zagreba već su izrazili spremnost za provedbu programa. Ovaj smo program osmislili jer vjerujemo da je naša dužnost vrijednostima kulture Bošnjaka na kontinuiranoj osnovi upoznavati mlade u što ranijoj dobi, u dobi emotivnog i intelektualnog sazrijevanja. Samo takvi mladi ljudi moći će u budućnosti iskazati entuzijazam i ostvariti kvalitetan razvoj kulturne svijesti Bošnjaka u Hrvatskoj. Moći će, dakle, stvarati i živjeti sadržaj političkog identiteta Bošnjaka(...)
Naglasio bih onaj aspekt naših ciljeva gdje smo dosada uvijek šepali, odnosno činjenicu da smo previše vezani na zagrebački krug, da vrlo teško prodiremo izvan zagrebačkih adresa. Na dva polja mislim da značajno mijenjamo situaciju. Jedno je da ljudi koji nisu iz Zagreba postaju članovi redakcije Journala i intenzivno pišu, poput Ismeta Isakovića iz Siska i Amine Alijagić iz Lovrana. U tom smislu širimo naše pozicije na cijelu Hrvatsku, što je jako važno. Taj se krug sve značajnije širi(...)
Zbog želje za očuvanjem standarda, urednici zapadaju u neprihvatljivu poziciju, a to je neredovitost izlaženja. Vjerovao sam da ćemo do ovog trenutka ipak imati ohrabren veći broj redovitih suradnika spremnih na barem nekoliko stručnih kvalitetnih tekstova godišnje. Svoje sam uvjerenje temeljio na činjenici nemalog broja visokoobrazovanih Bošnjaka mlađe i srednje generacije u Hrvatskoj. Nadao sam se i većem broju izdavačkih projekata stručnog i znanstvenog profila u svrhu vjerodostojnijeg osvjetljavanja bošnjačke i islamske stvarnosti u Hrvatskoj i šire. Moj osobni angažman na pokretanju dopunske nastave jezika i kulture Bošnjaka, uz otvorena vrata Ministarstva, nije se počeo ostvarivati jer u tu svrhu okupljeni profesori davno preuzetu obvezu izrade programa većinom nisu ispunili.

Povećanjem broja društava koja se na amaterskim osnovama bave glazbenim i folklornim nasljeđem i izrazom, "Preporod" se može osloboditi pritiska za reprodukcijom tradicionalnog nasljeđa i snažnije se posvetiti cilju ostvarenja referentne institucije stručne i znanstvene misli te umjetničkog djelovanja Bošnjaka u Hrvatskoj. Bošnjaci u Hrvatskoj svakako imaju potencijala za ostvarenje takvog cilja. Vjerujem da im i "Preporod" to može omogućiti(...)
Povećan je broj, kvaliteta i posjećenost manifestacija. Značajno je povećano aktivno učešće "Preporoda" u manifestacijama širom regije (Sarajevo, Jajce, Brčko, Sisak, Dubrovnik, Trebinje, Stolac, Novi Pazar, Bijelo Polje, Podgorica, St. Gallen) gdje učestvuju urednici, članovi redakcije i suradnici Behara i Preporodovog Journala, dramski studio Orient Espresso svojim predstavama i zbor Bulbuli. Nastavljen je program predstavljanja "Preporoda" uz donacije knjiga i časopisa putem sustava gradskih knjižnica u Hrvatskoj. Predstavljeni smo na Međunarodnom sajmu knjiga u Sarajevu i to do sada s najvećim obimom izdanja. Možemo zadovoljno reći kako je naša produkcija kontinuirana, ali s iskazanim povećanjem obima i sve višom kvalitetom.

O Beharu

Behar uspješno prati, dokumentira i stvara kulturno dobro Bošnjaka u Hrvatskoj. On je trajna materijalna potvrda društvene prisutnosti i duhovnog stvaralaštva bošnjačke zajednice u Hrvatskoj, što je članstvo i prepoznalo(...)
Vjerujem da je od početka djelovanja "Preporod" najpoznatiji po časopisu za društvena i kulturna pitanja Behar. Ideja obnove povijesnog Behara nije slučajna niti izvan konteksta. Časopis ima misiju osvjetljavati i promišljati kulturnu i društvenu stvarnost Bošnjaka, s naglaskom na Hrvatsku. Takvoga profila časopis je prilično jedinstven u bošnjačkim suvremenim relacijama te je prepoznat kako u Hrvatskoj tako i u Bosni, a otkako ga objavljujemo i distribuiramo u elektronskom obliku, sve je čitaniji širom dijaspore. Glavni urednici, članovi redakcije i brojni suradnici te sugovornici, uvijek su bili ljudi vrsnog pera, relevantni poznavatelji širokog spektra tema kojima je Behar oblikovan, poznati u stručnoj i široj hrvatskoj te bosanskoj javnosti. Glavni urednik Behara sada je Sead Begović, čije je djelo nezaobilazna činjenica suvremene hrvatske poezije i književne kritike(...)
S radošću izdvojiti valja časopis Behar, koji je pod vodstvom glavnog i odgovornog urednika Seada Begovića dosegao razinu i prepoznatost u široj, prekomanjinskoj javnosti, kakvu do sada svakako nismo imali. Časopis je ostvario jasnu uređivačku profiliranost u kulturološkoj relevantnosti rubrika, tema i suradnika. Ostvarena je ravnoteža aktualnih kulturnih, društvenih i tema nasljeđa. Čitati Behar danas znači živo propitivati i izgrađivati svoj identitet. Ne čude, stoga, brojne pozitivne reakcije u javnosti(...)

> Najsnažniji pečat prvom i bitno težem te opasnijem desetljeću "Preporoda" nesumnjivo je dao predsjednik Društva i glavni urednik Behara književnik Ibrahim Kajan. Uz pomoć velikih imena hrvatske kulture kao što je rahmetli Ismet Ico Voljevica, profilirao je Behar i otvorio prostor za glas naroda suočenog s prijetnjom političkom, kulturnom i fizičkom opstanku. U Beharu je nebrojene koprene s našeg nasljeđa razotkrivao rahmetli dr. Muhamed Ždralović, voditelj Orijentalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i drugi glavni urednik Behara.

Napustila su nas dva velikana kulture Bošnjaka u Hrvatskoj, svojim djelom neizbrisivo vezana uz "Preporod". Književnik Nusret Idrizović, preselio je na bolji svijet tek pošto je dovršen njegov posljednji intervju objavljen u Beharu. Dr. Muhamed Ždralović, preselio je na ahiret iznenada, odmah nakon odluke o njegovom povratku u Glavni odbor u kojem je toliko godina djelovao. Kao višegodišnji glavni i odgovorni urednik Behara i dugogodišnji voditelj Orijentalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, nizom je stručnih tekstova otvarao nama te stručnoj i široj hrvatskoj javnosti uvide u zanemarivane dijelove vlastite povijesti i kulturnog nasljeđa izgubljenog u ideologiziranim simplifikacijama. Hvala vam Nusrete i Muhamede, neka vam je sveobuhvatna Milost Božja sada vječni dom.

O Preporodovom Journalu

Mjesečnik Preporodov Journal izrastao je iz potrebe artikulacije aktualnih političko-društvenih stavova u turbulentnim globalnim i lokalnim uvjetima s početka desetljeća na izmaku. Svjesno inicira polemike i otvara prostor diskusijama i dijalogu o brojnim aktualnim društvenim temama. Bilježi i analizira sve relevantne događaje kojima su nositelji Bošnjaci u Hrvatskoj kao i one koji se na njih odnose. Kronika je to naše stvarnosti(...)
Svojom koncepcijom, usmjerenom ka obradi aktualnih i važnih pitanja društvenog i kulturnog života, Journal odgovara na potrebu za različitim profilima informativnih izdanja manjinske zajednice. Reakcije koje smo primili vrlo su pozitivne(...)

Journal je postao vrlo rado čitan mjesečnik i izvan bošnjačkih krugova. Svojom otvorenošću za polemička i različita viđenja naše društvene i kulturne stvarnosti, opravdao je svoje pokretanje, trasiravši mogućnost ostvarenja kulture dijaloga, kako interbošnjačkog, tako i šireg(...)
Proteklu godinu označila je i promjena na čelu Preporodovog Journala. Odlaskom Farisa Nanića u inozemstvo, nekoliko je već brojeva kao vršitelj dužnosti glavnog i odgovornog urednika iznio Ismet Isaković. Uz posve očuvan sadržajni i kvalitativni kontinuitet časopisa, Isaković, svojom privrženošću temama iz rubrike Bošnjaci u Hrvatskoj, koju je do tada uređivao, daje sve veći naglasak upravo ovom području. Porast broja suradnika koji prate sve veći broj događanja argument je više ovom novom uređivačkom naglasku i zahtijevanom povećanju obima lista(...)
Raduje me što uvjerenje o kvaliteti Preporodovog Journala kao i o potrebi za listom takvog profila dijeli sve više ljudi, a posebno me veseli kada to potvrđuje saborski zastupnik. Preporodov Journal bivaše od početka jedinstvenim glasilom naše zajednice otvorenošću svog prostora. U njemu ničim ograničen niti revidiran prostor za riječ imadoše svi u našoj zajednici i šire, oni relevantni, a spremni za iskorak u prostor javne argumentacije, "od kulture do društvenih pitanja". Dokad god redakcija istinski poštuje vrijednosti slobodnog medija te održava i unapređuje sadržaj i kvalitetu, "Preporod" će podržavati časopis. To je dogovor stariji i od "Preporoda" i od Preporodovog Journala i od njega "Preporod" odstupiti ne može, ali se u njegovu okviru dogovoriti može mnogolika suradnja.

O Jasminu

Dvaput godišnje izdajemo Jasmin, časopis za djecu i mlade, koji tu grade prostor izraza svog složenog identiteta u nastajanju. Urednica Azra Čimić sasvim se je dobro snašla u pronalaženju i izboru prikladnih tema i sadržaja za mlađu populaciju. Posebno smo ponosni da je uspjela, kroz suradnju sa nastavnicima u hrvatskim mektebima, otvoriti prostor za najmlađe koji svojim likovnim i tekstualnim prilozima sukreiraju sadržaj tog časopisa.
Tematska određenja i sadržajnost Behara postaju prepoznatljivo visoko profilirana. Stupanj i obim obuhvaćenosti bošnjačkih tema u Preporodovom Journalu čini ga temeljnom referencom bošnjačke društvenosti u Hrvatskoj ovog vremena. Tematsko-grafička usklađenost Jasmina čini ga prepoznatljivim listom za mlade. Upravo takva informativna usklađenost čine Preporodovo izdavaštvo prepoznatljivim i referentnim izvorom za sve segmente života Bošnjaka u Hrvatskoj.

Ženski zbor Bulbuli

O ženskom zboru Bulbuli

Voditeljska kvaliteta Ismeta Kurtovića posebno se očituje u njegovoj sposobnosti da kreira takve aranžmane koji tradicionalno vokalno solistički žanr uspješno prevodi u zborsko pjevanje uz isticanje posebnosti i ljupkosti melodije sevdaha. Oslobođeni izvorne vokalno solističke ornamentiranosti, takvi aranžmani doimlju se izuzetno bliskim i ovdašnjem uhu što CD Bulbuli čini projektom namijenjenim vrlo raznolikoj publici, mnogo široj od naše bošnjačke. Tradicija domaćih rock balada, sevdahu u biti srodna, prostor je u kojem je Kurtović "doma" i koji je ovdje prirodno okružje kojim se sevdah širi tvoreći žanrovski novum u odnosu na suvremene raznolike interpretacije sevdaha. Studijski uvjeti omogućili su Kurtoviću precizno brušenje, naglašavanje i ravnotežu svih vokalnih i instrumentalnih pojedinačnosti i kvaliteta zbora(...)
Ženski zbor Bulbuli već skoro desetljeće i po strpljivo oblikuje specifičan glazbeni izraz. Sevdah Bulbula rado sluša vrlo raznolika publika, mnogo šira od bošnjačke i bosanske dijaspore. Prošle smo godine izdali CD Bulbuli snimljen i obrađen u studijskim uvjetima. Dugogodišnji trud utkan je skladnim aranžmanima dvanaest tradicionalnih melodija u vez toplih vokala i vještih instrumentala. Vjerujem da će njegovu kvalitetu i originalnost prepoznati svi relevantni poznavatelji sevdaha.

O dramskom studiju Orient Espresso

Dramski studio Orient Espresso je vrlo dobro prihvaćen svojom prvom dramom, monodramom Kameni spavač po tekstu Maka Dizdara, koja je pretpremijerno prikazana na samom kraju godine, uz Kurban Bajram. Riječ je o izvanredno oživljenom tekstu sa svim simbolima i kvalitetnom glumačkom interpretacijom, gdje u kratkom vremenu glumac Filip Mursel Begović izmjenjuje šesnaest likova. Riječ je o izuzetno dojmljivoj predstavi koja, osim simbolima, obiluje i referencama na onaj proročanski aspekt Dizdarove poezije koja se lako referira na srebreničku tragediju i uopće na tragične aspekte povijesti bošnjačkog naroda. Redateljica i dramaturginja Lana Bitenc je vrlo

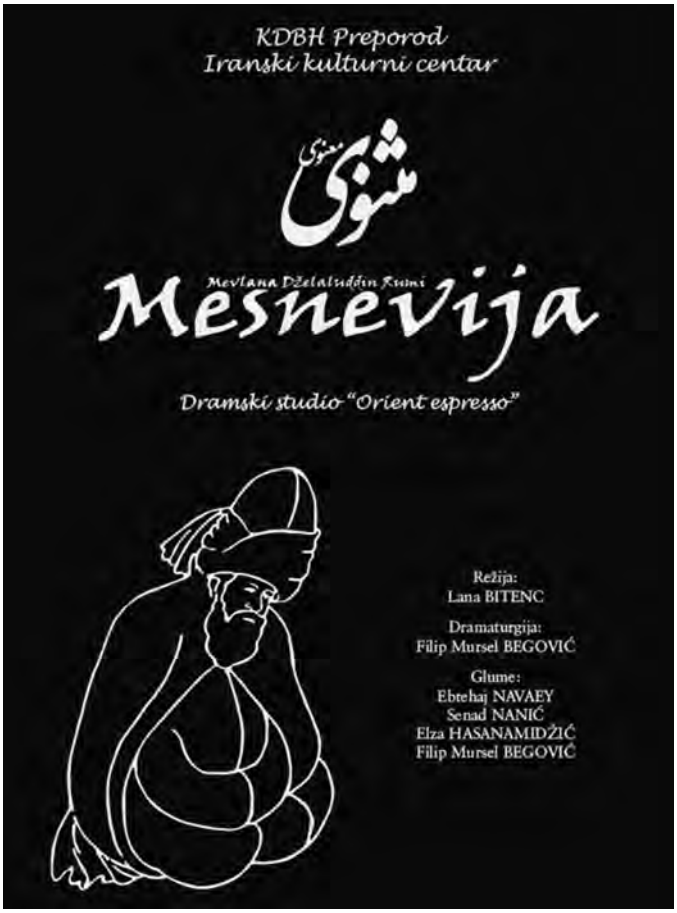

uspješno multimedijalno komponirala težnje kreativnog dueta da sve simbole, značenja i podznačenja, putem ne samo glumačkog izričaja već i pažljivo odabranih *slide showa* i glazbe, prenese na najbolji mogući način i očuva publiku posve zainteresiranom do kraja predstave(...)
Multimedijalnom simultanošću ostvareno dinamično otvaranje simbola klasičnog teksta koji obiluje metaforama, odlika je i nedavno praizvedenog scenskog uprizorenja Rumijeve "Mesnevije" u režiji Lane Bitenc i dramaturgiji Filipa Mursela Begovića. U suradnji s Iranskim kulturnim centrom iz Zagreba, predstavom se obilježava 800 godina od Rumijeva rođenja. Naoko zatvoren tekst, glumci prenose izravno i uz pomoć kazališta sjena koje dramaturški omogućuje očitovanje i razumijevanje brojnih značenja i simbola izvornika te ujedno naglašava temeljnu ideju predstave o uzletu duše na putu od materijalnog svijeta k duhovnom upotpunjenju. Gledatelj je, umjesto da sluša tumačenje, upućen k sublimaciji, istodobnom doživljaju višeslojnosti značenja koji su ocrtani riječju i slikom, pokretom i sjenom, glasom i glazbom. Predstave su odlično, nerijetko s ovacijama, prihvaćene na daskama Hrvatske i Bosne te susjednih zemalja.

O izdavaštvu "Preporoda"

Godišnje izdajemo prosječno tri knjige, tako da se kroz ova gotovo dva desetljeća oblikovala oveća i raznolika biblioteka naših izdanja. Naći će u njoj čitatelj razne književne žanrove, od poezije i drame preko putopisa i pripovijetke do romana, ali i antologije te znanstvena i publicistička djela o književnosti, povijesti i drugim temama. Gotovo svi autori Bošnjaci su iz Hrvatske što ovu kvalitetnu biblioteku čini još dojmiljivijom.

O manifestaciji Bošnjačke riječi

Za naglasiti je s ponosom našu tradicionalnu godišnju manifestaciju Bošnjačke riječi u Hrvatskoj. Uz naše izdavačke projekte, na manifestaciji stručno predstavljamo i druga izdanja od značaja za bošnjačku kulturu i društvenu stvarnost. U okviru manifestacije organiziraju se i brojne izložbe, tribine, okrugli stolovi i simpoziji. Svake godine naglašavamo neku od važnih obljetnica bošnjačke kulture i povijesti uz koju vežemo središnju priredbu Bošnjačkih riječi.

O nagradama

Za naše aktivnosti priznanje su nam dodijelili Savjet za nacionalne manjine RH povodom 10. godišnjice Manifestacije kulturnog stvaralaštva nacionalnih manjina, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH u Sarajevu, Pučka knjižnica i čitaonica Daruvar za vrijedne donacije knjiga i časopisa te Australian Bosniak Association za izvanrednu podršku i doprinos Bošnjacima Australije(...)
Posebno smo ponosni na veliki uspjeh našeg dramskog pisca Amira Bukvića. Njegovoj drami u našoj nakladi "Aristotel u Bagdadu" Ministarstvo kulture RH 2004. je dodijelilo nagradu za najbolji dramski tekst. Objavili smo i njegovu dramu "Djeca sa CNN-a" koja je u režiji Aide Bukvić na Marulićevim danima u Splitu 2009. osvojila nagradu publike za najbolju predstavu i glavnu mušku ulogu koju igra Amar Bukvić, a na Festivalu glumca u Vinkovcima nagradu za najbolju predstavu i glavnu mušku ulogu. Predstava je višekratno izvođena i nagrađivana i u Sarajevu(...)
Svake godine rado se odazivamo pozivu Ministarstva dijaspore da na njihovom štandu na Sarajevskom sajmu knjiga predstavimo svoja nova izdanja. Nepripremljeni i posve neočekivano, nesvjesni da se nagrade uopće dodjeljuju, 2010. dobili smo nagradu za Behar kao najbolji časopis na Sajmu. Jedinstvenost profila i visoka razina kvalitete Behara, o čemu smo navikli slušati najčešće u neformalnom obliku, sada su dobili službenu potvrdu ovom nagradom u impresivnoj konkurenciji i odlukom kompetentnog žirija. No, tome nije kraj. Godine 2011. na Sajmu knjiga u Sarajevu "Preporod" i njegovi urednici dobili su nagradu za životno djelo na polju izdavaštva. Posebno veseli činjenica da smo prepoznati u matici. Ovim nagradama, stoga, čitam potvrde našeg uvjerenja da se stvaralačkom usmjerenošću ka kulturnoj višestrukosti ne gubi izvornost. Naprotiv, ona se osvjetljava.

O Savjetu za nacionalne manjine, financijeru "Preporoda"

Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske predstavlja napredak u odnosu na prijašnje stanje. On je pr-

venstveno političke naravi u smislu da definitivno afirmira pravo nacionalnih manjina da participiraju u donošenju političkih odluka koje se neposredno njih tiču. To je važna poruka javnosti. U praktičnom smislu, pokazalo se, Savjet nema moć bitno poboljšati svakodnevni život pripadnika nacionalnih manjina. Njegova je moć ograničena činjenicom limitiranih iznosa iz Državnog proračuna za financiranje rada udruga nacionalnih manjina. Prostor djelovanja Savjeta omogućit će artikulaciju i predstavljanje problema manjina na mjestima gdje to dosada nije bilo moguće u ovako širem obliku(...)

Savjet za nacionalne manjine je dobra institucija. Za uspješno funkcioniranje Savjeta svi smo se morali naviknuti na dodatni napor. U Savjetu su predstavnici mnogih nacionalnih manjina i morali smo se naučiti argumentirati svoje zahtjeve u kontekstu ukupne manjinske problematike u Hrvatskoj. Savjet ima svoja financijska ograničenja, pa velike promjene nisu moguće. S druge strane, uspijeva se izboriti svake godine za povećanje ukupne mase sredstava, što je, imajući u vidu *budget cutting* mnogih programa u Državnom proračunu, značajno dostignuće(...)

Obim naših aktivnosti relativno je čvrsto određen sustavom financiranja kojeg, stoga, moramo prvog razmatrati. On se suštinski ne mijenja iako smo sredinom mandata doživjeli promjenu statusa manjina u Hrvatskoj, kada je Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske započeo radom. Time je raspodjela sredstava prenesena s Ureda za nacionalne manjine Vlade RH na izabrane saborske predstavnike nacionalnih manjina i one od Vlade imenovane koji zajedno čine Savjet. Naša se pozicija u toj promjeni, na žalost, ne mijenja značajno na bolje, jer godišnja nominalna povećanja ukupnog budžeta, koji se iz Proračuna RH izdvaja za potrebe nacionalnih manjina, u najznačajnijem dijelu odlaze novim udrugama te udrugama takozvanih starih nacionalnih manjina zahvaljujući linearnoj raspodjeli u postotku prema već dosegnutim financijskim pravima(...)

IZLAZAK

Uvodnik Behara br. 1.

Piše: **Ibrahim Kajan**

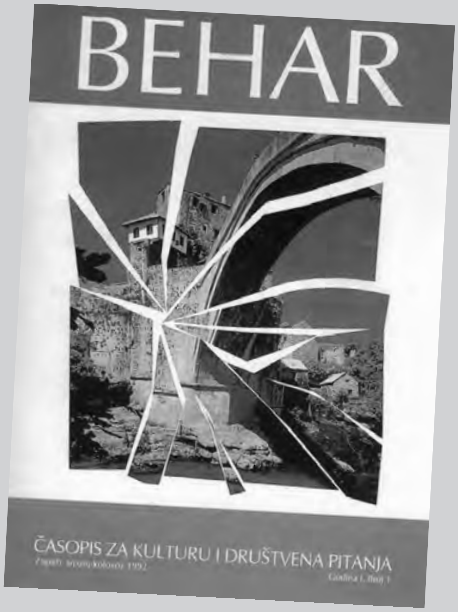

Ovo je prvi broj Behara, časopisa Muslimanske narodne zajednice u Republici Hrvatskoj, koji će, ako Bog da, izlaziti svakog drugog mjeseca. Točno tako: čas-opis. Opis doba u kojem nitko ne živi sam, nitko kao otok, nitko izdvojen - nego integriran po diktatu strašnog vremena o kojem će preživjeli svjedoci imati što pričati. Postaje uočljivo pravilo da se muslimanski listovi javljaju uoči ili u tijeku zgusnutih vremena. U Hrvatskoj, prethodili su nam *Putokaz* Hasana Kikća i *Dogu ve Bati*, list na turskom jeziku (zašto baš na turskom?), Hivzije Bjelevca (1944.). I to je sve u našem stogodišnjem življenju pod Sljemenom. Da, u 1990. pojavilo se i *Ogledalo* da najavi promjene u Bosni, da promovira nova imena i zatvori svoju "bosansku redakciju".

A što nama treba, danas? List na turskom jeziku? Kikićeve socijalne analize od kojih se diže kosa na glavi? *Ogledalo* s jučerašnjim sarajevskim suradnicima i s (trajno pomirljivim) bosanskim problemima? Ne treba nam list na turskom, jer je nama jezik porijekla bosanski a govorni i obrazovni hrvatski; ne trebaju nam ni kikićevski jednokratni putokazi; i najposlije, "svijet viđen iz Sarajeva" - dakako: u miru! – samo je svijet viđen iz Sarajeva! Pripadnici Muslimanske narodne zajednice su u svojoj domovini Hrvatskoj, za njezinu su neovisnost glasovali i u njezinoj su obrani prolijevali krv. Sudjelovali su u postotku branitelja većem nego što kao nacionalna i vjerska zajednica sudjeluje u statističkom pokazatelju hrvatskog pučanstva. Svetost obrane domovine u kojoj se sve mijenjalo linijom razvoja povijesti i nas u njoj, sada nam otvara konačno pravo na uporabu hrvatske domovnice, hrvatskog prava, hrvatskih imenica i hrvatskih pridjeva. Dakle, hrvatska Muslimanska narodna zajednica integrira se na način kojem nema prigovora: *na ekonomskom jedinstvu* (prožimajućem, supranacionalnom), *kulturnom pluralizmu* (usvajanjem hrvatske a njegovanjem i daljim razvojem vlastite narodne kulture), *te duhovnoj islamskoj komponenti oslobođenoj nacionalnih granica.*

Nama treba takav Behar - kao susret koji obećava poznanstvo i prijateljstvo, a ne separatno, izdvojeno muslimansko glasilo - samo za Muslimane. Kao što su piscu potrebne sve riječi, nama su potrebni svi ljudi. Osjećaj i čvrsta veza s matičnim bosanskim, muslimanskim narodom ali i duboka hrvatska domovinska svijest. Oni koji nam prilaze s drugim nakanama, neka se ne čude što je uvijek isto odstojanje među nama. Da, točno je rekao prijatelj: nećemo nikome služiti kao most za gaženje, sastajanje i rastajanje, vječno u propnju spajanja udaljenih obala. Želimo biti mjera demokratskog razumijevanja većine prema manjini i mjera brige matičnog naroda koji je u maćehinskim vremenima oholo odbacivao sinove ispunjene žudnjom za promjenama i srcem prkosnim... od sna. Da jedna i druga strana uzrastu do sebe, dugo pomažemo na različite i vidljive načine. Jer, ako se išta voli, onda su to majka i dom. A ni jedno ni drugo ne mora biti na jednom mjestu.

Tako vidimo Behar. Kao Muju u Zagrebu koji je davno otišao iz onog vica, i mada su to svi vidjeli, nitko nije primijetio. Obgrljene, a cijele, Hrvatsku i Bosnu, i kako pjesnik reče: kao svijet u susretu.)

I, evo, Behar u ratno doba. U Hrvatskoj, gdje je praktički gotov, i u Bosni gdje je u punom jeku. Behar o kojem smo sanjali dok su nam prijatelji odlazili u Liku i Slavoniju, u Baniju i neku Krajinu, sada su posmrtno odlikovani. Iz Bosne, po Beharu, po zelenoj grani prska krv sestara naših i braće naše. A iza svega život, gotovo kakav jeste, prepisan da bi sutra, u dolazećim brojevima, bio komentiran.

Mislim da je dosta važno, a nije uvijek shvaćeno od nekih članova Savjeta, da postoje kriteriji po kojima se financijska podrška iz proračuna može vrlo precizno kvantificirati, po kvaliteti i obimu djelovanja. U više smo navrata vidjeli da se to nije ili poštovalo ili razumijevalo(...)
Nismo sposobni samostalno preživjeti bez podrške iz Proračuna RH na ovoj razini kvalitete i kvantitete programa. Zato i postoji ovaj sustav financiranja programa u području kulturnog stvaralaštva manjina. Mogli bismo samostalno preživjeti, ali tada sigurno ne bismo ostvarivali ciljeve zbog kojih smo osnovani već bismo zadovoljavali pojedinačne interese. Ni većinski kulturni programi ne mogu komercijalno i sponzorski preživjeti osim ako nisu izrazito popularni, a kamoli manjinski(...)

O donatorima

Značajna sredstva dobili smo od Ureda za nacionalne manjine Vlade RH, Vijeća bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba, koje je tada bilo registrirano na našoj adresi i koristilo naše prostorije, te Ambasade Islamske Republike Iran za potrebe financiranja elementarnog tehničkog održavanja (sanacija dvaju krovišta, ličenje i rekonstrukcija poda, oprema Bulbula), na čemu im toplo i iskreno zahvaljujemo. Davanjem svoje prostorne i ine infrastrukture na slobodnu nam upotrebu, značajno su nam pomogli u ostvarenju manifestacija Islamska zajednica i Bošnjačka nacionalna zajednica kao i Kulturni centar Centra Kaptol u slučaju Bošnjačkih riječi(...)
Značajna je bila podrška opremom, ali i organizacijski Iranskog kulturnog centra u Zagrebu za dramsko uprizorenje Mesnevije Dželaluddina Rumija u izvedbi našeg dramskog studija Orient Espressa. Svoju zahvalnost "Preporod" je iskazao počasnim članstvom ljudima koji su neizbrisivo doprinijeli aktivnostima Društva. To su Jafar Shamsian, Naima Balić i Snježana Šnajder(...)
Sretno je koincidirala mogućnost zadovoljenja stare potrebe i želje za zapisom glazbenog djelovanja Bulbula sa spremnošću Grada da zapis financijski usmjeri k izdavanju prvog CD-a. Podrška Grada i svih drugih sponzora, gdje se ističe SDAH, omogućila nam je da projekt CD Bulbuli ostvarimo iskoristivši sve adute ovog zbora.

O funkciji predsjednika Društva

Šokirani smo ostali činjenicom da se unatoč našem angažmanu u razgovoru s pojedincima i vrhom naših institucija te u više medija istaknutom javnom pozivu za mjesto predsjednika "Preporoda" nitko nije htio kandidirati osim, po dužnom osjećaju odgovornosti, mene. Ovime se moja želja o nužnosti kandidiranja više ljudi za svaku funkciju izjalovila. Znam da nije privlačna materijalna odgovornost bez materijalne naknade, ali vjerovao sam u viši stupanj zrelosti naše zajednice(...)
Iz iskustva proteklih skoro devet godina mogu reći da su se sve funkcije u sazivu Glavnog i Nadzornog odbora u određenim situacijama pokazale izuzetno važnim. Za kvalitetnu upravu, odlučivanje, izradu i provedbu programa potrebni su ljudi koji razumiju ciljeve i organizaciju Društva, načine i mogućnosti financiranja, društveno okruženje, ali istodobno svojim kreativnim, požrtvovnim i intenzivnim radom financijski slabo, a često i nikako nagrađenim, učestvuju u oblikovanju i provedbi naših aktivnosti. Osoba koja najbolje odgovara navedenom opisu kandidat je za predsjednika. Zbog značaja Društva i učvršćenja njegove relevantnosti, predsjednik mora biti osoba koja svojim javnim djelovanjem potvrđuje navedene ciljeve kroz dulje razdoblje. Važno je da ju ne samo mi već ukupna javnost prepoznaje upravo takvom(...)
Mjesto predsjednika kulturne udruge ni na koji način ne nudi ostvarenje popularno shvaćenih koristi javne funkcije. Kada osoba, koja smatra da se tu može dobro manipulirati i financijski potkožiti, shvati da to nije tako, ambicije naglo opadaju. Zadovoljstvo djelovanjem na mjestu predsjednika Društva može biti svakojako osim financijsko. Počašćen povjerenjem članova, kao i mnogih suradnika i institucija u proteklih devet godina, svakako jesam. No ne vide svi granicu između časti stečene odgovornim izvršavanjem povjerene dužnosti i ponora častohleplja. Često sam svjedočio sukobima unutar i oko Društva iniciranim tom vrstom emotivne i moralne nezrelosti. Velik je trud uložen u prevladavanje sukoba, ali zadovoljstvo je tim veće kada rezultati pokazuju rast i zrelost. Predsjednik stoga mora biti osoba velikog entuzijazma i spremnosti na iscrpljujuće iznalaženje suglasja.

O nužnosti novog prostora za "Preporod"

Nama drag i praktično lociran prostor "Preporoda", osim dotrajalošću, zadovoljavajuće uvjete, nažalost, više ne pruža ni brojnim aktivnostima. Potreban nam je prostor male scene s odgovarajućim minimalnim pratećim prostorima za pripremu i izvedbu programa Bulbula i Orient espressa, ali i manifestacije Bošnjačke riječi kao i drugih tribina, predstavljanja i okruglih stolova. Stari plan o otvaranju Preporodove knjižnice također nije moguć bez zasebnog prostora dovoljnog za dostupnost i pravilnu pohranu knjiga koje je "Preporod" prikupio svih ovih godina. "Preporod" se službeno obratio Gradu Zagrebu molbom s navedenim obrazloženjem. Molba je u proceduri već dulje vrijeme. Imajući u vidu trenutnu situaciju, teško je ocijeniti kolika je vjerojatnost pozitivnog odgovora i u kojem razdoblju. Bit ćemo uporni.

Savjet za nacionalne manjine je dobra institucija. Za uspješno funkcioniranje Savjeta svi smo se morali naviknuti na dodatni napor. U Savjetu su predstavnici mnogih nacionalnih manjina i morali smo se naučiti argumentirati svoje zahtjeve u kontekstu ukupne manjinske problematike u Hrvatskoj.

O bošnjačkim asocijacijama

Od osnutka "Preporoda" i drugih bošnjačkih udruga nametalo se pitanje jedinstva. Snažno je bila zastupljena ideja da bi sve organizacije trebale biti stavljene pod jedan krov s čijeg bi se sljemena imale koordinirati aktivnosti. No to nije prirodno. Baš zato što naš identitet ima svoj vjerski, kulturni, politički i druge relevantne društvene aspekte, osnovali smo organizacije različitih programa i ciljeva. U Glavnom odboru "Preporoda" ljudi su koji osmišljavaju i provode programe u području kulture. Oni ne upravljaju Islamskom zajednicom ili udrugom branitelja, jer su najkreativniji upravo u kulturi. To ne znači da se u ičemu sukobljavamo s drugim institucijama Bošnjaka i muslimana ili da ne učestvujemo u njihovom životu i stvaralaštvu. Jednostavno, brinemo o različitim manifestacijama naše društvenosti, čak i kada se preklapaju, pa mnogo toga i zajedno ostvarujemo. A jedinstvo, što se očituje na razini temeljnih načela i prava muslimana i Bošnjaka, neupitno je i višekratno dokazano.

O odnosu s hrvatskim medijima

Odnos s hrvatskim medijima od početka je dvojakog karaktera. S jedne strane, naš je rad odlično, redovno i u neupitno dobroj vjeri praćen od onih redakcija elektronskih medija koje se bave pitanjima manjina i ljudskih prava, naročito na Hrvatskoj radio-televiziji. Naše aktivnosti rado će i s puno poštovanja popratiti lokalni elektronski i tiskani mediji u sredinama gdje gostujemo, kao što su Sisak i Rijeka. S druge strane, prodrijeti u "mainstream" medijske prostore kulture na nacionalnom nivou, gotovo je nemoguće. Čim se u potpisu organizatora kakvog kulturnog događaja ili imenu nakladnika očita naziv kulturnog udruženja nacionalne manjine, poziv se prepušta redakciji za manjine, čak i kada su učesnici ljudi poznati na nacionalnoj razini i koji s manjinom nemaju nikakve krvne niti formalne veze. No to je problem afirmacije svakog manjinskog segmenta društva. U biti, svako je od nas po nekom važnom aspektu svog identiteta pripadnik manjine. Ne samo nacionalno ili vjerski, već i zavičajno, profesionalno, dobno. Svako društvo sastoji se od segmenata, manjinskih grupa ljudi koji dijele važan aspekt svoje društvenosti. Koliko hrvatska "šira" javnost zna o doprinosu Bošnjaka hrvatskoj modernoj kulturi, zna i o doprinosu hrvatskih arhitekata međunarodnoj prepoznatljivosti hrvatske kulture. Koliko zna o problemima stjecanja državljanstva Bošnjaka u Hrvatskoj, zna i o problemima održivosti socijalne, tehničke i gospodarske infrastrukture rijetko naseljene Like ili jadranskih otoka.

O dvadeset godina "Preporoda"

Veliki potencijal kulturnog stvaralaštva Bošnjaka kontinuirano se ostvaruje u hrvatskoj kulturi odavno, mnogo prije osnivanja "Preporoda". Nezaobilazna imena moderne hrvatske kulture između dva svjetska rata ljudi su našega

Dva se desetljeća napunjuju od osnivanja Društva. Prigoda je to za prisjetiti se onih koji su nesebično izgrađivali "Preporod" u vremenima jednako teškim i onima još težim, a uspjeli su za sobom ostaviti jasan znak i djelo.

porijekla. Osnivači su to kulturnih i znanstvenih institucija, od kazališta i časopisa do fakulteta i istraživačkih centara, književnici i znanstvenici, dramski i scenski te glazbeni i likovni umjetnici, publicisti i novinari, diplomati, liječnici, inženjeri i mnogi drugi. Još i prije Drugog svjetskog rata nezaobilazan je doprinos naših ljudi razvoju hrvatske znanosti i umjetnosti. Nakon posljednjeg rata javni i kulturni život svojim djelom iznova označavaju ljudi bošnjačkog porijekla, a pojedinci afirmirani prije rata uspijevaju unaprijediti svoj doprinos.

Više je uzroka ovoj afirmiranosti unatoč grubim smjenama sklonih i onih drugih vremena. Bošnjačka imigracija u Hrvatsku, naglašenije u prvoj nego u drugoj polovici prošlog stoljeća, bila je vrlo često obrazovnog karaktera. Ljudi su u Zagreb dolazili studirati sve dok Sarajevski univerzitet programski i kvalitetom nije ojačao do mjere da za to više nije bilo potrebe. K tome, jezično, kulturološki i složenim povijesnim iskustvom života pod različitim upravama različitih kulturno-civilizacijskih krugova, Bošnjaci i Hrvati u suštini su vrlo bliski(...)

Mnogi pojedinci koji značajno doprinose hrvatskoj kulturi aktivni su nositelji Preporodovih aktivnosti. Tako dokazuju da, kreativno djelujući u kontekstu hrvatskog kulturnog života, afirmiraju izvornu posebnost hrvatskih Bošnjaka promišljajući svoje djelo i u bošnjačkom nasljeđu i suvremenosti. Višestruko kulturno iskustvo pojedinca jamac je nove vrijednosti samo kada je svako kulturno iskustvo istinski spoznato i doživljeno.

Najsnažniji pečat prvom i bitno težem te opasnijem desetljeću "Preporoda" nesumnjivo je dao predsjednik Društva i glavni urednik Behara književnik Ibrahim Kajan. Uz pomoć velikih imena hrvatske kulture, kao što je rahmetli Ismet Ico Voljevica, profilirao je Behar i otvorio prostor za glas naroda suočenog s prijetnjom političkom, kulturnom i fizičkom opstanku. U Beharu je nebrojene koprene s našeg nasljeđa razotkrivao rahmetli dr. Muhamed Ždralović, voditelj Orijentalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i drugi glavni urednik Behara. Društveno-političke tabue, lokalne i globalne, otvarao je publicist Faris Nanić oblikovavši u konačnici Preporodov Journal. Čitav je niz ljudi svih tih godina riječju i djelom stvarao i snažno podupirao rad "Preporoda". Hvala im na entuzijazmu i hrabrosti bez kojih u ta teška vremena ništa ne bi bilo moguće.

Nedavno sam na diplomatskoj razini imao priliku ukratko predstavljati djelovanje "Preporoda" u kontekstu društvenih mijena od njegova osnutka. Zadatak je, uvidio sam, bio težak. No rezultat, bila je to sugovornikova fascinacija viđenim, ali i moja ispunjenost osjećajem ponosa.

Povodom dvadesetogodišnjice "Preporoda" i 100. broja Behara

Pokušaj ogleda o misiji

Piše:
Faris Nanić

Koincidencija izlaska 100. broja Behara – časopisa za kulturu i društvena pitanja i 20. godišnjice kontinuiranog rada njegova izdavača – Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod" ne predstavlja samo dvojni jubilej, kao ovovremenu reduciranu interpretaciju odredbi Levitskog zakonika o oprostu dugova svakih 50 godina, već nagoni na ozbiljna razmišljanja o trenutku u kojem živimo, njegovim izazovima, opasnostima i vlastitom doprinosu, u dobru i u zlu. Svojevremeno sam, povodom skore 10. godišnjice "Preporoda" i 50. broja Behara, zapisao kako je uloga časopisa, a time i izdavača, da oblikujući autohtonu tradiciju hrvatskih Bošnjaka iz tzv. izgubljene generacije, kao autohtonih građana Republike Hrvatske, u punoj i aktivnoj koegzistenciji sa svijetom oko sebe i narodom čiji su ponosni pripadnici kao kozmopolitiski građani Svijeta, odnosno ljudi, Božji namjesnici, njima pomogne da se aktivno u lokalne, regionalne i globalne procese i uključe, kao misleći ljudi i aktivni sudionici. Tada su započeli procesi nužnih preoblikovanja u Društvu i društvu. Kulminirali su dvjema radikalnim promjenama. U Društvu su kroz nekoliko godina na čelna mjesta došli pripadnici "izgubljene generacije" i uveli neke značajne novine te Društvo profilirali prema temeljnim dokumentima i tendencijama prvih desetak godina djelovanja. U hrvatskom je društvu potpuno izmijenjen javni diskurs prema tzv. neautohtonim manjinama, odnosno pripadnicima bivših jugoslavenskih konstitutivnih naroda, a proces je kuliminirao donošenjem Ustavnog zakona o manjinama, te izmjenama izbornih zakona kojima se napokon priznalo pravo postojanja Bošnjaka i pravo njihove političke zastupljenosti kao Bošnjaka. Ovaj potonji proces dobio je i svoju sarkastičnu završnicu, gotovo pa burlesku, poznatim amaterskim, neuspješnim i za Bošnjake ponižavajućim političkim trgovanjem zastupnika ex-jugoslavenskih manjina u Saboru s bivšim premijerom.

Tendencije autogetoizacije nisu se smanjivale porastom zakonskih rješenja regulacije statusa manjina, a tendencije integracije, odnosno oblikovanja autohtone tradicije hrvatskih Bošnjaka postajale su sve više marginalizirane, pa su promotori potonjih postali sve manje javno prisutni, bez obzira na njihove stavove i djela. Promotori prvih postali su prisutnijima, posebno u sferi incidentnog ili egzotičnog, poput saborskog zastupnika Tankovića ili redukcionističkog, poput predsjednika Mešihata Omerbašića koji se prometnuo u ovlaštenog tumača, ali i arbitra svega što ima veze s bošnjačkim ili islamskim u hrvatskim medijima, čak i kada je epohalno griješio u procjenama i karakterizacijama ljudi i događaja. Bošnjaci su se, paradoksalno, medijski počeli doživljavati kao etnički mali privjesak, Europe radi ili, još gore, vjerska manjina čiji je predstavnik njihov vrhovni "svećenik".

Multi i interkulturalizam

Naime, u procesu približavanja europskim integracijama, odnosno pokušajima ulaska u EU, jedan od prioriteta je bio odnos prema manjinama. To je otvorilo sijaset temeljnih pitanja o položaju i ulozi manjina u europskim društvima, posebno odnosa prema tzv. neautohtonim ili novim manjinama koje pripadaju drugim kulturno-civilizacijskim krugovima, a za koje se načelno smatralo da su u zapadnim društvima privremene pojave, sitnije elementarne nepogode, gastarbeiteri koji će nestati kada za njihovim radom prestane potreba. Da bi se opravdalo getoiziranje takvih manjina kroz nekoliko generacija, izumljen je koncept multikulturalnosti koji je u praksi značio paralelni život u okvirima iste poltičko-teritorijalne zajednice, ali u sasvim odvojenim svjetovima, stvarnim getima, odijeljenim nevidljivim zidovima obostranih predrasuda, podozrenja, odbijanja razumijevanja i dijaloga na temeljnim principima. Ne treba zaboraviti da su prve generacije "neautohtonih" manjina počele dolaziti još od naglih poslijeratnih obnove i razvoja, financiranih Marshallovim planom, kada je, barem deklarativno, sustav vrijednosti Zapada bio potpuno kompatibilan sa sustavima vrijednosti zemalja, regija i kontinenata iz kojih su dolazili kao jeftina radna snaga Turci, Pakistanci, Indijci, Filipinci, Tunižani, Marokanci, Ganci, Gvinejci, Kongoanci, Jamajčani... Da im je tih godina potajice željene privremenosti pružena prilika za integraciju, ne asimiliaciju, barem na nekim primarnim razinama, pedesetak godina poslije, čak i unatoč promjenama prevladavajućih vrijednosti u zemljama Zapada koje direktno kontradiciraju

osnovama kulturno-civilizacijskog kruga koji tvore, koncept geta i multikulturalnosti paralelnih svjetova navodno nespojivih razlika danas bi već bio uspješno supstituiran konceptom interkulturalnosti i značio bi platformu za mir i stvarni suživot s već stvarno, iako ne i zakonski, autohtoniziranim manjinama. No, dogodilo se upravo suprotno.

Dvadesetak godina puzajuća ekonomska recesija, koja polako prelazi u fazu depresije rezultirala je gubitkom socijalne sigurnosti domicilnih stanovnika, a ista ta kriza je već osamdesetih godina u zemljama imigranata dovela do pravih ekonomskih i društvenih slomova ili radikalnih političkih promjena. To je rezultiralo povećanjem ponude domaćeg rada na tržištima Zapada, ali i sve većim dotjecanjem prilično desperatnih radno sposobnih ljudi iz Trećeg svijeta koji su spremni raditi bilo što za bilo koji novac. Na tim se osnovama tvorio animozitet domaćeg stanovništva prema došljacima koji im "uzimaju kruh iz ustiju" i došljaka prema domorocima koji ih nisu spremni integrirati u društvo, već ih sustavno marginaliziraju. Sve manja potražnja za radom zbog sve veće ekonomske krize, veliki dio došljaka ostavila je bez mogućnosti legalne i sigurne egzistencije i gurnula ih u radikalizam ili ilegalne djelatnosti. Rezultat je propagandom augmentirani rasizam i šovinizam klasičnog zapadnog tipa, fašističke provenijencije s jedne, te buntovništvo, kriminal i trajno nezadovoljstvo s druge strane. Idealno tlo za izbijanje svih oblika terorizma, državnog, represivnog i spontanog, ali iz nekih nedržavnih krugova obilato financiranog, desničarsko-rasističkog, ali i islamom inspiriranog. Koncept multikulturalizma preoblikovao se u getoizam, pa je u pravu Angela Merkel, njemačka kancelarka koja se prva usudila javno izreći ono što svi "autohtoni" Europljani misle – multikuluralizam je mrtav. A geto je, uostalom, stara europska tradicija rješavanja etničkih, vjerskih, a primarno kulturalnih različitosti. Jer, problem dominantne europske misli i leži u polaznom konceptu Svemira kao kaotičnog suživota suprotnosti, a ne kao sparenog sustava komplementarnosti. Otuda europska misao, a posebno praksa poznaju tek toleranciju između nespojivih, dok, recimo islamska, poznaje suživot i prožimanje kroz čak i multikanonizam u okviru jedne teritorijalno-političke zajednice. Da, ponovimo, multikuluralizam odvojenih, paralelno egzistirajućih zajednica jest mrtav jer je bio baziran na pogrešnim premisama koje nisu pretpostavljale zajedničke vrijednosti, već samo etnicizirane, različite i suprotstavljene pseudo vrijednosti na čijoj se osnovi može one druge samo tolerirati, a ne s njima aktivno i miroljubivo koegzistirati. Da je preživjela politička platforma Johna Fitzgeralda Kennedya koju je on nazvao Novim granicama, a čiji je motto bio da razvijajući druge, razvijamo sebe, ekonomska se depresija ne bi dogodila na Zapadu, a zemlje Trećeg svijeta ne bi potonule u kaos beznađa. No, pobijedio je spekulantski, parazitski mentalitet parentalnih bankara i njihovih filijala, naoružan do neba, a upravo oni diktirali su zakonska rješenja koja su onemogućila stvarne, razvojne investicije u zemlji i inozemstvu, te manjinske regulative u zemlji.

Auto i endogetoizacija i stvarna integracija

Ako se vratimo na primarnu ciljnu skupinu Behara – Bošnjake u Hrvatskoj, već tada, prije skoro 11 godina, primijećene su dvije tendencije u djelovanju njihovih sve brojnijih udruga čija je kvaniteta, ali ne i kvaliteta, u međuvremenu, metastazirala, djelomično i ustavnopravnim i zakonskim rješenjima položaja manjina, auto i endogetoizacija i pokušaji stvarne integracije, bolje rečeno reintegracije u hrvatsko društvo. Primijetit ćemo da se bitni pomak od zazora većinskog medijskog i svakog drugog prostora prema rezultatima primarno kulturne produkcije nije promijenio. Ostao je, naime, tek tolerantan, marginaliziran na manjinske rubrike u nekim medijima i kvote pri zapošljavanju u državnim institucijama, ali tek do razine primarne zaposlenosti, a ne i izvršnih ili odgovornih funkcija. Tendencije autogetoizacije nisu se smanjivale porastom zakonskih rješenja regulacije statusa manjina, a tendencije integracije, odnosno oblikovanja autohtone tradicije hrvatskih Bošnjaka postajale su sve više marginalizirane, pa su promotori potonjih postali sve manje javno prisutni, bez obzira na njihove stavove i djela. Promotori prvih postali su prisutnijima, posebno u sferi incidentnog ili egzotičnog, poput saborskog zastupnika Tankovića ili redukcionističkog, poput predsjednika Mešihata Omerbašića koji se prometnuo u ovlaštenog tumača, ali i arbitra svega što ima veze s bošnjačkim ili islamskim u hrvatskim medijima, čak i kada je epohalno griješio u procjenama i karakterizacijama ljudi i događaja. Bošnjaci su se, paradoksalno, medijski počeli doživljavati kao etnički mali privjesak, Europe radi ili, još gore, vjerska manjina čiji je predstavnik njihov vrhovni "svećenik".

Politički, desio se drugi paradoks – manjinski su zastupnici, birani s minimalnim brojem glasova postali jezičac na vagi koji je omogućavao prevarantskoj, kasnije korupcijom diskreditiranoj relativnoj većini da to postane mehaničkim zbrajanjem manjinskih zastupnika u svoju "koaliciju" koja to, sa stajališta barem Bošnjaka, nikada stvarno nije bila. Jer bošnjački zastupnik ni o čemu bitnom za društvo nije niti iskazivao svoj stav, niti sudjelovao, osim dizanjem ruke ZA sve prijedloge vladajuće politike u donošenju odluka. Prijezir i animozitet prema manjinama time je samo rastao, a nevoljkost da ih se stvarno integrira bivala učvršćenom. Manjinska je produkcija postala tek zgodnim argumentom u pristupanju Hrvatske tzv. euroatlantskom integracijama, dobro se ugnijezdivši u europercepciju manjina kao dijela multikulturnog mozaika. Problem je što su, osim u vrlo malom broju slučajeva, u koje spada i Behar te veći dio djelatnosti "Preporoda", Bošnjaci na tu vrstu prevare pristali i time odustali od svoje misije koju sam priželjkivao u naprijed navedenom tekstu. Vremenom, "Preporod" je bivao sve osamljenijim

Koncept multikulturalizma preoblikovao se u getoizam, pa je u pravu Angela Merkel, njemačka kancelarka koja se prva usudila javno izreći ono što svi "autohtoni" Europljani misle – multikuluralizam je mrtav. A geto je, uostalom, stara europska tradicija rješavanja etničkih, vjerskih, a primarno kulturalnih različitosti. Jer, problem dominantne europske misli i leži u polaznom konceptu Svemira kao kaotičnog suživota suprotnosti, a ne kao sparenog sustava komplementarnosti. Otuda europska misao, a posebno praksa poznaju tek toleranciju između nespojivih, dok, recimo islamska, poznaje suživot i prožimanje kroz čak i multikanonizam

u pokušajima očuvanja tako shvaćene misije, ali i sve više guranim na suprotstavljeni pol prema drugim manjinskim organizacijama i udrugama, gotovo do razine prijezira i neprijateljstva. Istovremeno, nekad jako glasno nepolitičke organizacije i udruge sve su se više uključivale, katkada vrlo upitnim metodama u političku agitaciju boljševičkih manira za izbore u Ustavnim zakonom predviđena, a potpuno neefikasna Vijeća nacionalnih manjina i izbore za saborskog zastupnika ex-jugoslavenskih manjina. Od misije nije ostalo gotovo ništa, a interkulturalni dijalog, koji podrazumijeva međusobno obogaćivanje i zajednički napredak manjina i većine, zamro je do grobnih tišina.
Transgranično poslanje Behara i "Preporoda" kao nadogradnja unutrašnjeg hrvatskog interkulturalnog dijaloga, koje smo također željeli, očuvano je i unaprijeđeno prema dvjema susjednim zemljama u kojima su Bošnjaci većina ili značajna manjina, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, dok se donekle uspjelo, ali samo "Preporodu" u pokušaju prodora svoje kulturno univerzalne, a bošnjački specifične produkcije, u hrvatska provincijska središta, što su pratili samo lokalni mediji.

Vrijeme časti ili beščašća

Stoga se, o dvadesetgodišnici "Preporoda" i 100. broju Behara, trebamo upitati jesmo li i dalje svjesni ciljeva stvarne integracije i interkulturalnog dijaloga, međusobnog obogaćivanja i zajedničkog razvoja ili smo spremni na faustovski ugovor sitne političke trgovine u propalom multikulturnom modelu prividno slobodnih, a stvarno getoiziranih građana, po etničkom, nacionalnom, kulturnom, ali i svakom drugom kriteriju. Granice niza geta su nevidljive, neprimjetne, ali vrlo čvrste i postojane. U njima se može tek duhovno životariti, a ne stvarno živjeti. Nadamo se da da će "Preporod" i Behar nastaviti, bez malignih upliva sa strane, živjeti, suočavajući se s ontološkim paradoksima i rješavajući ih primjenom univerzalnih načela, a da neće početi duhom životariti u auto i endogetoizacijskim trendovima prevladavajuće većine bošnjačkih institucija. Da će, na temeljima oblikovane autohtone tradicije te spoznatih i življenih univerzalnih vrijednosti, postati vinovnicima uključivanja hrvatskih Bošnjaka u lokalne, regionalne i globalne procese kao mislećih ljudi i aktivnih sudionika. Nadamo se, dakle, da nećemo postati dijelom pogubnog, politikantskog i neukog pragmatizma u postojećim okvirima društvene stvarnosti, pa makar nas zvali posljednjim Mohikancima. Imade, naime, vremena, a ovo je baš takvo, kada je časnije i Bogu ugodnije, ostati na bojnom polju, a ne vratiti se bez štita. I časti. Jer na bojnom polju borbe protiv opće duhovne ispraznosti imamo šansu nametnuti, neprirodni i artificijelni društveni okvir nevidljivih geta promijeniti na bolje. To naređivanje dobra i izbjegavanje zla jest trajni kur'anski imperativ čovječanstvu, pa i Bošnjacima, ma što većina od njih o tome mislila.

NOVO VRIJEME - SUDBINA BEHARA

(Ne grdi vrijeme jer je ono tvoj gospodar!)

Uvodnik Behara br. 60./61.

Piše: Muhamed Ždralović

Zna se da su listovi, časopisi - publikacije uopće, u neraskidivoj vezi s vremenom. Za one kojima se desi da iskliznu iz kolotečine veli se da su zastranili, a za one koji nastoje ići ukorak s vremenom i održati redovitost izlaska, zna se da ih vrijeme melje. Za one, međutim, koji izgube vezu sa vremenom u bilo kojem smislu, kaže se da ih je ono pregazilo. Ali svejedno - i pregaženi ulaze u povijest. U kakvu? Eh, to je drugo pitanje! I povijesti su kao i vrijeme raznolike, jednako kao i mjerila njihovih prosudbi. Nijednom dokazane vrijednosti nisu nužna konstanta, a jednom zgaženi i odbačeni se nerijetko trgnu i uključe u sadašnjost i budućnost, ili barem pređu u grupu trajnijih vrijednosti. Beharu je izgleda suđeno da prolazi slične putove i da se pojavljuje u nepravilnim intervalima, a da oni najmanje ovise o njemu samome i onima koji se trude da održe njegovu vezu s vremenom. Kad će beharati odlučuje se izvan njega. Već od samih početaka sliči ponornici koja na trenutak iščezne pa se opet vrati, nekad tiho, nekad silinom većom od one koja ga je natjerala na poniranje.
Zagrebačkom Beharu, na sreću ili nažalost, bar za sada sudbinu kroje Bosanci i Bošnjaci, dakle samo oni kojima on, uglavnom, pripada. Mnogi vele da ga vole, a dosta je i onih koji mu se istinski raduju. Ima svakako i onih koji bi htjeli nešto drugo. I mi koji se oko njega najizravnije trudimo smatramo da nije ono što bi mogao pa i trebao biti. Otvoren je za sva pitanja koja se tiču Bošnjaka ovdje i u bilo kojem kutku svijeta; pokušava od zaborava otrgnuti i približiti baštinu kojom dokazujemo tko smo; daje priliku stvaralaštvu i temama za koje se po ključu nacionalnog interesa države u kojoj živimo treba izboriti za izdavača. Ujedno, pri svemu tome, nije jasno trebamo li Behar takav ili bilo kakav. Do sada nismo dobili ozbiljnije ni pohvale ni kritike. Čuli smo da je najbolji u listovima nacionalnih manjina Republike Hrvatske! Bravo nama, rekli bismo! S toga bismo aspekta mogli biti i zadovoljni, ali samozadovoljstvo nam najmanje treba kad Behar neki vide ali u njemu ne vide sebe. Ne vide jer se ne traže; a ako se traže i ne nađu sliku kakvu žele, onda ga odbacuju bez pokušaja da s tek malo dobre volje sami spriječe nasilno uvehnuće. Šutnja kao odgovor na pozive na suradnju u prošlim brojevima i na apele odgovornima očigledno su znakovite. Možda je došlo vrijeme da ponovno propitamo što hoćemo i što trebamo.
Da bismo to znali, moramo odlučiti tko će pisati našu povijest, želimo li ponovno svoju kulturu sagledavati kroz tuđu prizmu, hoćemo li se pomiriti s prosudbama da nam je umjetnost hibrid i kvazi tvorevina, hoćemo li dopustiti da naš jezik postaje bošnjačkim, onim od kojega mnogi bježe, a ne bosanskim kojemu svi Bosanci teže. Sebi moramo odgovoriti jesmo li mi - bosanski, hrvatski i svjetski Bošnjaci - postigli sve? Treba li nam još što? Država, nacija, jezik, umjetnost, kultura... Time ćemo odgovoriti i treba li Beharu osigurati nešto bezbrižniji i lakši put do izlaženja. Odgovorni moraju ponijeti svoj teret. Na suradnicima je da se javljaju, a na uređivačima da list prirede kvalitetno i na vrijeme.
Ne želim biti patetičan, ali ako se Behar ubuduće i ne bude tiskao, siguran sam da će se lijepe riječi i misli kumulirati u dušama zaljubljenika i stvaratelja lijepe riječi, i da će učiniti da on opet probehara u punome sjaju po već gotovo zakonitoj tradiciji.

KAKO SMO OSNIVALI "PREPOROD"

Mersija Omanović, prva glavna tajnica "Preporoda"

Godine 1990. bila sam u Sarajevu na Danima bosanskomuslimanske književnosti, i tih se dana najviše govorilo o obnovi Kulturnog društva Muslimana "Preporod". Tada sam upoznala prof. dr. Muhsina Rizvića, koji mi je dao sve uzorke pisanih materijala kako se takvo društvo osniva. Vrativši se u Zagreb, sastala sam se s Ibrahimom Kajanom i Abdulahom Muftićem, pa nam je to postala tema razgovora, tog i idućih gotovo stotinjak dana.

Ibrahim Kajan je napisao jedan divan tekst za buđenje bošnjačkih duša, s elementima koji osvješćuju i istodobno pozivaju da se zainteresirani priključe Inicijativnom odboru. I zaista, pismo je imalo odjeka: formirani Inicijativni odbor ubrzo je započeo s radom; sastajali smo se cijeloga tog mjeseca, ramazana, dva-tri mjeseca se radilo...

U tom su se odboru susreli brojni intelektualci Bošnjaci, (pa i Hrvati bošnjačkog porijekla), od kojih se dobro sjećam Ismeta Ice Voljevice, Nusreta Idrizovića, dr. Đemala Pezerovića, Amira Bukvića, dr. Zije Haznadara, Ediba Muftića, Asima Crnalića, Kemala Nanića, dr. Sulejmana Čamdžića, Nusreta Mekića, Mirsada Srebrenikovića, te dragih rahmetlija dr. Huseina Džanića, dr. Nedžata Pašalića i dr. Sulejmana Mašovića i brojnih drugih koje do tada ne samo da nismo poznavali, nego, jednostavno, nismo znali ni da postoje! Svaki je od njih dao svoj prilog u radu, a ja sam, koliko se sjećam, najviše potegla na pozivnicama...

Veličanstvena Osnivačka skupština je održana u Interkontinentalu, 2. svibnja 1991. godine, na koju je došlo 800 ljudi! Ja sam održala referat o razvitku bošnjačke književnosti od njezinih početaka do naših dana.

Na toj sam Skupštini izabrana za glavnu tajnicu Društva. Započeli smo bez igdje ičega: bez prostorija, bez lista papira, olovke, o telefonu neću ni govoriti. Susretljivošću Islamske zajednice, naskoro smo započeli dijeliti prostor na II. katu u Tomašićevoj 12, gdje je već bila SDA.

Nikada neću zaboraviti jedan dan, a to je vrijeme započinjanja srpske agresije na Hrvatsku, kada je Ibrahim, želeći biti svima pri ruci, tek što je došao, ostao i blokiran cijeli dan: zaurlale su sirene, protuavionske, jer smo svi vjerovali da će tada doći do bombardiranja Zagreba. Donoseći, drugom zgodom papire na potpis, ostao je s mojom bolesnom majkom (bila sam na tržnici), također blokiran uzbunom.

Eto, to su bili dani i straha i trčanja, ali i radosti prepoznavanja svojih vlastitih ljudi.

Prosto je nevjerojatno koliko se toga napravilo s tako malo ljudi! Mada sam više godina izbivala zbog njegovanja bolesne majke, a potom sam imala i osobnu nesreću, lomljenje noge, ipak sam ponešto i dala i ponešto pratila. Sjećam se prvog časopisa u našoj izdavačkoj djelatnosti - biltena Telal! Pa izuzetnih tribina, među kojima su mi u najljepšem sjećanju gostovanja Norvežanke Tone Bringe, dr. Đenane Buturović, pa divne novozelandske pjesnikinje Rosemary Menzies. Jesmo li mi odigrali neku ulogu? Zar se to uopće može postaviti kao pitanje!?

Behar, onaj časopis koji je započeo izlaziti 1900. godine, započeo je naš ukupni novovjekovni, bošnjački kulturni preporod, a ovaj današnji Behar, koji izlazi zahvaljujući Ibrahimu Kajanu i suradnicima časopisa, jasno govori da se bošnjački duh snažno osjeća i u Hrvatskoj, i u Zagrebu, gdje taj Bošnjak živi stvara, objavljuje i ono što je nekad bilo, kao i ovo što se dešava danas.

Behar Journal, br. 25-26, 1998.

ZAPISNIK

s Osnivačke skupštine Kulturnog društva Muslimana "Preporod", koja je održana 2. svibnja 1991. godine u Kristalnoj dvorani hotela "Intercontinental" u Zagrebu, s početkom u 18.00 sati.

Prisutno: 750 sudionika.

Prije početka rada Osnivačke skupštine izveden je umjetnički program u režiji Amira Bukvića, dramskog pisca i glumca iz Zagreba. U programu su sudjelovali: Đelo Jusić, skladatelj, Amir Bukvić, glumac, Enes Kišević, pjesnik, i grupa djevojaka, članica MOS-a iz Zagreba. Uz glazbenu pratnju Đele Jusića, Amir Bukvić je recitirao stihove W. Shakespearea, M. Selimovića, T. Ujevića i M. Ć. Ćatića, a Enes Kišević je govorio vlastite stihove. Po završetku umjetničkog programa prisutnima se u ime Inicijativnog odbora obratio Asim Crnalić. U kraćem je govoru istaknuo zadovoljstvo zbog velikog odziva i naznačio razloge zbog kojih Inicijativni odbor predlaže osnivanje Kulturnog društva Muslimana "Preporod". Nakon toga je pozdravio ugledne zvaničnike iz javnog i kulturnog života Republike Hrvatske i zahvalio im što su svojim sudjelovanjem ukazali čast tom skupu.

Predložen je sljedeći

Dnevni red:
1. Izbor Radnog predsjedništva
2. Izbor Kandidacione komisije
3. Programski i pozdravni govori
4. Donošenje odluke o osnivanju Društva
5. Donošenje odluke o Statutu Društva
6. Izbor tijela Društva
   a) Glavnog odbora
   b) predsjednika i dopredsjednika
   c) Nadzornog odbora

Ad. 1

Nakon što je aklamacijom usvojen Dnevni red, bez ijednog glasa protiv, A. Crnalić je predložio Radno predsjedništvo:
Dr. Meliha Aganović,
Dr. Zijad Haznadar,
Dr. Asim Kurjak,
Ismet Voljevica,
Asim Crnalić, predsjednik.

Ad. 2

Prisutni sudionici Osnivačke skupštine aklamacijom su izabrali Radno predsjedništvo.
Na prijedlog predsjedavajućeg za članove Kandidacione komisije aklamacijom su izabrani:
Emir Altić, predsjednik,
Meliha Mehmedagić,
Nordin Smajlović.

Ad. 3

Predsjedavajući je dao riječ Mersiji Omanović, koja je iznijela Kratak pregled povijesti Kulturnog društva Muslimana "Preporod". Potom su Skupštinu pozdravili gosti:
Stjepan Sulimanac, potpredsjednik Sabora Republike Hrvatske,
Dr. Rusmir Mahmutćehajić, potpredsjednik Vlade Bosne i Hercegovine,
Dr. Muhsin Rizvić, predsjednik KDM "Preporod" Bosne i Hercegovine,
Mr. Zdravko Mršić, ministar u Vladi Republike Hrvatske,
Vlado Gotovac, predsjednik Matice Hrvatske,
Dražen Budiša, predsjednik Hrvatske socijalno-liberalne stranke,
Dr. Šemso Tanković, predsjednik Stranke demokratske akcije za Hrvatsku.

Ad. 4

Zagrebački imam dr. Mustafa Cerić govorio je na temu Odnos između religije i nacije u islamu.

Ad. 5

Književnik Nusret Idrizović govorio je o kulturološkim dimenzijama muslimanske dijaspore, a književnik Ibrahim Kajan o povijesti Muslimana u Hrvatskoj i njihovom doprinosu vlastitoj i hrvatskoj kulturi.

Ad. 6

Skupština je jednoglasno aklamacijom donijela odluku o osnivanju Kulturnog društva Muslimana "Preporod".

Ad. 5

Asim Crnalić, kao predsjednik Radnog predsjedništva, obrazložio je prijedlog Statuta KDM "Preporod" i u ime Inicijativnog odbora predložio izmjene u odnosu na predloženi tekst: Članak 17. se mijenja i glasi: "Glavni odbor se sastoji od 24 člana, čije su funkcije:
- predsjednik
- 4 potpredsjednika
- tajnik i blagajnik
- 17 redovnih članova Glavnog odbora s posebnim zaduženjima u skladu sa odredbama ovog statuta

Glavni odbor, predsjednika i potpredsjednika bira Skupština, većinom glasova, aklamacijom.
Jednoglasno je donijeta odluka o usvajanju Statuta.

Ad. 6

Na prijedlog Kandidacione komisije, koji je u ime Komisije iznio predsjednik Emir Altić, Skupština je jednoglasno izabrala:

Glavni odbor:
1. Ibrahim Kajan, predsjednik,
2. Nusret Mekić, potpredsjednik,
3. Dr. Nedžat Pašalić, potpredsjednik,
4. Ismet Voljevica, potpredsjednik,
5. Asim Crnalić, potpredsjednik,
6. Mersija Omanović, tajnica ,
7. Midhad Šećerkadić, blagajnik,
8. Murat Alihodžić, član,
9. Amir Bukvić, član,
10. Fikret Cacan, član,
11. Selma Čamdžić, član,
12. Dr. Sulejman Čamdžić, član,
13. Dr. Husein Džanić, član,
14. Zinka Hadžić, član,
15. Dr. Zijad Haznadar, član,
16. Uzeir Husković, član,
17. Dr. Asim Kurjak, član,
18. Dr. Sulejman Mašović, član,
19. Abdulah Muftić, član,
20. Edib Muftić, član,
21. Kemal Nanić, član,
22. Dr. Džemal Pezerović, član,
23. Mirsad Srebreniković, član,
24. Hilmija Šabić, član.

Nadzorni odbor:
Za članove Nadzornog odbora izabrani su:

1. Sulejman Čičić,
2. Enisa Muftić,
3. Nermina Husković.

Nakon izbora književnik Ibrahim Kajan je zahvalio na ukazanom povjerenju u ime članova Glavnog i Nadzornog odbora i u svoje ime.

Predsjedavajući je zaključio rad Skupštine u 21.30 minuta.

Zapisničar: Mersija Omanović

U povodu 100. broja "Behara" predstavljamo jednog od najvećih bošnjačko-hrvatskih slikara današnjice - Mersada Berbera, našeg dugogodišnjeg suradnika

MITOPOETSKE I METAFIZIČKE TAJNE MALOG ČOVJEKA I STRADALNIKA

Piše: **Sead Begović**

"Behar" ima čast predstaviti jednog od slikarskih velikana našega doba koji je cijenjen i kvalitativno verificiran podjednako u Bosni, u Hrvatskoj, ali i u svijetu. Mersad Berber dostojno nas predstavlja na tim prostorima kao "umjetnički ambasador", emitirajući svu raskoš slikarske tehnike, preferirajući iznad svega crtež kao temeljac svoga veličajna posla. Obrazovan i zanatski savršen, referirat će se, kao intelektualac osobite slikarske poetike, na mnoga značajna i utjecajna imena iz područja povijesti umjetnosti, filozofije i književnosti. Ništa manje nije važna i njegova mistička priroda, uglavnom islamske provenijencije. Naravno, poštuje i svoje suputnike i uzore, za koje nalazi mnogo lijepih riječi, primjerice za Ismeta Mujezinovića, Gabrijela Jurkića, Vlahu Bukovca, Safeta Zeca, Fadila Vejzovića i druge. Kritike, one u negativu, gotovo izostaju, osim poneke i to vrlo obazrive – to da je izvrstan u malim formatima, a da su mu monumentalna platna isuviše pompozna.

Budući da ima povišenu svijest o svome radu, Berber se ne osvrće na te zavidljive prosudbene tlapnje, kao što također nikada nije bio zaveden popularnim, prolaznim i potrošnim – nekim ad hoc intervencijama ili konkretističkim i multimedijalnim eksperimentima. Njegove mjestimične aplikacije, kojima intervenira na nekim svojim slikama, dobrodošle su popudbine cjelovitosti slike, a da pritom klasična izričajnost nikada nije dovedena u pitanje. Naprosto, ne zanima ga anegdotalno već supstancijalno i esencijalno u ljudskom egzistencijalnom bivanju. Ima neke dirljive tragike na Berberovim slikama, nešto iskonsko što je vjerojatno rezultiralo i rastom cijena njegovih slika.

Blizak mitopoetskom, dramatskom strukturiranju i povjesnicom, vješto će izbjegavati deziluzioniranu, rascjepkanu supkulturnu stvarnost i urbanu hladnoću, tražeći utočište u simbolnoj metaforici i metafizičkim tajnama malog čovjeka (on trijumfira sa svojom figurom u koloristočkoj svečanosti) – emotivno i smisleno. Potonje će dolaziti do izražaja kada je riječ o istančanim i nježnim glazurama koje ističu karakteristični, berberovski *impast*. Povjesničari umjetnosti ističu da on u okviru postmodernističkog eklekticizma izrađuje kompozicije prepune povijesnih asocijacija i reminiscencija koje kombinira sa scenografskim dosjetkama, a radi i predloške za tapiserije i ilustrira mape grafika. Berber se razvija od figuralne reprezentacije na tragu talijanskog quatrocenta i španjolskog baroka do simboličnih skupova asocijativnih nivoa. Napokon napušta poetski lirizam i naglašava dokumentarne elemente. Škarama reže površinu lista koju izdvaja i aplicira u nove slikane prostore u kombinaciji kolaž-crtež. Nastaju samostalni monumentalni pergameni preparirani na maglajskom natronu, povezani u cikluse u kojima razigrana emocija nastavlja da prati čudnu lepezu ljudskih sudbina, a to dobro ilustrira "Hronika o Sarajevu" iz 1975. Rani su mu bakropisi monokromni i crtački vrlo disciplinirani. Izražajna je snaga postignuta crno bijelim kontrastima i kombinacijom linoreza, akvatinte i suhe igle. U prvoj fazi istražuje složene grafičke sustave u drvorezu (poslije i u tapiseriji) i asimilira tradicije tkalja i vezilja svoga kraja ("Ljetni sonet za Adaletu" iz 1967., "Gospodin Gustav Harold putuje Bosnom" iz 1970. i "Infant u crnom" iz 1973.

Posebno treba izdvojiti i akcentuirati njegov ciklus posvećen tragediji Srebrenice koji je nastajao desetak godina. Umjetnik se koristio svjedočanstvima preživjelih, filozofskim i literarnim zapisima, a to je napokon polučilo desetine skica, crteža, grafičkih listova i ulja na platnu te je objelodanjeno u reprezentativnoj i vrijednoj monografiji pod naslovom "Srebrenica". Smatra se da je ovim ciklusom Berber stvorio suvremeni antički mit polazeći od mita o Dedalu i Ikaru koji u njegovoj interpretaciji, u bijegu s Krete, 1996. godine padaju na iskopine bosanskih masovnih grobnica. Po vlastitom priznanju, želio je izbjeći jeftino lamentiranje i vratiti žrtvama njihovu osobnost, karakter i cijeli jedan život koji je nestao te se pri iskopavanju pretvorio u broj. Monografiju definiraju lica, posebice ljudske oči, koje kao da posmatramo kroz neki daleki veo boli, koje kao da dozivaju, mole i govore o užasu smrti. Berberova tema Srebrenice pomaže nam da se takav genocid ne zaboravi, a suprotno uputama vjere, kaže umjetnik, možda ne može ni oprostiti. Monografija je dijelom inspirirana riječima i esejima profesora Abdulaha Saračevića, književnika Dževada Karahasana i pjesnika Abdulaha Sidrana.

Sve je to bio povod za naš razgovor s ovim odista *velikim* umjetnikom.

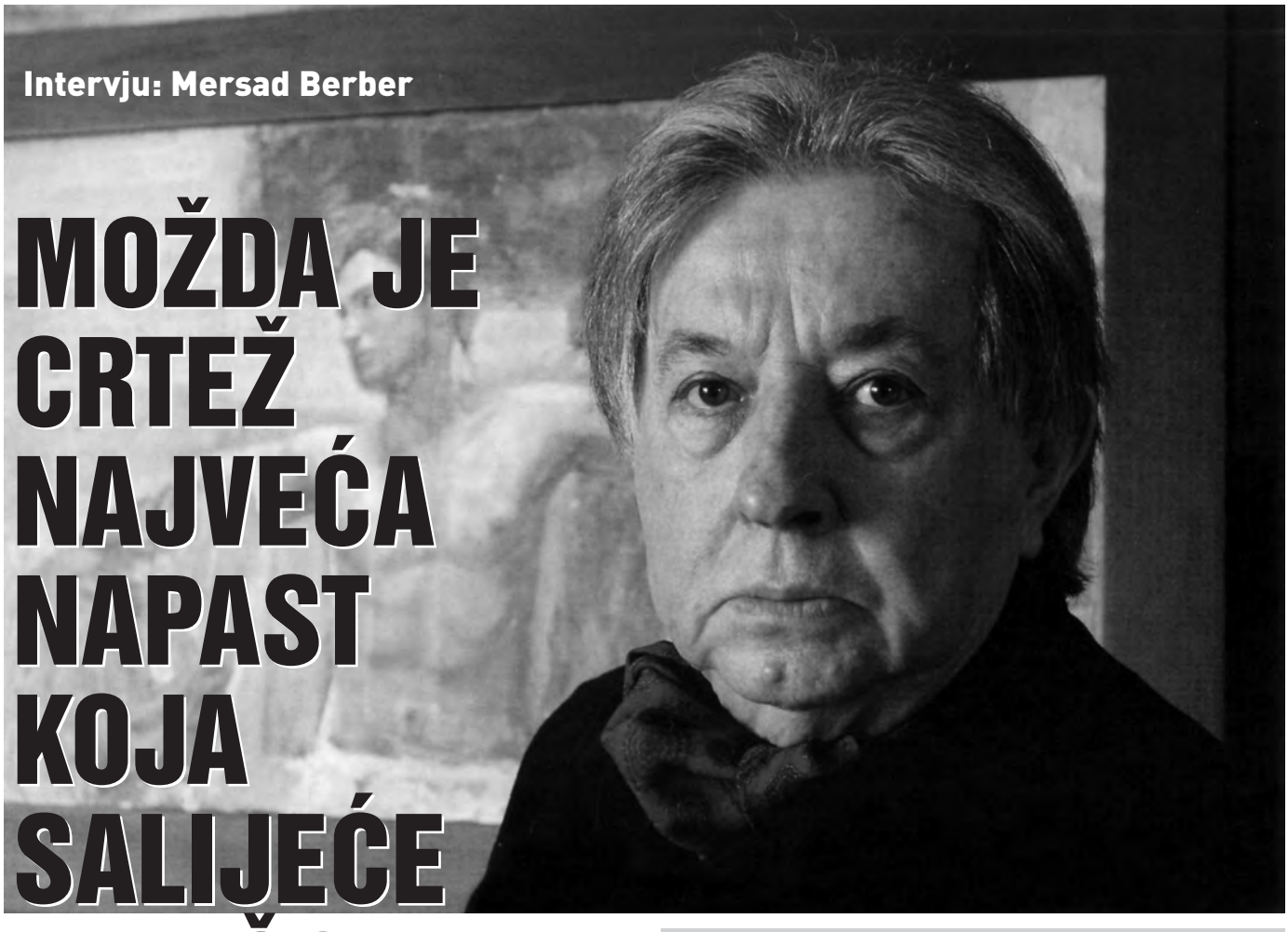

Intervju: Mersad Berber

MOŽDA JE CRTEŽ NAJVEĆA NAPAST KOJA SALIJEĆE DUH ČOVJEKA

Razgovarao: **Sead Begović**

Naravno da Vas zanima povijest Bosne, naime, mnogo je toga transponirano iz njene povjesnice. Iz kojeg to misaonog rakursa proishodi Vaš pogled na Bosnu, kako ste vidjeli njenu prošlost, a kako budućnost?

U Velikoj Alegoriji o Srebrenici, koja je ruševina svega ljudskoga, kako bi rekao da je živ danas Benjamin Walter, bio sam u pratnji Dedalusa i Ikarusa, Pictor Imaginarius Bosniensis Familius ljudima koji svojom čašću potpisaše čisto nebo Antike. Ove vrle antičke junake, u bijegu iz palate tiranina Minosa sa Krete, vjetar je udario u leđa i nanio ih na sjeveroistočnu Bosnu, na iskope bošnjačkih žrtava u ranu jesen godine 1996., na Pilice, žitna polja četrdesetak kilometara sjeveroistočno od Srebrenice. Na iskopima je bio američki antropolog William Haglud.

Ikarus je još u ranoj mladosti, u Gimnazyonu na Kreti, pokazivao veliki dar crtanja. Uza se je nosio teke u kojima je crtao Bosnu. Pokazao sam mu sve one majstore iluminacije koji pohodiše Bosnu stoljećima: Itinerarium Benedikta Kuripešića, gravire Leona Arndta, bijele prtine kupreške visoravni gdje su franjevci umotani u smeđe habite na platnima Gabrijela Jurkića, Krvavu ćupriju kod Alađi džamije u Foči, bakro-

MERSAD BERBER – Slikar, grafičar i tapiserista rođen je u Bosanskom Petrovcu godine 1940. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti u Ljubljani godine 1965. u klasi prof. Maksima Sedeja te specijalizirao grafički tečaj kod R. Debenjaka, također godine 1965. Bio je vanredni profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu od godine 1978. Opremao je i ilustrirao grafičko poetske mape, bibliofilska izdanja i različite publikacije. Samostalno je izlagao u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu, Trstu, Kairu, Hamburgu, Kölnu, Ljubljani, Splitu, Münchenu i drugdje. U Dubrovniku je 1981¸ izložio ciklus od 30 portreta Miroslava Krleže. Dobitnik je mnogih naših i stranih nagrada i priznanja.

Prva samostalna izložba realizirana je u Gradskoj galeriji u Ljubljani već godine 1965. Ubrzo postaje jedan od najtraženijih i najpoznatijih suvremenih svjetskih umjetnika. Njegovi su radovi postali sastavni dio brojnih javnih i privatnih zbirki kao i muzeja u čitavom svijetu. Za brojne ilustracije knjiga primio je najviše međunarodne nagrade. Njegova su scenografska rješenja prezentirana na pozornicama u Sarajevu, Washingtonu i u Zagrebu gdje je u HNK-u radio scenografiju za Gundulićeva Osmana. Autor je crtanog filma "Tempo secondo" (Zagreb film, 1980.-1985.). Od 1967. dobio je pedesetak umjetničkih nagrada u svim većim gradovima ex-Jugoslavije.

Među svjetske važne nagrade ubrajaju se one koje je dobio u Sao Paolu, Alessandriji, Firenzi, Tokiju, New Deliju kao i Velika premija Lalit Kala Academy (1978.), zatim, Prva nagrada World Book Faira (1980.), nagrada ICOM-a (1978.), nagrade gradova Madrida, Leipziga, Warne, Krakowa te nagrade Trijenale iz 1997. Od 1992. živi i radi u Zagrebu.

pise mog profesora Božidara Jakca, zelene gajeve i procvale lipe Safeta Zeca.
Hitan odgovor dao sam u zapisima o Bosni: Bosna je sve što imam (Skender Kulenović). Mala voda da bi se morem zvala, opet golema da bi je zemlja upila (Meša Selimović). Il' su to krikovi il' su procvali krinovi (Mak Dizdar). Za one koje smo mislili da su nam rod davno su nas zaboravili (Meša Selimović). Zbog visokog gorja, sunce kasno izlazi, a rano zalazi, otud ta kratkoća svjetla i duljina tame nad Bosnom (Ivo Andrić).
Moram priznati, u islamskoj kozmologiji, u poslanici o rođenju ljudske supstance Ikhwan Al Safe koji je u hijerarhiji kosmosa ispod univerzalnog uma, apsolutne duše i izvornoga tijela postavio izvornu tvar, koja je sveta supstanca rođenja čovjeka. To je moje jedino pribježište, to se zove domovinom Bosnom.
Tako smo i mi nekad nikli, iz onih svetih humki gdje počivaju naše majke sada, kao što trava niče iz njih (sjećanje na temu slavnog soneta o Mrtvoj majci mojoj Skendera Kulenovića).
Kao i svi veliki apatridi u povijesti, Andrej Tarkovski kaže da je domovina za njega nostalgija. Domovinu sad u tuđini naziva nostalgijom i veliki njemački pisac Sebald (Austerliz, Emigranti). Naziva je velikom dekonstrukcijom vlastite zavičajne povijesti. Kod grčkoga pjesnika Seferisa su to sva rastajanja (gdje god otputujem Grčka me ranjava). Moram priznati, kod mene ima uvijek, kao kod djeteta, jedna himnička zanesenost Bosnom, ja to zovem Arhiv, arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu veliko je odlagalište svih votivnih memorablija mog naroda. Ontološko utočište, zadnji han za putnike namjernike koji dobronamjerno ulaze na brodska vrata u Bosnu.
Mrka, garava ljepota Bosne, govorili su naši franjevci.

Smatra se da ste kao slikar, bosanske, hrvatske, europske pa i svjetske kvalitativno kritičke verifikacije zadržali Andrićevu tradiciju, takozvani *eglen*, to jest smirenu naraciju, a također kao i u Andrića Vaše slike nisu distancirane od svoje poruke. Koliko je to točno?
Naracija je dio njegovanog metijera bosanske duhovnosti. Prisjećam se Andrića koji je govorio da je njegovanje forme priče važnije od samog usuda i sudbine ljudi.
Kao uvijek, autentični glas se šalje iz dubine sudbine, čuje se od čovjeka koga je poharao vlastiti usud. Kao kod Imre Kertésza (Dnevnik sa galije) bosanski narod nikad u povijesti, nije mogao biti probirač među mogućim sudbinama. Kod svih tragičnih junaka Bosne: "Pobjeda mita nad sudbinom naroda. Ne imati pravo, ni na život, ni na smrt." (Abdulah Šarćević)

Na ovom mjestu zanima nas Vaša suradnja s Enesom Čengićem i uopće utjecaj Krleže na Vas?
Još kao gimnazijalac naučio sam od Krleže da u umjetnosti pisanja etičko-politička povijest postaje povijest slobode, pošto uzdiže slobodu na prijestolje vječnog tvorca povijesti. Povijest – misao je povijest nad povijestima (Benedetto Croce). Sloboda postaje načelo koje tumači povijesni razvoj i moralni ideal čovječanstva. Na žalost, osvajanje slobode popločano je putem punih grobova nedužnih žrtava (Meša Selimović, Pasternak, Camus).
Povijest nije povijest idile, ni tragedija, to je pomiješano dobro i zlo. Meša Selimović kaže: "Čovjekove osobine su izmiješane kao mirisi, ljudi su zli i dobri"(u svojim Sjećanjima, prva postmoderna kritika postkomunizma u bivšoj Jugoslaviji).

Neosporno, Vaše slike emitiraju poetske vizije. Da li su one nadahnute lirskom poezijom, literaturom uopće, ili je to naprosto dio Vaše emotivne konstitucije?
Nikad me nije zanimala slika kao goli, apstraktni, geometrijski konstrukt. Ako se poezija hrani fantazijom, dakle literarnom kategorijom, slikarstvo se temelji na mimezisu. Neko to zove naturalizmom ili realizmom koji čuva umjetničku autonomiju djela. Renesansna estetika, utvrđuje epohalno Wilhelm Worringer, je utvrdila figurativni pristup iskustvenom svijetu, tj prirodi.
Studija čovjeka, homometrija, je vrh piramide istraživanja u renesansi do dana današnjega. To potvrđuju djela Becona, Luciana Freuda, Safeta Zeca i Lovre Artukovića. Gusti usud ljudi (Bašeskija, Sušić, Skender Kulenović, Sidran, Ibrišimović), autentični krik sa dna jame usuda, bio je bezbroj puta tema mojih varijacija. Gluhi sonet, Gluha poema, Gluho glamočko polje.

Mnogo ste svojih radova poklonili Bošnjačkom institutu u Sarajevu. Slijedom toga gdje je najbolja dosadašnja recepcija Vašeg djela – u Hrvatskoj ili u Bosni?
Poštanske razglednice Bosne (daleka i votivna Bosna) kreposkularna, Illiricum, refugium haereticorum, čarobne razglednice, čudnih toponima i hidronima, kao razglednice Austrougarske monarhije, čarobne, još kao dijete sam gledao u kabinetu moga oca, govori Carlos Fuentes, veliki latinoamerički spisatelj. Ta moja zbirka u Bošnjačkom institutu je moja posveta danima moje mladosti u Banjoj Luci, Petrovcu i Sarajevu. Filozof Predrag Finci govoreći o egzilu kaže: "U Sarajevu sam ostavio negdanji život, u tuđinu sam ponio uspomene, paučine svojih sanja". Dio tog velikog spomenara, oko 60 radova, darovao sam Bošnjačkom institutu nakon velike izložbe Instituta u Palači Dolmabahce u Istambulu. To je bio moj poklon fondaciji Adilbega Zulfikarpašića. Bili smo veliki prijatelji. Bio je veliko, zaneseno dijete Bosnom. Težio je nekom dijakronijskom, patarenskom, konstruktu Bosne. U svojim snovima tražio je Paraklita, koga nikad nije dočekao.

Kako osjećate svoje Bošnjaštvo – kao umjetnik, kroz povratno djetinjstvo i mladenaštvo, kao političko biće?
Kroz sva ova stanja koja ste naveli u Vašem pitanju. Uvijek sam prezirao tri stvari: rasizam, fašizam i političku ideologiju. Filozof Berdjajev to krasno kaže: "Zapad je pobrkao dva suprotna pojma ličnosti (persona) i pojedinca (individua). Pojedinac je ideološko biće, dio etno kolektiviteta. Persona je sve, i bitak i biće, duboko čovječna, ispunjena moralnim i duhovnim vrijednostima. Plemeniti glas koji se prelijeva na čovječnost. Nema sretnog čovjeka bez sretne okoline i ljudi. Pojedinac (individua) je dio one strasne sinergije, prahistorije, čovjek-vođa, u zajednici sa kolektivitetom ubica" (S. Freud, Totemi i tabui).

Osjećate li se kao manjinski umjetnik u Hrvatskoj? Da li se i Vi pitate kao i rahmetli Nusret Idrizović: Tko je onda većina, ako sam ja manjina?
Nusret Idrizović, vrsni prozaik, bio je u potpunom pravu kada je ovo ovako formulisao.

Imponira li Vam to što ste jedan od najskupljih slikara koji svoje adorante ima između ostalog i u Seulu, Londonu, Barceloni, Tokiju, Firenzi, Sao Paolu, Alessandriji, u Indiji?
Moja kuća u Bosanskom Petrovcu i u Banjoj Luci izgledala je kao stara renesansna manufaktura. Moja je rahmetli majka Sadika, veliki majstor klasičnog, tradicijskog ćilimarstva, u poznim godinama svog života napravila veličanstven opus tapiserija po mojim nacrtima. Imala je vlastitu školu tkanja u Banjoj Luci. Puno se njenih radova razišlo svijetom. Izlagala je na Olimpijadi u Sarajevu, u Olimpijskom muzeju. Usvojio sam one principe Albrechta Dürera koji je svoje grafičke multiple (bakropise, drvoreze, bakroreze) prodavao na obrtničkim sajmovima u Ulumu, Kolmaru i Nürnbergu. Kao moja majka, kao moj otac, uvijek sam živio od svojega zanata, od svoje manufakture. Veliki bosanski povjesničar Hamdija Kreševljaković piše o jednom kreševskom kovaču iz prošloga stoljeća. Da bi ostvario putovanje na Hadž, u sveto mjesto Jeruzalem, zaputio se na daleki put iz Bosne, iz Kreševa, izdržavajući sebe i familiju na putu prodavajući bijele angele koje je izrezivao od papira. Čak je za artističke zasluge dobio medalju 4. reda od Sultana Abdulhamida II., kako već priliči rangu umjetnosti.

Nešto o Vašoj impresivnoj tehnici. Jesu li zlatni listići zapravo zlatna podloga koja predstavlja vječnost, prisutnost božanskog duhovnog prostora?
Nekad davno, sedamdesetih godina prošlog stoljeća, radeći ciklus Vizantija, u slavu Velasqueza, i zlatno doba Ottocenta, posegao sam za aplikacijom zlatnih listića na podlozi slike i grafike. To mi je donijelo, u to doba, neke najveće nagrade koje sam osvojio: Grand prix Alexandrije, Tokyo, New Delhi, Firenza, Krakow, Monte Carlo, Madrid. Upotreba zlata u slikarstvu, tiskarstvu, umjetnosti multiorginala, iluminaciji i manuskriptima je metafizička kategorija, približava čovjeka stanju *fene*, poništavanju i nestajanju čovjeka u Bogu, kao u doktrini sufizma.
Zlato, za razliku od stvarnoga bića, antropomorfnog predmeta, mimezisa prirode, ne pripada stvarnom svijetu. Kasnije sam od materijala uzeo opore papire natrona, koji proizvodi Tvornica papira u Maglaju.

Biti dosljedan figurativnom, akademskom, ponekad freskalnom, strasnim zanosima kada je riječ o egzistenciji čovjeka i njegovoj unutarnjoj snazi koja se oslanja na dramatični tok historije, snagu osjećaja i strast subjektivnih vrjednota fantazije – niste li po tim odlikama neoromantik?
Pripadam konzervativnom krugu akademske tradicije, uvijek sam se divio milenijskoj tradiciji europskog slikarstva i grafike. David, Ingres, Delacroix, Gericault, Courbet, Degas, Corint, Menzel, Gustav Klimt, Max Klinger, naša zlatna trijada hrvatskog slikarstva Račić, Kraljević, Becić, Medović, Bukovac, Jurkić, Zec, Jordan, Stančić i Vejzovići.
Ovu drugu struju figurativnog diskursa, koja je bila optuživana za akademski eklekticizam, branio je u jednom pariškom salonu veliki slikar Degas:
- Ne čini li Vam se da su figure Ingresa pretjerano uglađene u modulaciji kao da su rađena od cinka?
-Da, one su od cinka, al' ne zaboravite, Ingres je velemajstor u cinku, odgovorio je Degas.

Ovih dana, u ozračju nadolazećih velikih blagdana, prije noći Lejletu'l Kadr, u veliku pretprazničku večer rodila se naša unuka Mey, kćer Ensara i Ire, koju su u naše porodično gnijezdo donijeli bijeli meleci. Koliko to zvučalo patetično, gledajući zasanjane oči male Mey, kako spavaju iznad svakoga zla ovoga svijeta, u čovjeku se pojavi ona iskonska nada o novoj sreći nad gajevima Bosne.

Koliko je u tom smislu na Vas utjecao ideal Francisca Goye? Nadalje, možemo li govoriti o utjecaju Eugenea Delacroixa, posebice kada je riječ o žaru i zanosu boje, pa i kada su zagasite, i njenim kontrastima?
Goya, u mojoj mladosti, bio je inspirativna koordinata mog magistarskog rada "Fantastično u europskoj grafici". Najmanje 150 godina prije svoga vremena anticipirao je tehnološke i kompozicijske naume u tehnici bakropisa, napose akvatinte, zbog velike mogućnosti valera (Desastres de la guerra, Tauromaquia). Bio je prorok, izazov, novovjekovnim novim grafičarima, Klingoru, Corintu, Švabinskom, Picassou, Jiržiju, Anderleu.
Goya je još davno uvidio "da iz propasti svetog društvenog poretka nalazi u odgovoru uspona velikog JA". Ispravno postaje privatno, uzvišeno područje unutrašnjeg monologa gdje potrebe postaju činjenice. (Germano Celent) Berdjejevska potraga za novim svijetom, novim krajolikom, stvaralački čin predstavlja transcendiranje, izlazak iz granica imanentne stvarnosti, proboj slobode ka nužnosti, nemogućnost nikakvog ostajanja u ovome svijetu.

Što za Vas kao vrsnog anatomistu znači ljudsko tijelo? U svakom slučaju ono nije samo neporočna nježnost već i višestruka poruka. I još kažemo da tijelo (put) u Vas nije ni dijabo-

Pripadam konzervativnom krugu akademske tradicije, uvijek sam se divio milenijskoj tradiciji europskog slikarstva i grafike. David, Ingres, Delacroix, Gericault, Courbet, Degas, Corint, Menzel, Gustav Klimt, Max Klinger, naša zlatna trijada hrvatskog slikarstva Račić, Kraljević, Becić, Medović, Bukovac, Jurkić, Zec, Jordan, Stančić i Vejzovići.

lično ni isključivo sveto (jer počesto predočava takozvanog malog čovjeka – radnika i seljaka), ali pokazuje svoju krhkost i prolaznost u svojoj naturalnosti (verizmu), no, na kraju kao da ga ipak nešto povezuje s Božanskim (duhovnim), jer primjećujemo zaista malo klica poročnosti, odnosno, žestoke seksualnosti. Možemo li zaključiti da je u Vas ljudsko tijelo razapeto između duha i bezdana zbilje?

Tijelo je sve. Degas o crtanju tijela kaže: Crtež nije oblik, to je promišljanje o formi. Biće (forma, tijelo, tvar) kod Ibn Sine, kod Aristotela obrazuje donju osnovu, postament, zadnju mekamsku stanicu primitka Božije Objave. Što je god anatomija bića savršenija i istinitija (Velasquez, Rembrant, Leonardo) bliže je Nužnom biću koji je vrelo svih istina. Ljudsko biće je stvarnost svih tvari, personalna povijest svijeta koja nikad nije napisana.

Taj čovjekov moralni pad monstruozno se pokazao u zadnjem ratu. Vaš ciklus Srebrenica (to da se ne zaboravi) iznovice aktualizira strahotne događaje. S pravom, naravno, jer je učinjen veliki grijeh jednog naroda nad drugim. Zar Vam je bila potrebna distanca od desetak godina da biste na svoj originalni način predočili svoju ljudsku, umjetničku i građansku hrabrost?

Puno je mraka, tisućugodišnje tmine koja stoji između ljudi (Amos Oz) kao naroda na dvije obale Drine, između Zvornika i Srebrenice. Sjećam se davno da je Adorno govorio iz Auschwitza - što ostaje u umjetnosti, u izričaju? - Ostaje samo ljudski krik, nadnaravni poj nečeg dubokog, autentičnog vapaja čovjeka. Berdjajev kaže da povijest bešćutno mrvi čovjekovo biće. Nema razumijevanja za njegovu sudbinu.
Teško je artikulirati u umjetnosti, iza ovakvih tragedija, novu nadu. Moram nešto priznati, ovih dana, u ozračju nadolazećih velikih blagdana, prije noći Lejletu'l Kadr, u veliku pretpraznič-ku večer rodila se naša unuka Mey, kćer Ensara i Ire, koju su u naše porodično gnijezdo donijeli bijeli meleci. Koliko to zvučalo patetično, gledajući zasanjane oči male Mey, kako spavaju iznad svakoga zla ovoga svijeta u čovjeku se pojavi ona iskonska nada o novoj sreći nad gajevima Bosne. Tada sam prvi put osjetio, kao slikar, da ne mora kist uvijek biti umočen u žuč.
Sjetio sam se uz ovu veliku sreću moje porodice, dolazak Mey na svijet, jedne sekvence prije rata o pravoj idili sreće bosanske porodice na imanju obitelji prijatelja Faruka Konjhodžića na imanju u Pazarićima, pokraj Sarajeva. Kao kod Zije Dizdarevića, idila, zlatna jesen, mještani zidaju šeref na bijeloj džamiji, dobro se čuje kao kruške jer basme i napukli orasi tutnje po baščdžiku i muklo udaraju po travi. Rahatluku nikad kraja nema. Grana od bora pala kraj dvora...
Kratki su interegnumi mira i sreće u Bosni.

Je li jedan od Vaših poticajnih uzora i Vlaho Bukovac, kojem se neskriveno divite i kojeg citatno unosite u svoje slike?

Vlaho Bukovac je dio moje biografije kao i Lozica i Dubrovnik.To je onaj mali komad zemlje na Peleponezu koji se zove u mitu Arkadija. To je moja Lozica. Uvijek iznova sjećanje na Medovića i Bukovca.To je ljeto pokraj Dubrovnika.

Iz današnje perspektive, kada Vas se obilato uvažava i kada se ozbiljno proučava Vaša poetika kao izdvojen fenomen, što za Vas znače malobrojne kritičke primjedbe, primjerice one Ive Šimat Banova koji je svojedobno izvršio napad na Vaše slikarstvo predstavivši ga kao suhoparni akademizam i anakronizam, iako je, barem ovo potonje, u svijetu normalni radno umjetnički postupak?

Figurativna umjetnost je najozbiljnija stvar što su ljudi stvorili u sferi umjetnosti oblika.

Ima li pravo jedan od autoriteta iz povijesti umjetnosti, Jiri Anderle, kada kaže da ste uistinu uporište našli u svijetu novih figurativaca? Može li se antropomorfizmom, odnosno rečenom figurativnošću, označiti i predočiti sva bol i jad čovjekove egzistencije i njegov načeti psihizam? Smatrate li da likovnu scenu iznovice osvajaju oni koji ne podliježu pomodarstvu (možda nekoj vrsti konkretizma i apstrakcije) i koji se vraćaju tradiciji i zanatu, baš kao i Vi?

Edward Lucie Smith je rekao da ovaj bosanski slikar, pripada onom krilu postmodernog slikarstva, na tradicijskoj osnovi bez subverzije. Ostalo je sve u njegovim esejima o meni.

Jeste li ikada ponovili zaista veliki uspjeh koji je polučila Vaša izložba u *Umjetničkom paviljonu* u Zagrebu? Uostalom, Vas uvažava čuveni galerist Fach koji je najodlučnije skrenuo pozornost ka "figurativcima".

Mislim da je moja velika retrospektivna izložba u Muzeju Caixa Forum Barcelona 2009 imala preko 80000 posjetitelja i

mislim da je po recentnosti postava bilo nešto ponajbolje što sam napravio u svom slikarstvu. Ne treba zaboraviti da Barcelona ima tri velike donacije Miróa, Tapiesa i Picassa. Grad slikarstva. Izložba ima samo jednu posvetu, neznanoj mladosti Bosne koja je izginula braneći domovinu.

Jesu li Vaši veliki formati apoteoza neke za Vas veličajne zgode iz povijesti ili iz neke značajne priče, možda Andrićeve?
Osamdesetih godina napravio sam monumentalnu repliku "Splav meduze Theodora Gericaulta", na taj splav sudbine stavio sam svoje prijatelje. To je bilo kao neko predskazanje onog velikog ratnog urušavanja Bosne. Kasnije sam radio Poliptih o mladom regentu Osmanu (Smaknuće mladoga regenta sultana Osmana) uz predstavu Gundulićevog Osmana u Hrvatskom narodnom kazalištu u režiji Georgija Paroa.
Zadnji veliki poliptih koji sam napravio važan je za moje uspomene na moje posjete u Sankt Petersburg i posvećen je Kazimiru Maljeviču (Maljevič zadnji put sanja crvenu konjicu na Nevskom prospektu).
Pole Valery govoreći o jednome eseju o Degasu: "Taj slikar je u jednom vrlo dobrom svom sonetu zapisao o konju - sav nemiran i gol odjeven u svili". Konj je znao biti heroičan, reprezentant povijesti, kao veliki Marko Aurelije na bronci.

Zanima nas Vaša fascinacija dervišima (nakšibendije i rifaije) jer, na Vašim slikama prepoznajemo, između ostalih, i šejha Mustafu Čajlakovića iz Srebrenika. Jeste li u sufizmu prepoznali ishodište duhovnosti bosanskih muslimana?
Bosanski sufizam, nastao kroz povijest na našem zemljovidu, rifaije i nakšibendije, koje ste spomenuli u Vašem pitanju, kao i ostali tarikati, zasigurno imaju onu duhovnost, duboku potrebu za izbavljenjem iz svijeta nesavršenosti u Svijet Svjetlosti. Odlazak iz stvarnog svijeta punog grešaka i priprema duše za katarzu iz svijeta čula, kulminirajući u iluminaciju i gnozu te ispravljanje duše koja stalno griješi, znamenitost je naših hamzevija, bajramija i melamija. Iluminacije su to čovjeka koji uskrsava iskustvo autora. Bliska im je philosophia perennis. "Unutarnje putovanje (tesavvuf) je zbirka doktrina, duhovna tehnika konačne milosti barakaha, a to čini totalitet i suštinu islama, realizacije jedinstva (tawhid)", mudro kaže Hossein Nasr.
Mnogi derviši (muridi) pogotovo iz tekija istočne Bosne, kao i ostali žitelji iz tih krajeva, bili su žrtve krvavog rata i borci za obranu domovine. Uvaženog šejha Čajlakovića, i mnoge muride, upoznao sam u tekiji u Srebreniku gdje sam bio počašćen da sudjelujem na obredu zikra gdje sam istom i crtao. Bosna je dala velike pjesnike sufizma, na primjer Ahmeda Vahdetija, mističnu ličnost Hamze Balije Bošnjaka iz Gornje Tuzle, osnivača sinkretističkog reda koji je u krvi ugušen od osmanlijskog carstva. Taj gusti veo tame i koprene ponad bosanske povijesti, sa začuđujućom erudicijom i entuzijazmom predočio je šejh Edin Urjan Kukavica u svojoj knjizi Hamzevije: "Svako biće posjeduje tajnu, koja je svejednako opća i samo njegova te uživa u blagoslovljenim visinama i dubinama Njegove blizine, odnosno, posjeduje potencijalitet da realizira sebe kao "al insan al kamil". Za mene kao slikara to je velika i zahtjevna tema. Pokušao sam još u monografiji "Srebrenica", radeći na temi derviša, prvi put u jednom dijelu povijesti, likovnim mimesisom dodati jednu likovnu komponentu tom istraživanju u sferi islamske metafizike.

Smatra se da je konj jedan od glavnih arhetipova koji su se utisnuli u ljudsko pamćenje. Kao univerzalan simbol on je slika ljepote ostvarene vlašću duha nad osjetilima. Snaga simbola konja sadržana je u tome što je on život i stalnost u nestalnosti života i smrti – povezan u gornjem nebeskom svijetu s trima osnovnim elementima: zrakom, vatrom i vodom. On je Apolonov atribut, simbol plahovitosti i žudnje, snage, stvaralačke moći i mladosti. Naravno, postoji i konj smrti, smrti koju u nekim prizorima konj najvešće od antike do srednjeg vijeka pa sve do europske narodne baštine. U svakom slučaju simbol konja u Vama budi neke instinkte, nešto nesvjesno i psihičko. Kakve zapravo moći Vi pridajete konju i koja sjećanja u Vama budi njegova slika?
Mene je zanimao bosanski brdski konj. Čitava povijest našeg naroda jedan su uz drugoga, čovjek i konj. Opjevan je na stećku iz Zgošće. To je najljepša nekropola u bosanskoj povijesti. Profesor Ivo Frangeš, govoreći u Umjetničkom paviljonu o mojim konjima, 1998 godine, doslovno je napisao "Prije svatova, prije paleži, prije ratova čuje se topot konjice na visoravni". Konj je po svom savršenom konstruktu uz ljudsko tijelo najomiljenija antropometrija umjetnosti crtanja. O toj opsesiji crtanja konja, Paul Valery, misleći na Degasa, rekao je jednu istinu: "Možda je crtež najveća napast koja salijeće duh čovjeka".

Na kraju, kakvi su Vam budući planovi, možda nove slike s novim motivskim prosedeom ili novi još veći i agresivniji izložbeni projekti na radost poštovalaca? Kako ćete proslaviti 50-godišnjicu svoga zaista vrijednog umjetničkog rada, ovjenčanog mnogim uspjesima?
Od novih izložbi, možda jedna nova izložba - Sarajevski atelier-ruševine, Ecce homo (Poslije Đume u Umoljanima), crtanje Bosne, mogući su projekti na putu.

Mersad Berber: Čudesno poimanje svijeta

Mudrost na razmeđu:

zgode iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva (2)

Piše: **Vesna Miović**

Vratolomije dubrovačkih diplomata

Od suza do samoubilačke tvrdoglavosti

Dubrovački poklisari harača samo su se jednom suočili s preteškom nevoljom. Ta nevolja zvala se Kara-Mustafa. Kara-Mustafa je uzeo Dubrovčane na zub još u vrijeme kad je bio zamjenik velikog vezira, jer mu nisu dali dar kakav je tražio. Za osvetu je iskoristio prvu priliku, najtežu dubrovačku tragediju.

Dana 6. travnja 1667. godine Dubrovnik je pogodio strahoviti potres. Poharao je cijelo područje Republike, srušio dobar dio grada i pobio polovinu stanovništva. Dubrovčani su se othrvali i ovom jadu. Odmah nakon potresa uspostavili su privremenu vlast, takozvanu "Kriznu vladu". Već u lipnju, institucije državne vlasti djelovale su normalno premda je u potresu izginulo vrlo mnogo plemića. Dubrovčanima je slijedio oporavak od teškog šoka, oplakivanje mrtvih, obnavljanje razorenog grada (koje će trajati desetljećima). Kao da to nije bilo dosta i previše, na Porti ih je dočekao novi šok. Baš na temelju posljedica potresa, Kara-Mustafa skovao je plan kako iz Dubrovnika izvući novac. Imajući na umu izginule dubrovačke plemićke obitelji, sjetio se zakona po kojemu imovina osmanskih podanika, umrlih bez nasljednika, prelazi u vlasništvo osmanske države. Za imovinu izginulih plemića napamet je odredio protuvrijednost u iznosu od 150.000 talira (oko 5,5 dubrovačkih haraca). Dubrovčani su mu uzvratili protuargumentom: *"dosad su svi sultani jamčili da imovina Dubrovčana umrlih na području Carstva ni u kojem slučaju ne može pripasti osmanskoj državi. A sad, polaže se pravo na imovinu Dubrovčana umrlih u Dubrovniku!'* Uzalud. Kara-Mustafa nije odustajao i nije ga imao tko zaustaviti. Njegov gospodar, veliki vezir Ahmet Koprulu, već je godinama ratovao na Kreti. Sultan Mehmed IV. uglavnom je živio u svom dvorcu u Jedrenima, lutao okolnim šumama i lovio divljač.

Nekoliko mjeseci nakon potresa, na Portu su pristigli poklisari harača Nikolica Bona i književnik Jaketa Palmotić (Palmotta), dvojica vrlo hrabrih ljudi. Bona je bio član spomenute "Krizne vlade" u koju su bili birani najsrčaniji plemići. Palmotić je bio poklisar harača 1665. Vijesti o potresu zatekle su ga na putu povratka s tog poslanstva. Stigavši u Dubrovnik, shvatio je da na svijetu više nema nikoga. Pod ruševinama svoje kuće našao je mrtva tijela supruge i sve četvero djece. Već dva mjeseca kasnije opet je morao u Istanbul.

Čim su Palmotić i Bona stigli u Jedrene, dočekao ih je Kara-Mustafa, bijesan, jer mu nisu donijeli onih 150.000 talira: *"Sličio je na Etnu koja je iz ognjišta svojih očiju rigala vatru, neobično je bio nalik nekoj furiji stigloj iz pakla, jer je njegovo crno lice postajalo u ljutnji još crnje i strašnije, a svojom bezobličnošću ono je prestravljivalo nazočne'!*

> Dubrovački diplomati bili su u stanju lijevati rijeke suza u pravom smislu riječi kad god i koliko god je bilo potrebno. Lijevali su ih po naređenju, slijedeći uputstva Senata, koji bi im točno odredio pred kim, kada i uz koje riječi trebaju početi plakati: *"Bacite se velikom veziru pred noge i briznite u plač moleći ga da vam radije odrubi glave nego da vas otpusti s kobnom odlukom o uništenju nesretnoga i siromašnog grada. Naglasite da će za godinu dana doći novi poklisari koji će svojom krvlju i životima također potvrditi istinu o strašnom dubrovačkom siromaštvu, poznatom i Bogu i cijelom svijetu. Takvim i sličnim riječima pokažite da ste potpuno smeteni, da se ne možete podići na noge i da ćete radije umrijeti nego u Grad donijeti zlokoban glas koji će ucviliti državu toliko privrženu sultanu."*

Dubrovačke vlasti naredile su Boni i Palmotiću da za sultana pripreme govor, koji će mu opsjednuti i dušu i misli. Poklisari su tako i učinili. Jaketa Palmotić tada je bez sumnje napisao svoje najbolje književno djelo, govor nad govorima, izgovoren sa suzama u očima, koji je duboko dirnuo sultana: *"Primogući, pričestiti, nepridobitni milostivi care, koga slavnomu imenu sve četir strane od svijeta sa svojim kraljim klanjaju se,... umiljeno te molimo za veliko veličanstvo tvoje za slavne duše svijeh roditelja, djeda i pradjeda tvojeh, za čestite zakletve i njihove i tvoje pomiluj nas, pomozi nas, zahrani nas pod krilom tvojem milostivi care, da se opeta naš Grad ponovi, da ti vjeran bude u vijeke ko ti je i dosle bio. Izvan što će carstvo tvoje ovako milostivijem djelom ugoditi i nebu i svijetu i od Istoka do Zapada slavnijem glasom vjekovito učinit ime svoje, mi zaviše tvoji vjerni haračari sa svijem pukom i rusagom našijem nećemo pristat moleći Gospodina Boga da te uzvisi u svakom dobru i u dugu životu i da dopusti da Veličanstvu tvomu vas saj svijet robuje i sve ohole glave neprijatelja tvojeh da pod slavnijem carskijem nogami splešane i za vas vijek satrene ostanu..!'*

Govor je preveo dubrovački dragoman. Cijeli dvor netremice je slušao. Potreseni sultan prekinuo je šutnju i naredio Kara-Mustafi da upita poklisare žele li još štogod reći.

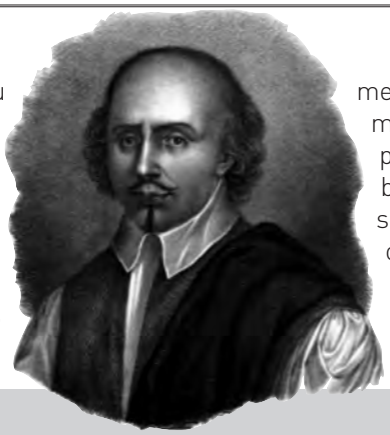

Jaketa Palmotić:

"Primogući, pričestiti, nepridobitni milostivi care, koga slavnomu imenu sve četir strane od svijeta sa svojim kraljim klanjaju se,... umiljeno te molimo za veliko veličanstvo tvoje za slavne duše svijeh roditelja, djeda i pradjeda tvojeh, za čestite zakletve i njihove i tvoje pomiluj nas, pomozi nas, zahrani nas pod krilom tvojem milostivi care, da se opeta naš Grad ponovi, da ti vjeran bude u vijeke ko ti je i dosle bio. Izvan što će carstvo tvoje ovako milostivijem djelom ugoditi i nebu i svijetu i od Istoka do Zapada slavnijem glasom vjekovito učinit ime svoje, mi zaviše tvoji vjerni haračari sa svijem pukom i rusagom našijem nećemo pristat moleći Gospodina Boga da te uzvisi u svakom dobru i u dugu životu i da dopusti da Veličanstvu tvomu vas saj svijet robuje i sve ohole glave neprijatelja tvojeh da pod slavnijem carskijem nogami splešane i za vas vijek satrene ostanu..!'

Odvratili su da je velikom i mudrom sultanu dovoljno i pola riječi da shvati tragediju jadnih Dubrovčana. Kara-Mustafa morao se povući. Iako je bio vrlo utjecajan, tada se još nije usudio vršiti svoju volju do kraja.

Palmotić je kasnije ovo dramatično poslanstvo detaljno opisao u spjevu *Dubrovnik ponovljen*. U stihovima je prikazao susrete s ministrima Porte, neprijateljstvo Kara-Mustafe, sve muke koje je prolazio zajedno sa svojim kolegom Nikolicom Bonom. Svi dubrovački poklisari harača, nakon završenog poslanstva, bili su dužni napisati takozvani završni izvještaj o razgovorima koja su vodili na Porti. Dobar dio Palmotićeva spjeva možemo smatrati preciznim završnim izvještajem poklisara napisanim u stihu.

Godine 1676. Kara-Mustafa je postao veliki vezir čijoj moći više nije bilo kraja. Odmah je lažno optužio Dubrovčane da su tijekom nedavnog Kandijskog rata osmanskim trgovcima naplaćivali carinu višu od dogovorene. Na ime odštete zatražio je 2.150.000 talira, čija je vrijednost iznosila otprilike koliko 70 dubrovačkih harača.

Njegova optužba uistinu je bila lažna, ali ta činjenica nije vrijedila ništa. Dubrovačke vlasti znale su da im jedino preostaje pregovarati i pokušati maksimalno smanjiti iznos navodne odštete. S Kara-Mustafom su pregovarali sveukupno osmorica dubrovačkih poklisara, pri čemu su upoznali najstrašnije osmanske tamnice, iskusili najgora mučenja, prijetnje i poniženja. Za nevolju, među osmanskim dostojanstvenicima nije bilo ama baš nikoga da se za njih založi. Svi su ih vrijeđali i bili nemilosrdni. Evo što se dogodilo kad je poklisar Marojica Caboga pokušao isprositi milost od Kara-Mustafe.

Kara-Mustafa: *"Van, kauri!"*

Marojica Caboga: *"Milost, gospodaru!"*

Kara-Mustafa: *"Van! Rasrđen sam suproć vami jer činite inad, košulja je na vami od laža vragovi kaurski. I da lazite trbuhom golijem po zemlji i bez ruka i bez noga veće vam se ne vjeruje ništa'.'*

Marojica Caboga: *"Gospodaru, ja se u Dubrovnik ne smijem vratiti dok ne završimo posao jer će mi dubrovačka gospoda glavu odsjeći'"*

Kara-Mustafa: *"A ti, ako ne smiješ otiti, ostani, ter se poturči"*

Poklisari su iskušavali sve moguće pregovaračke taktike i metode. Čak su i plakali. Dubrovački diplomati bili su u stanju lijevati rijeke suza u pravom smislu riječi kad god i koliko god je bilo potrebno. Lijevali su ih po naređenju, slijedeći uputstva Senata, koji bi im točno odredio pred kim, kada i uz koje riječi trebaju početi plakati: *"Bacite se velikom veziru pred noge i briznite u plač moleći ga da vam radije odrubi glave nego da vas otpusti s kobnom odlukom o uništenju nesretnoga i siromašnog grada. Naglasite da će za godinu dana doći novi poklisari koji će svojom krvlju i životima također potvrditi istinu o strašnom dubrovačkom siromaštvu, poznatom i Bogu i cijelom svijetu. Takvim i sličnim riječima pokažite da ste potpuno smeteni, da se ne možete podići na noge i da ćete radije umrijeti nego u Grad donijeti zlokoban glas koji će ucviliti državu toliko privrženu sultanu."*

Sekundo Gozze nesumnjivo je poklisar koji je vještinu plakanja razvio do savršenstva. U vrijeme sukoba s Kara-Mustafom koristio ju je do karikaturalnih razmjera. Plakao je stalno i svugdje. Plakao je toliko da je osmanskim uglednicima doslovno bilo zlo od samog spomena njegovog imena. Kada se po tko zna koji put htio sastati s jednim od njih, taj mu je poručio: *"Može, ali ako misli plakati neka mi ne dolazi."* Kad se zajedno s još trojicom dubrovačkih poklisara našao pred Kara-Mustafinim zamjenikom, zamjenik je uznemireno pokazao na njega i nervozno upitao: *"Je li ovo onaj koji plače?"*

Međutim, čim bi se pokazalo da poniznost natopljena suzama ne donosi korist, dubrovački diplomati potpuno bi promijenili taktiku. U trenu bi postali nepokolebljivi i hrabri, spremni žrtvovati vlastiti život. Takvima su se iskazali mnogi, među njima i diplomatski borci protiv Kara-Mustafe: Nikolica Bona, Marojica Caboga, Đuro Buća, i isti onaj plačljivac Sekundo Gozze.

Marojica Caboga, Sekundo Gozze i Đuro Buća dospjeli su u zloglasni zatvor Yedi-kule: *"Odvedeni smo u grobnicu za žive, mračnu, bez tračka svjetlosti, punu mokraće i izmeta. Nisu nam dali unijeti ni prostirku. Našli smo se u društvu dvanaestorice razbojnika, koji su tijekom sljedećih nekoliko dana jedan za drugim skončali na vješalima. Oni su nam se prve noći smilovali i dali nam svijeću, vrč vode i jednu prostirku punu izmeta i razne gamadi. Ako uskoro ne otiđemo s ovog neopisivog mjesta, buhe će nas žive izjesti."* Zatočenici nisu pokazivali strah. Nisu htjeli popustiti pod

prijetnjama i pritiscima. Držali su se kao ljudi koji se ničega ne straše, jer ionako nemaju što izgubiti. Osmanlijama su poručivali da će stanovnici Dubrovačke Republike zbog postupaka Kara-Mustafe svi zajedno napustiti svoju zemlju, a onda, tko zna što će se dogoditi. Ovakva tvrdnja bila je diplomatska metoda, koju su Dubrovčani koristili samo u kriznim situacijama. I uvijek je palila. Osmanlije su morali znati da dubrovački diplomati pretjeruju, no nisu htjeli ni najmanje riskirati. Uz sve moguće ratove koje su vodili, uz sve probleme koji su u to vrijeme morili osmansku državu, najmanje im je trebalo novo krizno žarište.

Osmanski uglednici koji su podržavali Kara-Mustafu uznemireno su govorili: *"Nije potrebno da Dubrovčani bježe iz Dubrovnika, jer valjda vide koliko ih sultan voli. Vi uživate njegovu milost i živite u miru pod krilima njegove zaštite. Nema razloga da na drugim stranama svijeta tražite bolju sreću..."*

Dugotrajna tvrdoglavost dubrovačkih poklisara konačno je počela donositi rezultate. Kara-Mustafa je drastično obuzdao pohlepu i pristao uzeti 60.000 talira, iznos 35 puta manji od onoga koji je ispočetka tražio.

U dubrovačkom sukobu s Kara-Mustafom pao je jedan život. Nikolica Bona završio je u zatvoru u Silistriji. Teško se razbolio i u kolovozu 1678., umro okovan lancima. Senat mu je u znak zahvalnosti dao postaviti spomen-ploču u dvorani Velikog vijeća.

> Naklonosti i prijateljstva pojedinaca uvijek su bila, jesu i bit će presudna u diplomatskim odnosima. Nerijetko, dubrovački poklisari sklapali su na Porti prijateljstva koja su nadilazila okvire golog političkog interesa. Najiskreniji prijatelji bili su im dostojanstvenici rodom iz Bosne i Hercegovine. S Dubrovčanima su se susretali raširenih ruku, srdačno se pozdravljali, radosno razgovarali na materinjem jeziku.

Marojica Caboga, poklisar vrele krvi

Kao što smo vidjeli, Marojica Caboga dao je svoj obol u teškom sukobu s Kara-Mustafom, ali o tom neobičnom dubrovačkom plemiću treba još pripovijedati.

Caboga se rodio 1630. godine i izrastao u krupnog neobuzdanog mladića duge kose i brade. Duhoviti Dubrovčani nadjenuli su mu nadimak "Mrvica". Mrvica je najviše od svega volio bančiti i izazivati skandale. Recimo, jednom je mačem probušio šešir na glavi svećenika samo zato što ga nije pristojno pozdravio.

Caboga je odlično govorio osmanski turski jezik. Često se družio s osmanskim podanicima, koji su ga srdačno i lako prihvaćali. Dolazili su u Cabogin ljetnikovac na rijeci Ombli, gdje bi prvo jeli i pili, a onda zajedno išli u lov. Naravno, vlastima se nije sviđalo što pripiti Caboga i osmanski podanici neobuzdano vitlaju oružjem po dubrovačkom području. Ipak, ništa nisu poduzimale. U to vrijeme, po selima na istoku Republike harali su neki razbojnici iz osmanskog Herceg-Novog.

Jednog dana 1662. godine, Caboga je pozvao u goste baš osmanske podanike iz Herceg-Novog. Kap je prelila čašu kad se pročulo da je jednome od njih darovao pušku. Pozvan je da se smjesta pojavi u Kneževom dvoru i opravda svoje ponašanje. Osedlao je konja i uputio se u Grad, ljut što su mu vlasti pokvarile zabavu. Pred vratima Dvora, sudario se s bratom sestrina muža Nikolom Sorgom, koji je na prethodnoj sjednici Senata oštro kritizirao Cabogino prijateljevanje s osmanskim podanicima. Caboga se zato bacio na njega čim ga je ugledao i smrtno ga ranio. Završio je u tamnici u Kneževom dvoru i tamo čamio pet godina. Tada je gruhnuo onaj strašni potres, protresao Knežev dvor, na Caboginoj ćeliji otvorio se procijep kroz koji se, neozlijeđen, provukao i dočepao slobode. Ni na pamet mu nije palo da iskoristi priliku i pobjegne, već se stavio na čelo vojnog odreda zaduženog za održavanje reda i sigurnosti u porušenom gradu. Vlasti su ga imenovale članom Krizne vlade. Opasnost od tamnice više mu nije prijetila.

Marojica Caboga je četiri puta bio poklisar harača, a skoro svako od tih poslanstava obilježio je na svoj način. Tijekom poslanstva 1659. stavio je na glavu čalmu i pošao gledati sultana Mehmeda IV. kako lovi u blizini Jedrena. Dubrovački Senatori čupali su i perike i kose od bijesa. Kako je moguće da jedan dubrovački diplomat zaboravi na protokol? Kako je moguće da na glavu stavi čalmu, i to samo zato da se što bolje uklopi u svjetinu koja gleda sultana u lovu? Nikako ga nisu mogli shvatiti.

U vrijeme sukoba s Kara-Mustafom (1676.-1682.), poklisari su bili na rubu živčanog sloma i stalno su se međusobno svađali. Naravno, prednjačio je Marojica Caboga. Kad su se svi poklisari vratili u Dubrovnik, vlasti su pokrenule sudsku istragu. Naime, sumnjale su da su pregovori s Kara-Mustafom trajali dugo baš zbog svađa i nesloga među poklisarima. Svjedočili su članovi pratnje, dragomani, sluge i vojnici. Ispostavilo se da su se Marojica Caboga i Sekundo Gozze svađali neprekidno. Ni jadi koji su ih snašli u zatvoru Yedikule nisu im ohladili glave. Tamo su se potukli. Svađali su se i nakon što su izašli iz zatvora. Sekunda je izluđivalo što Caboga i kolega mu poklisar Đuro Buća razgovaraju na osmanskom turskom samo da ih on ne bi razumio. Pokušavao je nagovoriti dragomana Pera Baletina da mu prevodi. Ali, Baletin se Caboge toliko bojao da se nije usuđivao ni riječi progovoriti. Kao što se i moglo očekivati, sukob je jednog dana proključao. Marojica Caboga i Sekundo Gozze isukali su mačeve i navalili jedan na drugoga. Srećom, na vrijeme su ih razdvojili dvojica vojnika i dragoman Baletin. Iz sobe su izveli Sekunda koji je i dalje bio oran za svađu deručí se na Cabogu: *"lopove, lopove!"* Tek kad je prošla opasnost od oružanog sukoba, oglasio se dragoman Baletin posječen preko čela i nosa: *"Gospodo presvijetla, mene vlasti nisu ovdje poslale da me vi siječete, pa vas zato molim da me otpustite"* Iako su ga skoro ubili a da to nisu ni primijetili, nisu mu dopustili da ode.

Na koncu, vlasti nikoga nisu kaznile, što je bilo i za očekivati s obzirom na strahote koje su u Istanbulu proživjeli. I to ne samo strahote, nego i studen, i žeđ, i glad. Toliko su

novaca potrošili na mito da su na kraju ostali bez novčića u džepu: *"studen je neviđena, a mi nemamo ni za drvo, ni za ugljen. Ne možemo ni jesti, ni piti jer nam se vino i kruh smrzavaju na stolu. Još samo čekamo da nam se ova trošna kuća koju smo unajmili sruši na glavu"*.

Naklonosti i prijateljstva pojedinaca uvijek su bila, jesu i bit će presudna u diplomatskim odnosima. Nerijetko, dubrovački poklisari sklapali su na Porti prijateljstva koja su nadilazila okvire golog političkog interesa. Najiskreniji prijatelji bili su im dostojanstvenici rodom iz Bosne i Hercegovine. S Dubrovčanima su se susretali raširenih ruku, srdačno se pozdravljali, radosno razgovarali na materinjem jeziku. O tome što se sve moglo postići kad bi se susreli dvojica prijatelja iz Bosne i Dubrovnika, govori događaj iz 1687. godine. U tijeku je bio austrijsko-osmanski rat. Dubrovčani su vjerovali da će Austrijanci osvojiti Bosnu, pa su austrijskom caru počeli plaćati tribut od 500 zlatnika. Plaćanje tog iznosa proglašeno je nastavkom već spominjane dubrovačke tributarne obveze prema hrvatsko-ugarskim kraljevima od 1358. do 1526. godine. Dubrovčani su poduzeli sve da ovu novu vezu s austrijskim carom zadrže u tajnosti. Međutim, car je u Dubrovnik poslao svojeg rezidenta i time, usred rata, javno dao na znanje da su Austrija i Dubrovačka Republika dvije itekako prijateljske zemlje. Vlasti su morale hitno nešto poduzeti znajući da će Osmanlije početi sumnjati. Čak su razmišljale da rezidenta uklone uz pomoć čašice otrova. U to vrijeme, u Beogradu se nalazio general osmanske vojske, veliki vezir Sulejman-paša, rodom iz Bosne. S Marojicom Cabogom susretao se u Istanbulu i Jedrenima tko zna koliko puta. Postali su dobri prijatelji, a zatim i pobratimi. Sasvim logično, vlasti su izabrale Marojicu da ode u Beograd i opravda ih. Osim te vrlo neugodne i osjetljive dužnosti, zapalo ga je i da veziru pokuša predati harač u novcima loše kvalitete (Dubrovčani su harač u više navrata predali osmanskim generalima u Beogradu). I tako se Marojica zaputio u Beograd da ispita granice Sulejman-pašina prijateljstva. Pokazalo se da je ono bezgranično.

Sulejman-paša nije okolišao: "Zlo *ti jutro Marojica, da vi nijeste pridali grad ćesaru?"* Marojica mu je odvratio: *"Prisvijetli gospodine, da smo to učinili, zar bih ja došao ovdi, pred tvoje noge da mi glavu odsiječeš? Da smo Dubrovnik predali ćesaru, čemu bi moja gospoda sada čestitomu sultanu harač poslala?"* lako je znao ili barem slutio istinu, vezir je zaključio: *"Ja ne znam ništa, ma ako što bi, teško tebi Mrvica, i tvojoj glavi, jer neka mi svi lažu, ma ako uhitim da mi ti, u koga se uzdam i otkrivam ti sve svoje srce, lažeš i najmanju stvar, nastradao si."*

Caboga je zatim svojem prijatelju ponudio harač, čija se polovina sastojala od nekvalitetnih dubrovačkih dinarića. lako je u sebi već znao da će popustiti, vezir se nasmijao: *"E, baš bi bilo lijepo da uzmem vaše srebrnjake, u kojima je više bakra nego srebra."* Caboga je uporno tvrdio da su srebrnjaci kvalitetni, kao što su i prije bili. *"Čovječe, kako ćemo to učiniti, ja tega caru ni smijem rijeti, ni ukazati"* - odgovorio je vezir radoznalo iščekujući što li će mu Caboga sada izmudrijati, a onda je čuo: *"Sultan nikad neće saznati u kojim smo novcima platili ako ih Vaša Visost uzme i odmah potroši, recimo na plaće vojnicima."* Sulejman-paša je zastao, onda opet prsnuo u smijeh, uhvatio Cabogu za ruku i rekao: *"Kunem vam se mojom vjerom da ovo ne bih učinio nikome na svijetu, ali zbog naklonosti koju prema vama osjećam, zbog toga što ste se tako bolesni i stari potrudili doći i vidjeti me, ne mogu vas odbiti."* Rizničar, koji je slušao cijeli razgovor, stresao se od glave do pete. Veziru je uzrujano rekao da će sultanovu riznicu oštetiti za 2000 zlatnika ako prihvati takav harač. On mu je, međutim, odrezao: "Ovo *su moji ljudi i sad ću im oprostit sve ove zlatnike"*

Mrvica i Sulejman-paša više se nikad nisu sreli. Tri mjeseca kasnije, Sulejman-paša je pogubljen zbog zanemarivanja vojnih dužnosti. Mrvica je umro 1692. Ali, njihovo prijateljstvo nije umrlo. Nastavili su ga njihovi sinovi Jusuf-beg i Marin Caboga.

Raspravljalo se i o haraču koji su Dubrovčani u 18. stoljeću plaćali u srebrnjacima, umjesto u zlatnicima, uvjeravajući Osmanlije da drukčije ne mogu jer su silno osiromašili. Istina je bila potpuno drukčija. Poklisari su iz Dubrovnika odlazili s bisagama punim zlatnika, koje su putem krišom i po vrlo povoljnim tečajevima mijenjali u srebrnjake. A kada je reis-efendija zatražio zlatnike, Zarini mu je odvratio: *"Vaša visosti, nama je zlatnik isto što i Feniks, za njega smo čuli ali ga nikad nismo vidjeli." "Vi ste pravi erudit',* zadivljeno je zaključio reis-efendija.

Iznimka koja potvrđuje pravilo: diplomatska katastrofa 1606.

Dubrovčani su plemića Marina Getaldića (1568.-1626.) smatrali čudakom. Čak su ga se pomalo i bojali. Ne znamo zašto, zvali su ga "Bete". Šaptali su da je Bete vještac i vilenjak koji živi u morskoj špilji, "Betinoj špilji", ispod svoje kuće. Vjerovali su da tamo "požarnim zrcalima" spaljuje brodove na morskoj pučini. A što je Marin Getaldić ustvari tamo radio? Definitivno nije spaljivao brodove, već je konstruirao parabolično zrcalo, čiji se primjerak danas čuva u Pomorskom muzeju u Greenwichu. Istaknimo da se proslavio i kao matematičar. Njegovo životno djelo nosi naslov *De resolutione et compositione mathematica* (O matematičkoj analizi i sintezi).

Na ulazu na Getaldićevo imanje stoji natpis, koji u prijevodu glasi:

Budite daleko, zavisti, svađe, taštine, brige!
Mir i spokoj krase pećine, perivoje, hridi.

Očito, ovaj zaneseni znanstvenik od života je tražio samo malo mira i spokoja. Ali, 1606. godine, baš dok je cijelim svojim bićem stvarao djelo *Apolonije uskrsli* (Apolonije, rođen u 1. stoljeću u gradu Tijani u Kapadokiji, u današnjoj Turskoj, bio je sljedbenik pitagorejske filozofije), vlasti su ga izabrale za poklisara harača.

Tko zna kako se Getaldić osjećao u tom trenutku. Možda se radovao nadajući se da će u Istanbulu naići na Apoloni-

Znajući da su Dubrovčani dobro obaviješteni o svim zbivanjima, sultan Bayezid II. uputio im je 1482. godine ferman da mu jave sve što doznaju o njegovom odbjeglom bratu DŽEMU. Ferman je posebno vrijedan zato što je pisan talijanskim jezikom. (*Državni arhiv u Dubrovniku*)

jeva djela prevedena na arapski. Možda je bio užasnut, jer su ga dubrovačke vlasti prekinule u znanstvenom radu. U oba slučaja, nije teško zamisliti na što je mogla sličiti njegova diplomatska misija. Da bi nesreća bila potpuna, u pratnji Getaldića i njegova kolege Jakova Bobalija našao se jedan nevješti dragoman. Naime, te godine vlasti nisu imale profesionalnog dragomana na raspolaganju, pa su dubrovačkog trgovca u Sofiji Nikolu Popovića, koji je znao osmanski turski, silom i prijetnjom natjerale u Istanbul.

Bobali, Getaldić i Popović uputili su se jedne nedjelje predati harač sultanu. Sve je bilo u redu dok nisu došli do vrata sultanove sale za audijencije. Dragoman Popović zateturao je, problijedio i priznao da od treme nema hrabrosti ni ući ni prevoditi. Odgovornost za to dobrim je dijelom ležala na poklisarima. Popovića nisu pripremili za nastup. Nema sumnje da o ceremonijalu pred sultanom nisu ni riječi progovorili. Zbog tog propusta, korak ih je dijelio od diplomatskog skandala, a zatim i od bijesa dubrovačkih vlasti.

Ali, u tom kritičnim trenutku javio se dobri duh, veliki vezir, rodom iz Bosne. Čuvši Popovićev plač, poklisarima je kazao: *"Recite sultanu što god hoćete, ja ću vam biti dragoman."*

Nakon što su poklisari predali harač, dužnost im je bila da zatraže potvrdu o uplati. Radilo se o uobičajenoj administrativnoj proceduri, ali ni ona u ovom poslanstvu nije prošla kako treba. Osmanski pisar greškom je izdao potvrdu da su platili harač za 1604., umjesto za 1605. godinu. Iako su i poklisari i dragoman dobro znali da tekst potvrde moraju provjeriti, to nisu učinili. Nitko je nije ni pogledao. Srećom, dubrovačke vlasti bile su odavno uvele propis da poklisari potvrdu, čim je dobiju, odmah po hitnom kuriru moraju poslati u Dubrovnik. Kad je potvrda stigla i kad je prevedena, u Senatu je nastala uzbuna. Za to vrijeme poklisari su mirno putovali natrag u Dubrovnik. Hitni dubrovački kurir presreo ih je u Plovdivu i predao im vrlo neugodno pismo Senatora. Morali su se vratiti i ispraviti grešku.

Dragoman ovog poslanstva nije bio dorastao dužnosti, no tim veća bila je odgovornost poklisara. Ne znamo što se to zbivalo u glavi Jakova Bobalija, a sasvim je jasno da se rastreseni znanstvenik Marin Getaldić nije znao snaći. Teško je zamjeriti mu što su ga druge stvari interesirale više od diplomacije. Tijekom poslanstva izmjerio je zemljopisnu širinu Istanbula i predano (i uzaludno) tragao za arapskim prijevodom znanstvenih radova Apolonija, kojim se bavio kad su ga natjerali s haračem u Istanbul.

Vrsni znalac osmanskog turskog jezika: dubrovački dragoman

Dubrovačka dragomanska škola

Diplomatske vještine dubrovačkih poklisara su bile ključne za odnose Dubrovnika i Porte. Ali, jednako su značajne bile i sposobnosti njihovih prevoditelja - dragomana. Svjesne te činjenice, sve europske zemlje koje su kontaktirale s Osmanlijama, domišljale su se kako doći do vještih i vjernih prevoditelja. Većina se odlučila na školovanje domaćih, tek stasalih mladića. Tako su pokušali učiniti i Dubrovčani, i to već polovinom 16. stoljeća.

Kako je teklo školovanje dubrovačkih dragomana?

Dubrovačke vlasti prvo bi raspisale natječaj: *"pozivamo mladiće koji žele učiti za dragomana da se prijave u tajništvo Kneževog dvora"* Zainteresirani mladići dobili bi detaljnije informacije na licu mjesta. Vlasti su im nudile plaćeno školovanje, pomoć, podršku i uzbudljivo radno mjesto. Mladići su učili prvo u Dubrovniku, a podučavao ih je učitelj, to jest "hodža". Hodžu bi u Osmanskom Carstvu izabrali i sa sobom doveli dubrovački poklisari harača. Vlasti bi s njim sklopile ugovor na godinu dana i pružile bi mu smještaj u stanu u gradu. Tamo su mladići dolazili svaki dan, učili dva sata ujutro i dva sata poslijepodne pokušavajući svladati arapsko pismo i osnove osmanskog turskog, arapskog i perzijskog jezika. Nažalost, ne znamo ništa ni o pedagoškim metodama hodža, ni o njihovom odnosu prema studentima. Možemo jedino pretpostaviti da je među najuspješnijim i najomiljenijim hodžama bio jedan Omer. Njegova osobnost i mudrost toliko se dojmila Dubrovčana da su ga prozvali "Homer".

Učenike koji su se tijekom učenja u Dubrovniku pokazali nadarenima, vlasti bi službeno imenovale "mladićima jezika", odnosno studentima jezika kako bismo to danas rekli. Zatim bi ih uputile na daljnje školovanje u Osmansko Carstvo. U trenutku kad su napuštali Dubrovnik, imali su 15 do 20 godina. Prve godine studija provodili su u Solunu, Jedrenima, Sofiji, Smirni, Plovdivu, gdje su ih i dalje učili pažljivo izabrani hodže. Stjecali su i znanja o osmanskom pravu, povijesti, zemljopisu, književnosti, naročito o vrlo popularnoj perzijskoj poeziji i prozi. Knjiga im nikad nije nedostajalo. Bilo je dovoljno da jave u Dubrovnik koja knjiga im treba i vlasti bi im odmah poslale novac.

Dubrovački mladići jezika završavali su školovanje u Istanbulu, gdje su stjecali prva praktična znanja. Iskusni dubrovački dragomani vodili su ih sa sobom na Portu, gdje su učili kako funkcionira osmanski dvor, svladavali pravila ceremonijala i stvarali prva poznanstva s osmanskim dostojanstvenicima.

Istanbul: grad u kojemu su mladići jezika gubili pamet

Studij dubrovačkih mladića jezika trajao je od pet do dvanaest godina. Trajanje studija je ovisilo o sposobnostima prilagođavanja, nepokolebljivosti, usredotočenosti. Tu se Istanbul pokazao kao najveći izazov. Naime, u ono doba govorilo se da je taj grad poput zlatne posude koja je puna otrova i da bi, živeći u njemu, posrnuli i sami anđeli.

Prema tvrdnjama dubrovačkog dragomana i konzula u Istanbulu Đura Curića, u drugoj polovini 18. stoljeća tri su najpogubnija poroka bila vino, karte i blud, iza čega je neizbježno slijedilo zapadanje u dugove. Potkrepljujući svoju tvrdnju, Curić je u jednom od svojih pisama ukratko opisao sudbinu dubrovačkog mladića jezika Iva Mitrovića, kojega su dubrovačke vlasti izbacile iz službe zbog nepodnošljivog ponašanja i agresivne naravi:

"Mitrović se dušom i tijelom predao vinu, kartanju i razuzdanosti. Našavši se bez novca za skitnju i poroke, u trenutku beznađa prešao je na islamsku vjeru. Ovdje žive i mnogi drugi raspojasani i besposleni mladi Dubrovčani i ne daj Bože da se ikome od njih dogodi ovo što se zbilo Mitroviću. Ja činim sve što mogu da ih odavde otpremim. Oni, međutim, izmišljaju razne izgovore i tvrdoglavo namjeravaju ostati i besposleno skitati."

Vlasti su često raspravljale o problematičnim mladićima, pa su bogati podaci o njima ostali zabilježeni u raznim arhivskim spisima. Uzorni mladići jezika trudili su se, učili i pristojno ponašali. Zato su nam pojedinosti iz studentskog života takvih mladića nepoznate, osim kratkih komentara: *"Mladi Luko Lučić već sad čudesno vješto prevodi na turski".*

Tri radna mjesta dubrovačkih dragomana: Dubrovnik, Bosna, Istanbul

Dubrovački dragomani provodili su dio svog radnog vijeka u Turskoj kancelariji koja se, zajedno s ostalim državnim uredima, nalazila u Kneževom dvoru. Tu su svakodnevno pristizali razni osmanski spisi koje je trebalo prevesti i arhivirati. U kancelariju su stalno pristizala i pisma dubrovačkih vlasti Osmanlijama koja je trebalo prevesti na osmanski turski jezik. Dubrovački poklisari vrlo su često išli u susjednu Bosnu. Iako je u Bosni prevladavalo domaće stanovništvo, a i sami namjesnici Bosanskog ejaleta katkad su bili bosanskog podrijetla, službeni jezik bio je osmanski turski pa je dragoman i tamo bio potreban.

Treće važno područje djelovanja dubrovačkih dragomana bila su poslanstva poklisara harača u Istanbul.

Od 1688. godine poklisari harača imali su na raspolaganju još jednog dragomana koji je obavljao dužnost dubrovačkog konzula u Istanbulu. Po svemu sudeći, Dubrovačka Republika bila je jedina zemlja koja je za konzule u Istanbulu postavljala dragomane, što je bio vrlo mudar potez. Jer, dok su dubrovački konzuli na osmanskom turskom opušteno ćaskali s Osmanlijama, konzuli drugih zemalja gušili su se u frustracijama:

"Kroz dragomanova usta govorimo. Njegove sposobnosti određuju uspjeh svakog našeg posla. Sav novac koji potrošimo na Osmanlije prolazi kroz njegove ruke. On, uglavnom djeluje samostalno, sam rješava sporove, sam nastupa kao diplomat, odvjetnik i poslanik. Sve u svemu, teško je reći tko je za državne poslove važniji, konzul ili dragoman."

Dubrovačke vlasti prvo bi raspisale natječaj: *"pozivamo mladiće koji žele učiti za dragomana da se prijave u tajništvo Kneževog dvora"* Zainteresirani mladići dobili bi detaljnije informacije na licu mjesta. Vlasti su im nudile plaćeno školovanje, pomoć, podršku i uzbudljivo radno mjesto.

Mladići su učili prvo u Dubrovniku, a podučavao ih je učitelj, to jest "hodža". Hodžu bi u Osmanskom Carstvu izabrali i sa sobom doveli dubrovački poklisari harača. Vlasti bi s njim sklopile ugovor na godinu dana i pružile bi mu smještaj u stanu u gradu.

Za Dubrovčane je posebno važan bio dubrovački konzul u Istanbulu Luka Chirico. Činjenica da je Chirico u isto vrijeme vršio i dužnost engleskog dragomana donijela je Dubrovačkoj Republici veliku korist. Naime, tijekom rata 1714./18., Mlečani su Osmanlijama preoteli područje duž cijele dubrovačke granice. Kad je rat prošao, Dubrovčani su Mlečane htjeli po svaku cijenu ukloniti i opet graničiti samo s Osmanlijama. Ali, na mirovnim pregovorima u Požarevcu nisu imali pravo na zastupnika. Posrednici između zaraćenih strana (Osmanlija, te Austrijanca i Mlečana) bili su Englezi i Nizozemci. Za dubrovačke interese uspješno se zalagao Luko Chirico kao dragoman engleskog posrednika. Mlečani su se morali povući s dubrovačkih granica.

I još nešto. Da nije bilo Luka Chirica, Dubrovačka Republika nikad ne bi imala zgradu konzulata u Istanbulu. Naime, Chirico je u Peri, u ulici Polonye, koja se sada zove *Nuri Ziya Sokagi,* dao izgraditi obiteljsku kuću. Godine 1709., kada je proglašen dubrovačkim konzulom, ta je kuća automatski postala dubrovački konzulat. Chirico je na njeno pročelje postavio ploču sa svojim imenom i dužnostima koje je obnašao. U toj kući živjeli su i radili njegov sin Đuro i unuk Frederik, koji su također bili dubrovački konzuli. Tog neobičnog dubrovačkog konzulata danas više nema. Ostala je tek ploča s imenom Luka Chirica, izložena u dvorištu Arheološkog muzeja u Istanbulu.

Sudbina dragomana kukavice

Dubrovačke vlasti su poduzimale sve da svoje dragomane što bolje osposobe. Zauzvrat, od njih su očekivale da savršeno vladaju osmanskim turskim jezikom, da budu sposobni pronicljivo raspravljati i nadmudrivati se, te da svojim nastupom bude simpatije Osmanlija. Vlasti nisu imale ni trunke milosti prema neznalicama i kukavicama, što pokazuje primjer Andrije Andriascija. Andriasci je bio dragoman dubrovačkih poklisara u vrijeme sukoba s velikim vezirom Kara-Mustafom. Krv mu se sledila u žilama kad mu je Kara-Mustafa zaprijetio da će ga okovati na galiji ako mu se još jednom pojavi pred očima. Pobjegao je u smrtnom strahu i poklisare zatočene u tamnici u Silistriji ostavio na cjedilu. Dubrovačkim vlastima je poručio da se teško razbolio i da više ne može raditi. Vlasti su ga pokušale primiriti i urazumiti. Bezuspješno. Zato su ga proglasile izdajnikom i osudile ga na smrt. Raspisale su visoku novčanu nagradu onome koji

ga pronađe i ubije. Međutim, Andriasci se tako dobro skrio da ga više nitko nikad nije vidio.

Miho Zarin: kruna među dragomanima

Miho Zarini rodio se u Dubrovniku početkom 18. stoljeća. Proglašen je mladićem jezika u dobi od 25 godina. Školovanje je završio u rekordnom roku, proboravivši u Plovdivu svega tri godine. Kao dubrovački dragoman radio je skoro puna četiri desetljeća (1727./65.).

Tijekom dugog radnog vijeka Zarini je bezbroj puta bio u Bosni. Išao je kadijama kada je trebalo riješiti kakav sukob između osmanskih i dubrovačkih podanika. Išao je hercegovačkim sandžakbezima i bosanskim namjesnicima raspravljati o političkim i trgovačkim problemima. Katkad je pratio dubrovačkog poklisara, češće je odlazio sam. Imao je prijatelje posvuda, a posebno na bosanskom dvoru, gdje su ga smatrali *"iskrenim čovjekom koji uvijek radi na dobrobit obiju strana"* Mnogi su mu pisali topla i srdačna pisma: *"Poštovani i iskreni moj prijatelju, otkako smo se sprijateljili svaki dan se nadam da si dobro i zdravo i čekam tvoje pismo. Danas je konačno stiglo, a s njim i dar koji si mi poslao. Ne mogu ti opisati koliko sam se obradovao..."*

Zarini je vrlo uspješno radio i u Turskoj kancelariji u Dubrovniku. Kad je umro, vlasti su posebnu pažnju posvetile njegovim prijevodima osmanskih spisa, tako da su mnogi i do danas sačuvani. U njegovoj ostavštini našlo se i 25 stručnih knjiga, rječnika, priručnika, gramatika, zbirki poezija, djela iz zemljopisa, astronomije i povijesti Perzijanaca, Arapa i Osmanlija. Vlasti su ih otkupile i predale Turskoj kancelariji.

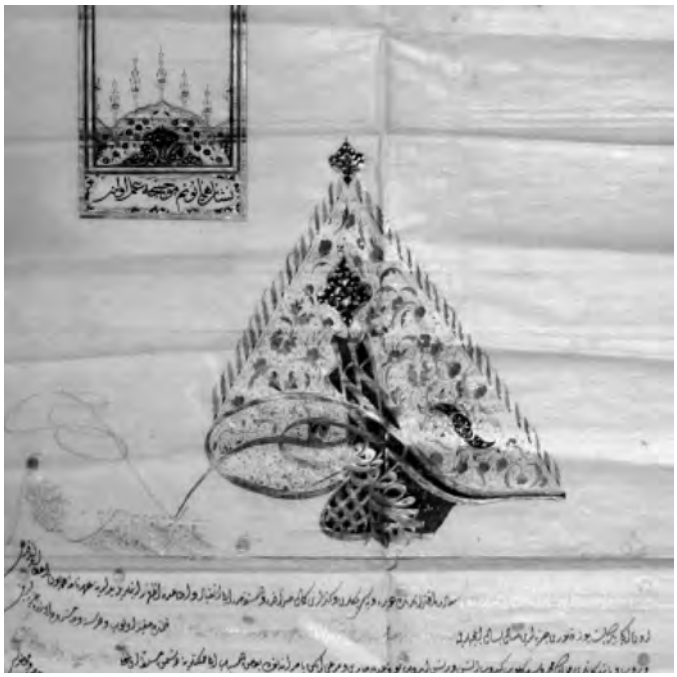

Dana 24. studenog 1756. godine sultan Osman III. potvrđuje odluku Mustafe II. o plaćanju dubrovačkog harača svake treće godine dok se u Dubrovniku ne poboljša materijalna situacija. U gornjem lijevom kutu spisa Osman III. vlastoručno je dopisao: Nişan-i hümayunum mucibince amel oluna, (neka bude u skladu s mojim plemenitim znakom). Svi sultani 18. stoljeća potvrđivali su odluku Mustafe II. izdavanjem sličnog dokumenta. Nažalost, sačuvan je samo ovaj primjerak.
(*Državni arhiv u Dubrovniku*)

Tijekom četrdeset godina Zarinijeva rada, dubrovački poklisari 13 su puta nosili harač sultanu (jer su ga tada plaćali svake treće godine). Zarini ih je pratio svaki put, što znači da je u Istanbulu proveo četvrtinu svog radnog vijeka. I tamo je uživao nepodijeljene simpatije Osmanlija. Zabilježeno je da se jednoga dana 1744. godine uputio na Portu u društvu dubrovačkog konzula. Tamo su ga srdačno i toplo dočekali. Reis-efendija (ministar vanjskih poslova) kazao mu je: *"Dobro, moj dragomane, i tako ste nam opet došli? Čini se da ne možete bez Istanbula i istanbulskih prijatelja?"* Zarini mu je odvratio: *"Najveća je moja utjeha i sreća što Vaše Gospodstvo nalazim na istom položaju. To znači da ste se oporavili od bolesti. Previšnjemu sam se molio za vaše zdravlje, sreću i blagostanje'!* Konzul je uskočio i dodao: *"Gospodaru, stalno se za vas raspitivao!" "Siguran sam u to"*, rekao je reis-efendija ozarena lica, i dodao: *"Vrlo sam zadovoljan što ga vidim, jer on je kruna među dragomanima na Porti'* A kada je Zarini biranim riječima čestitao na nedavnoj pobjedi u Perziji, nazočni su bili oduševljeni: *"Jeste li vidjeli rječitost ovoga dragomana? Blagoslovljen bio! Svi na Porti znaju da se od srca raduje našim pobjedama i rastu sultanove slave!"*

Raspravljalo se i o haraču koji su Dubrovčani u 18. stoljeću plaćali u srebrnjacima, umjesto u zlatnicima, uvjeravajući Osmanlije da drukčije ne mogu jer su silno osiromašili. Istina je bila potpuno drukčija. Poklisari su iz Dubrovnika odlazili s bisagama punim zlatnika, koje su putem krišom i po vrlo povoljnim tečajevima mijenjali u srebrnjake. A kada je reis-efendija zatražio zlatnike, Zarini mu je odvratio: *"Vaša visosti, nama je zlatnik isto što i Feniks, za njega smo čuli ali ga nikad nismo vidjeli." "Vi ste pravi erudit'*, zadivljeno je zaključio reis-efendija. Zlatnike više nije spominjao. Znalo se da su Dubrovčani snalažljivi lukavci, koji su sve samo ne siromašni. Reis-efendija bio je svjestan da Zarini radi svoj posao, pa je lako prešao preko njegove laži i odlučio uživati u ugodnom razgovoru.

Premoren od stalnih putovanja, 1763. godine Miho Zarini htio se povući iz službe. Vlastima je uputio molbu:

"Poštovana gospodo, već je skoro četrdeset godina da imam čast služiti vam kao dragoman. Prešao sam šezdesetu, onemoćao sam i izmučen od dugih i teških putovanja. Više ne mogu putovati i nositi se s golemim teretom dragomanskog posla. Uz najveće poštovanje koje vam mogu iskazati, živo vas molim da mi se smilujete i oslobodite me dragomanske dužnosti. Život mi je pri kraju, a cijeloga sam ga posvetio služeći domovini. Htio bih sada ovo malo preostalih dana posvetiti pripremi za susret sa smrću..."

Na svoju nesreću, Zarini je bio previše dragocjen da bi ga se vlasti tek tako odrekle. Dvije godine kasnije, opet su ga imenovale za dragomana poklisara harača. Nije se pobunio. Nije se naljutio. Ništa nije rekao. Napisao je oporuku i spakirao se. U Istanbul je stigao toliko slab da se odmah srušio u krevet. Umro je par mjeseci kasnije, točno onako kako je predosjetio da će mu se dogoditi.

Nastavak u sljedećem broju

Knjiga istoimenog naziva izašla je u nakladi Udruge za promicanje multikulturalnih vrijednosti KARTOLINA u Dubrovniku.

Safvet-beg Bašagić

Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine

(izvadci iz intrigantne priče o padu Bosne pod tursku vlast)

Pripremio: **Edin Urjan Kukavica**

Nekoliko je djela i autora koji me u isti mah nagone na pomisao da više nikada ne napišem ni red u jednu ruku, a u drugu da na svaki način pokušam iznaći *modus* da svoj jezik i stil – makar u mašti – oplemenim redom i radom nalik njihovom; ultimativni autor tog tipa je van svake konkurencije Fernand Braudel (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque*, 1990.) nakon čijih prvih stranica sam poželio i sam pisati, a nakon sklapanja korica i zažalio što mi je to ikada naumpalo.
Nedavno sam – po ko zna koji put – otvorio Bašagićevu *Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine, od 1463. - 1850.* (Vlastita naklada, Sarajevo, 1900.) i sve karatkeristike stila i rječnika koje sam zavolio i zamrzio kod Braudela pronašao i kod ovog vrlog Bošnjaka.
Bašagić historiju osmanskog perioda Bosne i Hercegovine prepričava rječnikom i uvjerenjem svjedoka/očevica, gotovo filmskim, ili stripovskim, kadriranjem najzanimljivijih scena i prizora, minucioznim – iako nevještom oku očiglednim - izborom likova za svaki kadar. Nadalje, jezikom svejednako objektivnim i pristrasnim, istovremeno obeshrabrujući sve potonje autore koji bi poželjeli sebe ispisati u predmetnom periodu i kopkajući znatiželju čitatelja koji žude za istinskim doživljajem da čitaju sve dalje – do posljednje stranice – sklapanjem zadnje korice izazivajući dojam slatkog razočarenja i radosti što nema još. Kirurškom, radije patološkom - preciznošću Mirza Safvet secira događaje koji su se odvili bezmalo četiri i pol stoljeća prije njegovog spuštanja pera na hartiju. S druge strane, čak i prije stotinu i kusur godina Bašagić konstatira nesretnu situaciju koja je već u njegovo vrijeme opravdavala epitet *davne potrebe* – koja se do danas nije promijenila – pa već u Predgovoru kaže:

Odavno se osjećala potreba, kako za stranca, tako isto i za domaćega, da se napiše bar kratka povjest Herceg-Bosne od pada bosanske kraljevine 1463. (867.) i utjelovljenja Hercegovine 1482. (886.) pod tursku vlast. Kako je poznato ovo doba naše prošlosti ne samo da nije rasvjetljeno, već je tamnije od zemana Kulina bana radi oskudice gradiva, jer još fermani, bujruntije i druge listine, koje truhnu po tavanima i policama, nijesu ispitane. Isto tako razni natpisi po javnim gragjevinama iz rečenoga doba, koji propadaju s dana na dan, nijesu istraženi i povjesnički obragjeni.
Kad se to gradivo malo po malo obradi i tačno ispitaju sva istočna i zapadna vrela, a to će više radinih sila stajati dosta truda i vremena; istom onda će poći za rukom jednome povjesničaru od zanata, da sastavi potpunu povjest ponosne Bosne i junačke Hercegovine, koje su, kao države u državi sve do Omer pašinih vremena 1850., sačuvale svoju narodnu i povjesničku individualnost u formi aristokratske zadruge prkoseći istoku i zapadu.
Nu usprkos svoj oskudici gradiva s velikim trudom po turskim i domaćim vrelima, po kronici rahmetli Muvekita i napokon po maloj zbirci listina u mom arkivu, odlučih, da sastavim bar preglednu sliku iz svega, što sam pročitao kroz više godina bilježeći razne zgode i nezgode od prve turske provale pod Timurtaš pašom 1384. (786.) do konca prve polovice XIX. vijeka.
No prije nego pregjem na povjest mislim, da je veoma nužno upoznoti štovane čitatelje u kratko s onim narodom, koji se kroz vjekove igrao sa sudbinom naše domovine; na ime s Turcima (Osmanlijama). Uz to sam mimogred razložio odnošaje Turaka prama bosanskim kraljevima i patarenskim velikašima, da se bolje razumije katastrofa, ukupni prelaz bogumila na islam, njihov položaj u domovini i u turskoj državi.
A sada još nješto o ovome djelcu i njegovim vrelima, odakle sam crpio gradivo i kako sam ga obragjivo.
Turska vrela: Muvekitova kronika, rukopis, vlasništvo zem. vlade za Bosnu i Hercegovinu; Ćatib-Čelebi: Fezleke, 2 sv. (št. u Car. 1286. (1869.); Nuhbetut-tevarih, (s dodatkom) (št. u Car. 1284. (1867.); Tadžut-Tevarih, 2 svČ (št. u Car.); Tarihi-Vasif, (št. u Car.); Hadikatul-vuzera, 5 snopića (št u Car.); Ilaveli-esmarut-tevarih (litgr. u Car.); Kaniža-tarihi (št. u Car. 1290. (1873.); Tarihi-osmani (št. u Car. 1290. (1873.); Šekaiki-Numanijje (št u Car. 1291. (1874.); Razne listine, popisi bos. namj., bosanski kalendari, koji se u mojoj zbirci nalaze.
Domaća i zapadna vrela: Smičiklas: Povjest Hrvatske; Klaić: Pov. Bosne do propasti kraljevstva (Zagr. 1882.); Knežević: Kratka pov. bos. kraljeva (Dubrovnik, 1883.); Knežević:

Pad Bosne (Dubrovnik, 1884.); Knežević; Car. tur. namj. u Bos. i Herc.; Lopašić: Bihać i bih. Krajina (Zagreb. 1890.); Lopašić: Oko Kupe i Korane (Zagreb. 1896.); Asboth: Bosnien und Hercegovina (Wien. 1888.); Zinkeisen: Geschichte des. osm. Reiches (Hamb. 1840.); Hammer: Geschichte des. osm. Reiches (Budim-P. 1828.); Jukić: Bosanski prijatelj (Zagreb, 1850. — 1870.); Hammer: Die Staats-Verfassung u. Verwalt d. Osm. (Wien.); I druge historičke rasprave u raznim listovima i novinama.
Eto to su djela, koja sam imao pri ruci sastavljajući povjest Heceg-Bosne. Navodim ih ovdje za to, jer bi mi, da sam ih citiro u knjizi, zauzeli puno prostora. Koliko je bilo moguće nastojao sam, da usporedim, kritično ispitam, pa tek onda napišem; a sada po onoj staroj:
Što sam znao, to sam napisao;
Ko zna više — bujrum neka piše!

Mislim, da je veoma nužno upoznoti štovane čitatelje u kratko s onim narodom, koji se kroz vjekove igrao sa sudbinom naše domovine; na ime s Turcima (Osmanlijama). Uz to sam mimogred razložio odnošaje Turaka prama bosanskim kraljevima i patarenskim velikašima, da se bolje razumije katastrofa, ukupni prelaz bogumila na islam, njihov položaj u domovini i u turskoj državi.

Nakon kratkog pregleda događanja koja su unekoliko uzrokovala nastanak Osmanskog sultanata, u kojem nije ispustio nijednu značajniju ličnost koja je imala ulogu u tom historijskom procesu, Bašagić se okreće razvoju događanja na Balkanu, osobito u Bosni, unekoliko uspostavljajući – ili makar temeljem svojih izvora – nudi znakovito drukčiji vremenski raspored. Pritom treba imati na umu da se vrijeme pisanja *Kratke upute* preklapa sa pojavom/buđenjem nacionalnih pokreta i teritorijalnih pretenzija, što joj daje dodatnu *težinu*.

...U bitci kod Čemamena 1371. (sultan Murat I) porazi ujedinjene Srbe i Bugare i prisili ih na plaćanje danka. Od ove pobjede Osmanlije postale su strah i trepet balkanskim državicama, a njihova provala u Bosnu[1] pod Timurtaš pašom 1384. opomenu i moćnoga kralja Tvrtka I Kotromanovića, da se ugleda za saveznicima, s kojima bi poprimio zajedničku ofenzivu ili defenzivu.
Megju tijem sultan opremi svoga poslanika u Bosnu i zatraži danak od kralja. Tvrtko i ostale vojvode s obećanjima otprave poslanika. Koliko se vidi do tih obećanja nije mnogo držao Murat, već se ozbiljno spremao za rat. Isto tako Tvrtko i drugi balkanski vladarići nijesu stajali prevjenih šaka, nego radili na sve strane, da se ujedinjenim silama obore na Osmanlije, potuku ih i, ako bude moguće, protjeraju iz Europe. U tome savezu svakako Tvrtko je igrao prvu ulogu.
Tako god. 1387. dogje do bitke kod Pločnika. Tvrtko i saveznici poraze Murata i zadovolje se samo pukom pobjedom. Da osveti poraz kod Pločnika upne Murat sve sile i nakon dvije godine sakupi veliku vojsku i sagje na Kosovo polje. Tu ga dočeka raški knez Lazar Grebljanović na Vidov dan 1389. s pomoćnim bosanskim četama pod Vlatkom Hrvatinićem, ali ovaj put sreća posluži Osmanlijama, pa hametom potuku Srbe i saveznike. Knez Lazar izgubi glavu, a sultan Murata jedan teško ranjeni vojnik iz Novog Pazara po imenu Kisragoglu Miloš (Miloš Kobilić), kad je razgledao razbojište, iz potaje probode nožem.[2] Posljedica kosovske bitke je, da su Bugarska direktno, a Rašija indirektno potpale pod tursku vlast.
Dvije godine iza kosovske bitke, odmah iza smrti slavnoga Tvrtka na mig iz Edrene provalio je ušćupski namjesnik Ornoš beg u Bosnu, te je harao i plijenio uzduž i poprijeko.[3]
Ovaj put Turci se zadovolje samo plijenom i vrate u Ušćup. Uspjesi osmanlijskoga oružja i česte provale akindžija u južnu Ugarsku veoma zabrinuše ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda. Videći kako prama megji njegove države, tako po cijelome Balkanu padaju gradovi i pokrajine pod tursko gospodstvo i nadajući se sasvim upravdano, da će skoro na red doći i Ugarska, sakupi križarsku vojnu i krene na Edrenu, da jednom za uvijek protjera, Turke iz Europe. God. 1396. zametne se bitka kod Nikopolja. Križari budu do nogu potučeni. Sam Sigismund s nešto pratnje jedva umaknu na jednoj lagji u Carigrad. Tom pobjedom Bajezid je osigurao opstanak Osmanlijama u Evropi. U to iznenada, baš kad se Bajezid bješe spremio, da obsjedne Carigrad, osvanu Timurlenk (Tamerlan) na vratima osmanskoga carstva. Sa 120.000 vojnika pogje mu Bajezid u susret. Obje se vojske sraziše kod Angore god. 1402. (805). U valovima nebrojene Timurove vojske izgubi se osmanlijska sila. Sam sultan dopade sužanjstva, gdje za kratko vrijeme umre od teškoga jada. Na čudo svega svijeta, a na radost balkanskih državica raspada se osmansko carstvo u više dijelova. Nešto pojagmiše stari bezi anatolski, a nešto raspačaše megju se Bajezidovi sinovi, dok nakon deset godina bezvlagja Čelebi-Mehmed I. 1413. ne zasjede u Edreni na prijestolje osmanskih careva. Njega naziva turska povijest drugim osnovateljem turske države.

[1] Nekibul ešraf Abdulkader veli, da su tom prigodom Turci osvojili: Prijepolje, Pljevlje, Čajniče, Foču, Konjic i Nevesinje, ali ta se vijest čini ne osnovana. Možda su samo uplijenili rečene gradove i odmah se povratili na trag.

[2] U tome se slažu sve turske povijesti, koje su mi do sad prošle u ruke. Za njima su se poveli i mnogi evropski historičari kao Hammer i drugi. Svagdje izričito stoji: "bir srbli nefer" (jedan srpski baka.) Po svoj prilici narodna mašta od Miloša načinila je kneza i Lazareva zeta i pjesnički okitile Muratovu smrt u svagji Brankovića s Obilićem. Ne znam, za što bi u tome slučaju turska vrela drugčije pisala!

[3] Majkov veli, da je ovaj put Bajezid bio u Bosni, dok o tome turska vrela ništa ne bilježe.

Mehmed I. a za njim sin mu Murat II. osvojiše sve izgubljene zemlje u Maloj Aziji, pa nastave opet osvajanja u Europi. Pošljedni uzdrma dapače carigradske i biogradske zidine, ali mu sreća ne posluži, da na njima razvije crveni bajrak s polumjesecom. Ta je slava Fatiha čekala. Megju tijem su u Bosni neprestano trajale borbe izmegju kralja i velikaša i napose izmegju pojedinih velmoža. Glasoviti bosanski veliki vojvoda i herceg od Splita Hrvoje Vukčić-Hrvatinić bješe se ljuto zavadio s ugarskim kraljem i Sandaljom Hranićem. Još odmah iza bitke kod Dobora god. 1408., gdje je sasječeno 126 bos. patarenskih plemića u vjerskoj gorljivosti ugarskih križara, Hrvoje se ogledao na Edrenu, ali zapletaji na istoku bjehu zaokupili sultana, pa mu ne može pružiti pomoći. Istom god. 1415. nalazimo turske čete u Bosni, gdje s Hrvojom vraćaju pokrajine, koje padoše pod ugarsku vlast. Nu ovaj put Turci ne ostaviše Bosnu, već se stalno nastaniše u osvojenim krajevima, da utjerivaju harač od bosanskoga kralja. Neposredno gospodovali su u Taslidži, Čajniču, Foči i Nevesinju. Naredne godine umre herceg, koji je četvrt stoljeća tresao sudbinom Bosne, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, pa donekle i Ugarske.

Kako već prije Hrvoje bješe predložio Edreni, sultan Mehmed I. imenuje bosanskim begom god. 1418. Ishak bega, koji izabra sjedište u Foči.[4] U proljeće naredne godine dogju Ishak begu pomoćne čete s kojima zauzme Višegrad i Sokol (na utoku Lima u Drinu). Na povratku sjavi u Sarajevsko polje, te osvoji malu utvrdu Kresavicu. Dvije moćne hercegovačke porodice Kosače, gospodari Zahuma i Pavlovići, gospodari Travunije vodile su zatomi rat jedna s drugom kroz dulje vremena. Napokon i jedna i druga zatraži pomoć od bosanskoga namjestnika. I sultan i Ishak beg dugo su se premišljali, kome da se pridruže. Pošto je Sadalj Hranić Kosača bio tada najugledniji faktor u Bosni, dapače moćniji od samoga kralja, nije nikakovo čudo, što je Ishak beg stupio s njime u savez. Tako nalazimo god. 1426. Sandalja i Ishak bega, gdje osvajaju Travuniju i dijele je megju se. Od sada počne Sandalj u listinama pisati se: "Božijom milosti i velikoga cara Mehmed bega gospodar Zahumia itd.[5]

Iza toga o Ishak begovim poduzećima u Bosni i izvan nje kroz punih osam godina nije nam ništa poznato. Možda je uregjivo i utvrgjivo stečene gradove.

Istom god. 1434. na zapovijed iz Edrene provali Ishak beg u južno-istočnu Ugarsku, te je pohara i oplijeni sve do Temišvara i s bogatim plijenom vrati se u Bosnu. U plijenu bilo je dosta lijepili robinja i pristalih jenjičara.[6]

> Vjerska mržnja, koja se u bogumilima kroz stoljeća uvriježila prama katolicizmu, sada prevrši svaku mjeru. U tome kritičnome stanju odluče žrtvovati samostalnost i vjeru, samo, da se osvete kralju i papi. Mnogi velikaši, koji na oko pregjoše na katoličku vjeru ostajući i na dalje vjerni bogumilstvu, preko bosanskog namjesnika izvješćivali su Mahmud pašu o svemu, šta se snovalo i kovalo na bosanskom dvoru.

Megju tijem je neprestano trajalo trvenje megju bosanskim velmožama. Ishak beg je sve to pratio budnim okom, da pače ondje-ovdje bacao kamen smutnje. U sred tih žalosnih prilika umre i veliki vojvoda Sandalj, jedini velikaš kojim bi mu mogao nanijeti neprilika. Tako se pruži lijepa zgoda, koju Ishak beg izrabi bez oklijevanja. Provali u srednju Bosnu, pa poruši više manastira i crkava i usput osvoji nekoliko tvrgjavica, medju ostalijem i Vrhbosnu,[7] gdje prenese namjesničku stoliku 1436., da mu bude bliže pružati se prama središtu Bosne i naručnije miješati se u bosanske poslove. Iste godine Srebrenica i Zvornik budu pripojeni bosanskome begluku. God. 1439. (843.) za zasluge Ishak beg bude premješten u Ušćup (Skoplje). a na Bosnu opremljen Himmeti-zade Nusuh beg.[8]

Pod stare dane sultan Murat II. odrede se prijestolja na korist sina Mehmeda II. Ugarsko-češki kralj Vladislav mišljaše, da je upravo zgodan čas navaliti na malodobnog i neiskusnog sultana, pa protjerati Osmanlije iz Europe i raspačati im državu. Eto ti opet križarske vojne, u kojoj sudjeluju svi kršćanski vladari i vladarići. Čuvši za to stari Murat brže-bolje doleti u Edrenu i sakupi vojsku, kojoj se postavi na čelo i ode u susret križarima. Bitka se zametne kod Vame 1444. u kojoj pade sam kralj i većina vojske. Za tijem je porazio Murat na Kosovu polju 1448. i Hunjadia koji bješe došao da osveti poraz nesretnoga kralja. S tom bitkom izbi jasno na površinu premoć turskoga oružja nad susjednim državama.[9]

Godine 1451. umre sultan Murat, a na prijestolje zasjede opet junački Mehmed II. prozvan kasnije Fatih (osvojitelj). Šta je radio bosanski namjesnik u to vrijeme? Ništa drugo,

---

4 Muvekit str. I2.

5 Asboth misli još god. 141 5., da su Hrvoja 1 Sadalj priznali tursko gospodstvo.

6 Muvekit: str. 13.

7 Asboth tvrdi, da su još 1415. Turci osvojili Vrhbosnu i tamo se ustoličili.

8 Godine 840. (1443.) nekakova Haseći-hatun sagradila je džamiju u Sarajevu - u Cemerlinoj ulici, gdje se na spomeniku nalazi rečena godina.

9 Ovom prigodom i nehote nam se nameće pitanje, šta je uzrok, da su Osmanlije toliko puta nad brojnijim kršćanskim vojskama održali pobjedu? Mislim, da na to pitanje nije teško odgovoriti. Tursko konjaništvo, koje je uvijek bilo pretežno u vojsci, sastojalo se od plaćenih i lenskih spahija i od akindžija, koji su dragovoljno išli u rat radi plijena i da u novo osvojenim pokrajinama budu ovršteni u red spahija. I jedni i drugi bili su lako oružani. Ni spahije ni akindžije nijesu imali drugoga zanata nego vježbati se u jahanju i džilitanju, da budu spretniji i vještiji u boju. I jednima i drugima ne samo dužnost prama državi, već i osobna korist lebdila je pred očima, kad su išli u boj. Ako oni poginu, dobro su znali, da će njihovi nasljednici biti udiouici u svemu; za to su slijepo srtali u smrt. Turska pješadija sastojala se od uvježbane kršćanske djece tako zvanih jenjičara, koje su Turci kao Spartanci uzgajali za junačku smrt na bojnome polju. Na protiv kršćansko konjaništvo bilo je teško oružano. U nespretnim oklopima nije se moglo slobodno kretati ; za to su uvijek ostali kratkih rukava na bojnome polju, a pješadija bila je većinom alaša, koja nije ni znala baratati oružjem. Osim toga turska konjica uvijek je napadala, a janjičari čekali su u meterizima neprijateljski napadaj. Eto to su u glavnome uzroci, što su Turci malo ne uvijek bili pobjednici, gdje je došlo do bitke na otvorenome polju. U prvi napadaj oni su polagali sve nade. Kad su se jenjičari izopačili, a kršćani pobrinuli za lako oružje i naučili turske ratne finte odmah je počelo plaviti bojno oružje prije nepobjedive vojske. Toliko radi razjašnjenja, da se vidi, kako su Osmanlije od jedne zadruge kroz dva vijeka stvorili najmoćniju državu na svijetu. Da kako, da je bilo i drugih razloga, ali pomnijenju većine historika to su glavni.

nego budnim okom pratio vjerske borbe izmegju bogumila i kraljevskoga dvora. Kralj Stjepan Toma Ostojić obećavši papi i Hunjadiu, da će izkorjeniti patarenstvo iz Bosne obori se na njih svom vjerskom gorljivosti. Kako je žalosno stanje bilo u Bosni, dosta je navesti historičku činjenicu, da se viša polovina ostavivši kuću i ognjište razbjegla na sve strane. Tu rak-ranu najviše je podjario papin poslanik i hvarski biskup Toma s revnim Franjevcima. U bogumilima izgubila je Bosna najžilaviji elemenat. Do 40.000 duša praznih šaka potucalo ih se po Hercegovini. Koliko ih je prebjeglo pod vlast tursku ni broj se ne zna. Ovo malo, što ih je ostalo u srednjoj Bosni povuklo se u nepristupne šume i očajno se borilo sa kraljevskim četama.

Ovaj zatorni gragjanski rat Nusuh beg- je iz prikrajka promatrao budnim okom i spremao izvješća u Edrenu. Za što Turci u ovim žalosnim prilikama nijesu provalili u Bosnu? Prvo imali su na istoku pune pregršti posla, a drugo čekali su dok se kraljevske i patarenske sile sasvim istroše u megjusobnom trvenju. Mada su patareni tražili pomoć od Nusuh bega i preko Mahmud paše pozivali sultana s obećanjem, da će ga objeručke dočekati, ipak osim diplomatske isprike, laskavih obećanja i suhoga savjeta Turci im ništa ne dadoše, pošto su znali, da kralj, uza svu pomoć s vani, ne može patarene zatrati. Da su katolici polučili samo mali uspjeh, odmah bi se promijenili odnošaji; na ime Turci bi provalili u Bosnu, ako je ne bi mogli osvojiti, pomrsili bi osnove katoličkoj propagandi i kraljevskome dvoru. Teda-negda uvigje kralj Toma, da je promašio cilj i počinio veliku pogrešku sa svojim pokusima, za to prestane proganjati patarene. Puno je truda ulagao, da povrati iseljenike i uspostavi red i mir u državi, nu većina bogumilskog pučanstva nije imala povjerenja u kralja. Slatki snovi, da će se moći prijašnje blagostanje povratiti, nigda se ne ostvariše. Doduše jenjao je gragjanski rat, ali i na dalje buktila je vjerska mržnja i nesnošljivost izmegju patarenskoga i katoličkog elementa. Kad je (1451.-1453.) plamtio rat megju herceg-Stjepanom i Dubrovčanima, kralj Toma ljut na hercega, što je primao bogumile u svoju zaštitu i zapustio njegovu punicu Jelenu, a zamilovao lijepu Fiorentinku, obeća pomoć republici misleći, da se pružila lijepa zgoda i osvetiti se i okoristiti se s tijem ratom. Za to pozove sve bosanske velikaše, da se pridruže njegovim četama proti hercegu. Nu na njegovo veliko razočaranje mnogi od njih kao Petar Vojsalić, vojvoda doljnih krajeva i Vladislav Klešić, vojvoda zapadnih strana i gospodar Duvna i Glamoča, izjaviše, da ne će ratovati proti svome sudrugu i prijatelju. Tako opet buknu zatomi rat megju kraljem i vlastelom. Ko je izvuko iz toga korist? Nitko drugi nego herceg, koji ostade junak na mejdanu, a kralj i vlastela, pošto su iznemogli zatirati se, sklope mir.

Glasoviti učenjak Ali Bestami (Musanifek) izdade fetvu (šerijatsku osudu): "El muminu la juldegfu min džuhrin merretejni" (pravovjerni nek se ne da ugristi dva puta iz jedne rupe) i kinu sablju, pa odrubi glavu zadnjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću. Ista sudbina stigla je i strica mu Radivoja. Da taj postupak opravda pred budućijem naraštajem naredi sultan, da se spomenuta osuda na kamenu ukleše više jajačke kapije.

Sa smrću Stjepana Tomaševića cijela Bosna postala je turski vilajet pod istim imenom.

Dok su se te nesreće u Bosni odigravale, Murat II. bio je zaokupljen navalama križara i nemirima na istoku, a mladi Mehmed osnovao je sa svojim prijateljem Mahmud begom Jankovićem, kad zasjede na prijestolje osmanskih careva, kako će udariti na Carigrad, i uništiti ostatke bizantskoga Carstva. "Ko osvoji Carigrad dobar ti je vladar megju vladarima i dobra ti mu je vojska megju vojskama," taj hadisi-šerif zaskupljao je mnoge islamske vladare, ali ni jednome ne pogje za rukom, da se uzdigne do te časti. Sve što treba za takovo poduzeće, pripremi Mehmed II. za dvije godine, te 1453. godine sagje pod Carigrad i na čudo svemu svijetu stupi na prijestolje bizantskih careva, sjeknu sabljom o podnožje i reče poznati distihon:

U dvorani Ćesarevoj pauk plete svoju mrežu,
Dok u tvrgji Efrasjaba glasi sova odliežu.

Osvojenjem Carigrada ispunio je najvišu želju. Tom prigodom prvi put pope se na stolicu velikih vezira čovjek iz naših krajeva Mahmud paša Hrvat, za koga neki misle, da potječe iz plemenite hrvatske porodice Jankovića, poznati prijatelj bogumila, koji je svakom prilikom podupirao njihove interese u Bosni.

Koliko se može vidjeti iz poznatih vrela, miroljubivi bosanski namjesnik Nusuh beg kroz petnaest godina svoga vladanja, nastojao je, da uzdrži "status quo" ne poduzimajući nikakove akcije u kraljevim zemljama. Čini se, da mu je bila glavna zadaća urediti stečene zemlje i osigurati ih od vanjskoga napadaja. Za njegova begovanja nedavno osnovani grad Sarajevo, koji je još njegov predšastnik Ishak beg izabrao za središte, znatno se podigao brojem žiteljstva i procvjetao pod uplivom istočne kulture. Nusuh beg umre u Sarajevu, a na njegovo mjesto bude imenovan ratoborni Gazi Isa beg 1454. (858).[10]

Kako su Turci u ovo doba stajali čvrstom nogom u Bosni, dosta je samo navesti za dokaz, da je Isa beg s bosanskom vojskom 1466. sudjelovao sa sultanom u ratu na Srbiji. Kad se sultan povratio u Carigrad, sam je nastavio osvajanje, te mnoge gradove i palanke direktno skučio pod tursku vlast. Megju tijem Firuz beg u novopazarskom sandžaku zauzo je preostale gradove sve do Hercegovine, koji po naredbi sultana budu pripojeni bosanskome namjesništvu.

[10] Kad je Isa beg imenovan na Bosnu ne zna se sigurno, ali povjesničari uzimaju rečenu godinu, jer u njoj iz Sarajeva javlja sultanu da je srpski despot pobjegao u Ugarsku.

Kroz to razdobje od 1463.-1457 živući u miru s Turcima kralj Toma ogledao se na sve strane, da što privrijedi za Bosnu. Smrt hrvatskoga bana Petra Talovića uzvitla cijelu buru na zapadnoj granici njegove kraljevine. Kao glavne jagmadžije mletačka signorja i herceg Stjepan, pomagan Frankopanima i celjskim grofovima prvi se istaknuše. Dakako i kralj Toma na osnovi staroga naziva "kralj Hrvatom i Dalmaciji" ne ostade previjenih šaka, već stupi na poprište sa sinom Stjepanom, da ga oženi mladom banicom Hedvigom i na taj način prisvoji svu baštinu bana Talovića. Nu herceg Stjepan, samo da ne dogje do te ženidbe, diže golemu vojsku i zaprijeti Hrvatskoj strašnim ratom. Kad se kralj Toma spremo, da oružanom rukom zauzme zemlje Talovića, buknu rat izmegju Turske i Ugarske. Godine 1456. dogje do bitke pod Biogradom, u kojoj Turci izvukoše kraći kraj, da su se morali potegnuti iz Srbije.

Kralj Toma osokoljen tom kršćanskom pobjedom upne sada sve sile, da se dobro spremi za sveti rat. Dignuvši vojsku oko bosanske granice osvoji neke srpske gradove, ali Isa beg provalom u kraljeve zemlje prisili ga na povratak. U velikoj stisci kralj sklopi mir s Turcima i obeća plaćati stari harač. Na to Isa beg s velikim pripravama provali u južnu Ugarsku, pa je pohara uzduž i poprijeko.

Godine 1456. umre stari despot Gjorgje Branković, a dvije godine za njim sin mu Lazar, kojega kći Jelena bješe zaručnica bosanskog kraljevića Stjepana. Tako opet nastane jagma oko njegove despotije. Megju prvima borio se kralj Toma s priličnim uspjehom posvojivši neke gradove. Na saboru u Segedinu kralj ugarski Matija Korvin imenuje Stjepana Tomina srpskim despotom i našljednikom svih imanja, koja su posjedovali despoti u Ugarskoj. Malo za tijem oženi se novi despot Jelenom Lazarevom. Eto tako se vlast kralja Tome protegnu do Smedereva i Morave.

Nu to sve ne potraja za dugo. Godine 1469. opremi sultan velikog vezira Mahmud pašu Jankovića, da ponovno osvoji Srbiju. Padao je grad za gradom, dok napokon dogje red i na Smederevo, u kome despotovaše bosanski kraljević. Videći, da se ne može oprijeti turskoj sili, u ime dugova od zaostalog harača, predade ga Mahmud paši i zaputi se sa ženom u Bosnu. Sada grakne svak na kralja Tomu, a osobito kralj Matija, koji ga obijedi na sve strane, da ja Smederevo za novce prodao Turcima. Papa mu se zagrozi crkvenim prokletstvom, a herceg upobriebi tu priliku, pa se zakvači s njime radi grada Zazvine. K tome još zaplete se u rat s banom Sperančićem, u kome ga i smrt zateče 10. jula 1461. O njegovoj smrti pripovijedaše koješta. Jedni hoće, da su ga umorili sin i brat, drugi pako, da je umro od svoje, dok neki drže, da nije ni umro u Krajini, već u Bijelom polju kod Sutjeske. Ko ima pravo, teško je odlučiti, ali svakako moralo se nešto čudnovato dogoditi, kad je Tomaš zaklapao oči na vječnaja. Inače ne bi imao smisla, kako ćemo poslije čuti, kraljičin postupak. Kralj Tomaš ostavio je iza sebe troje djece, i to: Stjepana od prve žene Vojače, a od hercegove kćeri Katarine: Sigismunda i Katarinu. Najstariji sin Stjepan Tomašević zasjeo je na bosansko prijestolje.

Prvo njegovo djelo kao bosanskog kralja bijaše, mjesto, da pridobije za se bogumile i energično stupi na poprište svima vanjskim neprijateljima, žalosna ispovijed papi: da je pravi katolik, da će zatirati patarenstvo, da mu prijeti pogibelj od Turaka, i molba, da mu dade pomazanu krunu i skloni kršćanske vladare, da mu pruže pomoć, ako bi Turčin zavojštio na Bosnu. Nešto mu bi uslišano. Po papinom legatu u Jajcu bude krunjen i pomazan u prisutnosti bosanskih magnata. Papinim posredovanjem izmuri se prividno s kraljem Matijom i hercegom Stjepanom. Od svega toga Bosna nije ništa imala osim pospješenja katastrofe. Vjerska mržnja, koja se u bogumilima kroz stoljeća uvriježila prama katolicizmu, sada prevrši svaku mjeru. U tome kritičnome stanju odluče žrtvovati samostalnost i vjeru, samo, da se osvete kralju i papi. Mnogi velikaši, koji na oko pregjoše na katoličku vjeru ostajući i na dalje vjerni bogumilstvu, preko bosanskog namjesnika izvješćivali su Mahmud pašu o svemu, šta se snovalo i kovalo na bosanskom dvoru. Oni pako, koji su prebjegli u tursku granicu ili u Hercegovinu, rovarili su na sve strane proti kralju katoliku. K tome se još pridružiše savjeti iz Rima, a naročito iz Budima, da se jednom za uvijek unište bogumili, koji su stajali u savezu s češkim husitima i njihovim vogjom Gjurgjem Podjebradskim, s kojim se Matija tada borio za češku krunu. Te tugje interese na štetu svoga kraljevstva poduprije Stjepan Tomašević. Tako prijašnja vjerska nesnošljivost pretvori se s obje strane u najžešći fanatizam, koji, kako ćemo odmah čuti, pospješi propast staroj bosanskoj državi, koja je na vjekove odolijevala vanjskim neprijateljima i uvijek sačuvala svoju slobodu i nezavisnost. Herceg bješe pokušao već prije, a kralj pokuša sada osokoljen slatkim obećanjima iz Rima i Budima, da se liše haraca, ali obojica moradoše pristati ne samo, da ugovorenu svotu plate, već da im se još i povisi. Prvi, ne dobivši, od Matije pomoći, pritisnut bosanskim begom, pristane na sve uslove, a drugi videći, da ne će dobiti potpore od hercega, i svih patarenskih velikaša, povisi harač, da se približi sultanu. Toj nedaći pridruži se još i tajno umorstvo kralja Tome, koje uzvitla cijelu buru proti kralju Stjepanu; na ime: da je sa stricem Radivojem ubio oca, da se prije dočepa kraljevstva. Kraljica Katarina, poticana bogumilskim velikašima, zatraži prijestolje za svoga sina Sigismunda. U sred toga meteža, na čiji poziv samo se razumije, provali uščupski namjesnik Ishak beg i bosanski Isa beg, koji uspostave na čudo svih patarena red i mir u prilog kralju Stjepanu. Uzrok je čisto pojmiv, da patareni svoga kandidata ne podignu na prijestolje, jer bi to otežčalo položaj Osmanlijama u Bosni. Mladi Sigismund i sestra mu Katarina panu Turcima u šake. U Sarajevu pregju na islam i odu s Ishak begom put Carigrada.[11] Tom prigodom osnovali

[11] Šta je bilo od njih, nigda nijesam mogao doznati; na ime: je li Sigismund u ti opće i pod kojim imenom igrao ulogu u turskoj državnoj ili vojničkoj službi?

su Turci Šamac[12] i ostavili u njemu posadu. Naravno, da je bilo kralju Matiji trn u oku, što su Turci uveli red i mir u Bosni, za to, kad sultan ode na Vlašku, da osveti poslanike, provali u Bosnu, da podigne na novo ugled ugarske krune i prisili kralja Stjepana, da otkaže harač sultanu. I jedno i drugo pogje mu za rukom. Tomašević znajući, šta ga čeka ustupi sjeverni dio Bosne Matiji u nadi, da će ga s tijem obvezati za izdašniju pomoć. To sve potanko javi sultanu zvornički sandžak Ali beg Mihajlović. Na to sultan odmah opremi poslanika kralju, da traži isplatu harača, a Ali begu naredi, da na ušću Drine u Savu podigne tvrgjavu, kojoj poslije nagjenu ime Begurdelen (Šabac).[13] Kad mu stigoše vijesti, da je kralj poslanika nedostojno primio i odbio, poče sakupljati vojsku, da krene na Bosnu.

U proljeće godine 1463. diže se sultan iz Edrene na čelu vojske i pogje na Bosnu. U Uščupu stigoše mu glasovi, da su kraljevske čete razorile nedavno osnovani Samac i poubijale tursku posadu. To veoma rasrdi sultana, pa odmah opremi velikog vezira Mahmut pašu Jankovića s jednim odjelom vojske, da naglo i neočekivano udari u srce Bosne, a sam s ostalom vojskom zaputi se preko Srbije u Posavinu.

Bez otpora Mahmut paša sjavi pod i Bobovac, koji mu prepade pod izlikom pokršteni knez Radak. Ispod Bobovca diže vojsku pod Jajce i obsjedne ga sa svih strana. Saznavši tu, daje kralj pobjegao u grad Sokol, odmah se dade za njim u potjeru. Pod Sokolom dozna, da je kralj pobjegao u Ključ.[14] Za to s mjesta opremi Torhanzade Omer bega s 1000 lako oružanih konjanika, ne bi li ga stigao i ustavio, dok on stigne s ostalom vojskom.

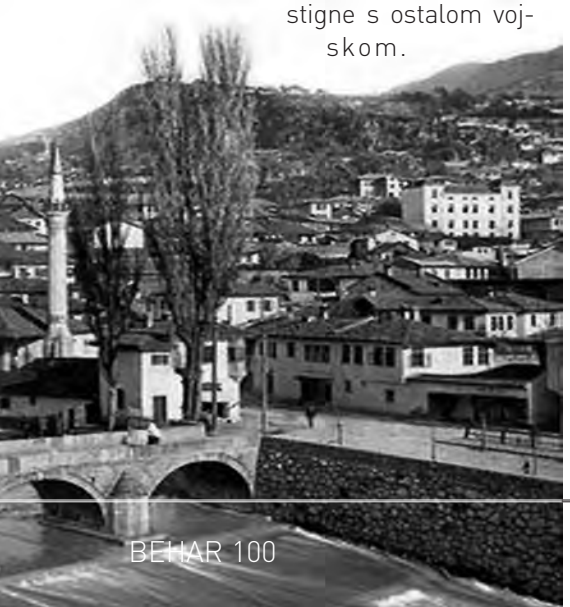

Kralj Stjepan Toma Ostojić obećavši papi i Hunjadiu, da će izkorjeniti patarenstvo iz Bosne obori se na njih svom vjerskom gorljivosti. Kako je žalosno stanje bilo u Bosni, dosta je navesti historičku činjenicu, da se viša polovina ostavivši kuću i ognjište razbjegla na sve strane. Tu rak-ranu najviše je podjario papin poslanik i hvarski biskup Toma s revnim Franjevcima. U bogumilima izgubila je Bosna najžilaviji elemenat. Do 40.000 duša praznih šaka potucalo ih se po Hercegovini. Koliko ih je prebjeglo pod vlast tursku ni broj se ne zna. Ovo malo, što ih je ostalo u srednjoj Bosni povuklo se u nepristupne šume i očajno se borilo sa kraljevskim četama.

Kod ćuprije na Sani dostiže Omer beg kraljevsku pratnju, ali ne može zapriječiti ulaza u Ključ, nego samo sačuva ćupriju, da je ne poruše. U to stigne i Mahmud paša pregje Sanu i obsjede Ključ sa sve četiri strane, da mu ne bi umakao u Hrvatsku. Stjepan Tomasević uvjeren, da je nemoguće obraniti se, a još nemogućnije umaknuti u Hrvatsku ili Dalmaciju, stupi u pregovore s Mahmud pašom. Nakon kratkih pregovora Mahmud paša mu dade pismo, u kome mu jamči svojom riječi, da mu se ne će ništa dogoditi, ako se preda i osobno pokloni sultanu. Kralj je na to pristao.[15] Kad se pod Jajcem Mahmut paša sastane sa sultanom, izvijesti ga, da je kralju Tomaševiću svojim pismom zajamčio slobodu i neka prava. Koliko je to Fatihu bilo nepravo, dosta je, ako navedemo, da je Mahmud pašu, nerazdruživoga prijatelja još od mladih dana, jako ukorio radi netaktičnosti. Neki povjesničari u tome nalaze početak zagjevice izmegju sultana i Mahmud paše, koja se poslije pretvorila u očitu nemilost. Jasno se razabire iz cijele stvari, da je Fatih s lučem tražio, kako bi maknuo kralja sa zemaljske površine. Uzrok toj želji lako je razumiti, na ime: on je u osobi kralja predvigjao velike zapletaje i neprilike u Bosni. Kralj je tu, ali kako, da ga makne, kad mu je njegov veliki vezir (absolutni zastupnik) zajamčio slobodu.

Ne znajući drugoga puta obrati se na ulemu. Glasoviti učenjak Ali Bestami (Musanifek) izdade fetvu (šerijatsku osudu): "El muminu la juldegfu min džuhrin merretejni" (pravovjerni nek se ne da ugristi dva puta iz jedne rupe) i kinu sablju, pa odrubi glavu zadnjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću.[16] Ista sudbina stigla je i strica mu Radivoja. Da taj postupak opravda pred budućijem naraštajem naredi sultan, da se spomenuta osuda na kamenu ukleše više jajaćke kapije.

Sa smrću Stjepana Tomaševića cijela Bosna postala je turski vilajet pod istim imenom.

Eto to je kratka prošlost islamskog elementa u Bosni i Hercegovini, koji se sada poteže u kraj, a kršćanska raja i turski asker stupa na površinu. Raja osokoljena porazom gospodara diže ustanke, dok Osmanlije s nizamom nastoje udušiti te ustanke i obraniti Bosnu od napadaja sa strane.

Tome svemu učinio je konac berlinski ugovor od 13. jula 1878., koji povjeri austro-ugarskoj monarhiji, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu.

Za nauk i na radovanje, jetko i pomalo zlurado konstatiram da je i ovo djelo, bez kojega bi prošlost Bosne i Hercegovine ostala uskraćena za mnoštvo izvora pročitanih na jeziku na kojem su pisana i prevedenih i iskorištenih u Bašagićevom djelu izdato u vlastitoj nakladi.

12 Turska vrela zovu ga Agadž-hisar.

13 Prozvan po graditelju Šabanu,

14 Meni se čini, da nije trebalo davati mita, da se sazna, gdje je kralj, kad je bogumila bilo svuda na pretek, kako navagja nekakov Konstantitović od Ostrvice, koji nigda ni opstojo nije, kako se opravdano misli.

15 Što neki kao Knežević tvrde, da se kralj tri godine mogo braniti iz Ključa, ne da se razumiti. Sila, koja je prije deset godina za kratko vrijeme razbila velike carigradske zidine, sila, koja bi u stanju bila za tri godine porušiti Kineski zid, reći, da ne bi mogla osvojiti mali Ključ, to je više, nego prećerano.

16 Mnogo se toga do sada napisalo o umorstvu Tomaševića i grozotama, kojim je umoren, ali to su sve samo puke fraze, kao na pr. : sa "živa kožu su ogulili" ili "na mijeh su ga sadrli". Takovi način umorstva izhitrila je narodna tradicija megju kršćanima, da se zastraše drugi kršćanski vladari, a povjesničarima to je dobro došlo, da poetičnije istaknu turski vandalizam. Mehmed je sretan bio, da se samo lišio kralja.

Iskušenja dinamičnih socijalnih fenomena

Piše: **Nikola Skledar**

Esad Ćimić rođen je u Mostaru 3. lipnja 1931. godine. Srednju školu završio je 1951. u Mostaru, filozofiju diplomirao 1960. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je i doktorirao 1964. godine tezom *Socijalističko društvo i religija* (predsjednik Komisije prof. dr. sc. Vanja Sutlić, mentor prof. dr. sc. Ante Fiamengo). Tada je izabran u zvanje docenta *Teorijske sociologije* na istom Fakultetu. Tek što je izabran za redovitog profesora, nakon zabrane i uništenja knjige *Čovjek na raskršću* (Svjetlost, Sarajevo, 1975.), isključen je s Fakulteta zbog navodne "moralno-političke nepodobnosti".

Od 1976. godine radi u zvanju redovitoga profesora *Teorijske sociologije* na Filozofskom fakultetu u Zadru. Jedan je od osnivača i utemeljitelja studija sociologije na ovom Fakultetu. Nakon osmogodišnjega rada u Zadru i bezuspješnoga nastojanja da nađe radno i stambeno utočište u Zagrebu, zaposlio se (1983.) na Filozofskom fakultetu u Beogradu kao redoviti profesor *Sociologije religije* i *Sociologije morala.* Za vrijeme rada u Beogradu kontinuirano je održavao nastavu i na Filozofskom fakultetu u Zadru. Ovome valja dodati i to da je u dva navrata na poslijediplomskim studijima, u okviru Sveučilišta u Zagrebu, vodio kolegij *Sociologija religije*. Napominjemo da je, u međuvremenu, bio mentorom dvanaestorici kandidata koji su magistrirali i četvorici doktoranda. Bio je više puta sudionik na Svećeničkom tjednu, ponekad i kao predavač. Kontinuirano je gostovao, održavajući različita predavanja, na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo u Ljubljani, Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i na Pravnom fakultetu u Splitu.

U više navrata predavao je na poslijediplomskom studiju *Sociologija religije* na ljubljanskoj Univerzi. Od 1992. godine radi na Institutu za primijenjena društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu u zvanju znanstvenoga savjetnika. Profesor je na Hrvatskim studijima (Studia Croatica) od osnutka, gdje predaje *Opću znanost o društvu*. Od prosinca 1993. obnaša dužnost ravnatelja Instituta, a od rujna 1994. predsjednika Znanstvenog vijeća. Godine 1996. vraća se na Filozofski fakultet u Zadar, gdje je predstojnik Odsjeka za sociologiju do umirovljenja, i gdje još i danas predaje kao *professor emeritus* splitskoga Sveučilišta. Dr. Ćimić je istaknuti znanstvenik i istraživač i plodan sociološki pisac. Njegov je ukupni opus znatan i od velike znanstvene i stručne vrijednosti. Zapažen je osobito značajan rad dr. Esada Ćimića, kako na popularizaciji tako i na promociji sociološke struke. Na toj crti je održao mnoštvo predavanja na stručnim i javnim tribinama, dao brojne intervjue u kojima njeguje sociologijski diskurs, nastupao na različitim programima Hrvatskoga radija i TV, te u dnevnom i periodičnom tisku. Još kao student u Sarajevu bio je glavni urednik lista *Naši dani*, a od 1966. godine glavni i odgovorni urednik časopisa *Odjek*.

U razdoblju od 1985. do 1987. bio je glavni i odgovorni urednik časopisa *Sociologija*. Držao je mnoštvo predavanja na seminarima za srednjoškolske nastavnike u okviru Sociološke ljetne škole. Uveo je predmet *Sociologija religije* i izvodio nastavu na Filozofskom fakultetu u Zadru, te na poslijediplomskim studijima u Zagrebu i Ljubljani. Prof. Ćimić je, znalački i s velikim trudom, usmjeravao rad mnogih magistara i doktora znanosti, koji su - gotovo svi - uspješno završili svoj rad. Na njegovu znanstvenom opusu magistrirali su Mirko Šikic i don Josip Mrkonjić, a doktorirao Radiša Antić. Neki njegovi radovi prevedeni su na mađarski, francuski, ruski i talijanski. Prikazi o njegovim knjigama objavljeni su i u stranim časopisima, a citiran je u nekim knjigama američkih autora. Dr. Ćimić je autor zapaženoga srednjoškolskog udžbenika (1974.) *Osnovi nauke o društvu*, po kojemu se predavalo u srednjim školama Bosne i Hercegovine sve do njegove zabrane (1976.). Prof. Ćimić autor je preko 10-tak stručnih knjiga i 90-tak izvornih znanstvenih i stručnih članaka. Bio je pokretač, voditelj i sudionik brojnih znanstvenih skupova i znanstveno istraživačkih projekata. Svojom ukupnom djelatnošću i svojim znanstvenim radovima koji su, nedvojbeno, misaono samosvojni, i po mnogim svojim dosezima inovativni, obogatio je razvoj i afirmaciju sociologijske znanosti u Hrvatskoj. Njegovi su prinosi osobito zapaženi na polju sociologije religije, kojoj je u nas jedan od utemeljitelja i rodonačelnika. Isto su tako značajni njegovi prinosi sociologiji kulture i sociologiji politike. Njega odlikuje istančan smisao spajanja teorije i empirijskih istraživanja, originalnih tipologija i metodologijskih novuma.

Od brojnih njegovih knjiga izdvojit ćemo samo one najvažnije i ukratko ih prikazati.

Snimio A. Vasiljević

Prof. dr. sc. Esad Ćimić – istaknuti znanstvenik, istraživač i plodan pisac iz područja sociologije religije, kulture i politike.

1. DRAMA ATEIZACIJE

Knjiga je doživjela 5 izdanja. Nedvojbeno je da je ovo veoma složeno, višeslojno i bogato djelo, pa se može čitati s različitih stajališta i s različitim interesima. Nadasve, ono je poticajno za svakoga tko se bavi sociologijom, posebno sociologijom religije; nameće čitav niz izazova za kritičko promišljanje bitnih pitanja iz toga područja. Kao što je primijećeno u mnoštvu kritičkih osvrta u zemlji i inozemstvu, ovdje je riječ o djelu koje je svojevrstan traktat iz sociologije religije, djelo koje nije tako izvedeno i u nekom drugom obliku u našoj sociologijskoj literaturi. Radi se o originalnoj sociologijskoj studiji religijskoga fenomena u našoj suvremenosti. To je prvi pokušaj doista oslobođen političkih preduvjerenja i opterećenja. To se odnosi i na katoličanstvo, i na pravoslavlje, i na islam. Knjiga sadrži i raspravu o problemima odgoja i obrazovanja, te odnosa prema religiji i religioznim učenicima. Taj dio je gotovo cjelovita studija o suvremenoj omladini, gdje se problemi odnosa mladih naspram religije i Crkve smještaju u širi društveni i kulturni okvir, koji određuje osobitosti općega društvenog položaja mladih. Knjiga je u cjelini impregnirana svojevrsnim teorijsko-filozofijskim nabojem koji se očituje u kritičnosti (teorijskoj i humanističkoj), kako spram teologijskoga, tako i ateističkoga dogmatizma. Autor je među prvima u našoj sociologiji religije napravio izvanrednu distinkciju između religije i religioznosti. "Drama ateizacije" je puna trezvenih intelektualnih analiza, oštroumnih psiholoških zapažanja i smionih humanističkih poruka. Kao što su primijetili mnogi kritičari i među sociolozima i među teolozima, knjiga predstavlja optimum objektivnosti i maksimum uživljenosti.

2. POLITIKA KAO SUDBINA (Stvarnost, Zagreb, 1989., 279 str.)

Već i letimičan dodir s ovim štivom pokazuje da ga tvore tri sloja: teorijski, dokumentarni i literarni. Teorijski nije prisutan samo u početku da bi utemeljio zamisao, udahnuo koherentnost idejama, te naznačio metodologijsko ishodište; njime je, u stanovitom smislu, protkana cijela studija. Dokumentarni služi da bi se moglo provjeriti kako je uloga junaka u ovom dijelu nešto što se zasniva na tvrdim činjenicama. Literarni treba posvjedočiti granice znanosti i moć književnoga prosedea. Distinkcijama relevantnih teorijskih pojmova kojima se operira u ovom djelu, prethodi analiza pojma politike. Po prvom značenju, to je djelatnost na javnom području, samodjelatnost slobodnih ljudi; po drugom značenju, politika je povezana s upravljanjem državom, vlašću, kojoj pripadaju tehnike upravljanja i manipuliranja ljudima. Što se tiče odnosa između znanosti i politike, autor ističe da one nisu sukobljene po sebi, već da sukob izbija na crti političke interpretacije i pristupa znanosti.

3. METODOLOGIJSKI DOSEG ISTRAŽIVANJA UNUTAR SOCIOLOGIJE RELIGIJE U HRVATSKOJ (IDIS, Zagreb, 1991., 150 str.)

U ovom djelu Ćimić se odlučio da prvi metodologijski ocijeni i procijeni doprinos sociologije religije u Hrvatskoj. On najprije pruža naznake teorijsko-metodologijske situacije. Oslanjajući se na klasike iz ovoga područja (Weber, Durkheim i Marx), on markira osnovne metodologijske probleme. Govori o tipologiji empirijskih istraživanja religije u nas. Potom prelazi na pojedine najznačajnije autore, pri čemu čini rangiranje njihovih doprinosa na osnovi analize njihovih djela. Premda ne eksplicira i ne raščlanjuje njihovu teorijsku poziciju (jer to nije predmet njegova istraživanja), on je ipak podrazumijeva i implicite veže za njihovu metodologijsku okosnicu i ishodište. S minucioznošću i bogatim uvidom u stvaralaštvo domaćih autora, on raščlanjuje njihov opus da bi, razložno i dokumentarno, označio bitna metodologijska dostignuća i prateće-metodologijske promašaje. Knjiga pokazuje autora kao erudita, bogata istraživačkoga iskustva i odmjerenoga i utemeljenog kritičara i ispitivača na sad već širokom polju sociologije religije u Hrvatskoj.

4. SVETO I SVJETOVNO (Biblioteka Filozofska istraživanja, Zagreb, 1992., 269 str.)

Ovu zbirku ogleda autor je podijelio u dva dijela: *Promišljanje posljednjega značenja* i *Izazovi i odzivi*. U prvom dijelu autor je usredotočen na probleme religije i kulture, religije u svakodnevnom životu, obitelji i religije, a u drugom dijelu zanima ga problematika religijskoga odgoja, odnos između svjetovnoga i duhovnoga, pravda i sila, te šire područje politike i političkoga. Ovaj sociolog religije, kuda god se kreće, neprestance vidi umjesto smjenjivanja svijetlog i tamnog - smjenjivanje svetoga i svjetovnoga. U ovom djelu, jednako kao i u svim ranijim, promiče se rasprava koju bismo mogli označiti kao otvoreni obzor koji je dovoljno prostran da uvažava društvenu i kulturnu (i političku) dimenziju, funkciju i posredovanost religije, ali je nikako ne svodi na njih, već je shvaća i fenomenologijski, kao religio, tj. kao povezanost čovjeka s nadnaravnim bićem, dakle, i u njenoj eminentno metafizičkoj dimenziji. Iz ovoga pak proizlazi da je čovjek biće što je svojom antropopsihičkom konstitucijom upućeno da posredstvom religije, uz ostale oblike duha, transcendira puki empirijski realitet.

U tom ozračju ovi prilozi - implicitno ili pak izrijekom - odupiru se svakoj navadi uspostavljanja hijerarhije unutar oblika transcendencije: religijskoga, umjetničkoga i filozofijskoga. Ako je autor išta unaprijed zacrtao kao opću zamisao, onda je to prije svega nastojanje da religiji prilazi kao neodvojivom dijelu kulture. U tom smislu zasebno uzeta nacionalna kultura uključuje u sebi i religiju u jednom od konkretnih oblika njenoga manifestiranja - kao konfesiju. Konfesija kao konstitutivni dio nacije, to je pitanje iz domena naše aktualnosti. I u ovom djelu došle su do izražaja već utvrđene karakteristike prof. Ćimića kao sociologa: bogat uvid, misaona prodornost, teorijska utemeljenost, metodologijska obazrivost i krajnja skrupuloznost u zaključivanju.

5. ISKUŠENJA ZAJEDNIŠTVA (Did, Sarajevo, 2002., 201 str.)

Ova zbirka ogleda u svakom slučaju zaslužuje pozornost. Već sam tematski raspon - od Starčevićevih preokupacija do Domovinskoga rata i fenomena Bošnjaka - upućuje na složenost problema na koje se autor usredotočio. U ovisnosti od teme primjenjuje se odgovarajući diskurs koji je objedinio teorijsko i metodologijsko i u misaonom ishodištu pronašao pravu mjeru odnosa teorijskoga i empirijskoga. Ovdje se relevantne činjenice često podrazumijevaju i prinuđuju čitatelja da ih naknadno "rehabilitira" i da sam izgradi konačan stav. Pisca zanimaju iskušenja sociologijskoga pristupa nekad udaljenim tematskim sklopovima, pa knjiga odiše intelektualnom svježinom, kako po izboru prosedea, tako i po iznijansiranoj analizi dinamičnih socijalnih fenomena koji se tako često opiru i deskripciji, a pogotovo analizi.

Upravo ovdje je došla do izraza njegova imaginacija koja se ponekad hrani realnim u nadrealnom. Neočekivani obrati u konačnici viđenja onoga što se iskazuje, iznova su praćeni neočekivanom kombinacijom "sociologijske sintakse", što se zamjećuje u stilskim spiralama koje, začudno zadržavaju preciznost i jasnoću. lako pisani u desetljetnom rasponu, ovi prilozi nose teorijsku konstantu te varijabilnost i gipkost metodologijskoga zahvata. Ovi znanstveni eseji sadrže zgusnut naboj ideja koji neće ostaviti ravnodušnim ni autora, ni eventualne tematske sljedbenike ove knjige. Ovdje autor uspijeva pisati tako kako bi "riječima bilo tijesno, a mislima prostrano".

Uz 70. obljetnicu života

Intervju: Esad Ćimić
(U povodu 80. godišnjice života
i 55. godišnjice rada)

VATROMET IDEJA O VJERI I RELIGIJI

Snimio: F. M. Begović

Razgovarao: **Sead Begović**

Svakog našeg sugovornika kao prvo pitamo: Što je za njega značila i što za njega sada znači Bosna i Hercegovina?

Konstatiram da je BiH od svih država ex –Jugoslavije najprivilegiranija iz jednostavnog razloga što je njena multikonfesionalnost i multikulturalnost čine izuzetnom u duhovnoj domeni i ona nije nipošto, kao što neki brzopleto zaključuju, predisponirana za konflikte, naprotiv, ona je podatna za poticajna duhovna stanja, a sposobna je i za jedan demokratski sustav koji će biti dovoljan okvir i poticaj da se sve kulture uzajamno isprepliću i da svaka za sebe, "čuvajući" svoj identitet, prima i odašilje vlastite utjecaje. Samo interakcija između tih kultura može stvoriti ne neku jedinstvenu kulturu, ali ipak kulturu s tri (uvjetno govorim) osebujna kulturna identiteta koja su prava rijetkost u mnogim drugim državama. Možda je dovoljno lakonski odgovoriti na pitanje: imam li simpatije za čovjeka s više kulturnih identiteta? Više kulturnih identiteta ne dovodi u pitanje sržni kulturni identitet, nego ga obogaćuje novim dimenzijama.

Kada je Ante Starčević, Otac domovine, primio fratra Jukića, i tom ga prilikom upitao - što si ti: Bosanac ili Hrvat? Jukić mu je odgovorio: Ni jedno ni drugo, nego bosanski Hrvat što znači, Oče naše domovine, da mi bosanski Hrvati imamo još jednu specifičnost jer ja imam hrvatstva vjerojatno koliko i vi, a vi nemate još ovaj naš bosanski *dodatak* koji upravo znači jednu dimenziju, islamsko-orijentalnu, koja se utkiva u hrvatski identitet i čini ga još bogatijim. To vrijedi isto tako i za našu braću muslimane jer i oni, živeći u Bosni s Hrvatima i Srbima, njeguju svoj bošnjački identitet, ali, u isto vrijeme, ne zatvaraju se za utjecaje hrvatskog i srpskog identiteta. Zato je Bosna zahvalni ambijent toga prožimanja jer postaje podloga s jedne strane, zbližavanja u svim područjima i otvorenosti za izvorne utjecaje kulturâ koje su ipak zasebite i osobite, a imaju i nešto zajedničko. Mislim da nije dobro ako se suviše inzistira na *razlikama* ali jednako nije dobro ako se zatvaraju oči spram onog što nam je *zajedničko*. Ništa ne treba umjetno poticati nego stvarati ambijent u kojem će se te kulture poštivati i uzajamno obogaćivati i na taj način stvoriti jedinstvenu leguru s tri nacionalne dimenzije.

Drugo obilježje Bosne, koje meni upada u oči, je to da je ona imala dramatičnu i mračnu povijest i da negativne strane i pojave ponajprije donose okupatori s kojima nikada nismo oskudijevali, ali s vremenom, okupirajući Bosnu, inficirali su Bosance i Hercegovce svih vjera i nacija i to tako da se oni "priređuju" za uzajamne sukobe. Okupatori su nas navikli da stvaramo konflikte na oskudnom području u mnogo čemu, ali ne malo duševno impregniranom. Možda se povijest mo-

že predočiti tako da su konflikti uvezeni sa svim vrstama okupacije i da su nastajali kao slabiji, a ponekad jači kontinuitet onih koji su nas na neki način "školovali" za konflikte. Treba istaknuti i to da (kao što pokazuje moje istraživanje) vrijednosne usmjerenosti katolika, pravoslavnih i muslimana otkrivaju (navodim u svojoj knjizi "Iskušenja zajedništva") što je bitno, a što različito (preko nekih vrjednota) i to je *profilacija* – i kulturna i socijalna i etnička – jer ako se ljudi dijele na religiozne, ateiste i agnostike, ja tvrdim da treba u sociologiji, kao što sam to prvi pokušao, ustvrditi da postoje ateisti katoličkog, pravoslavnog i muslimanskog porijekla.
Ima ateista, moglo bi se reći, koji se iskazuju kao jedna ispraznost duha, bez kulture koja je uvijek prethodno bila religijski obojena i uvijek je bila podloga za stvaranje nacionalne kulture. Ako je tome tako onda je sigurno da nema uvjeta za konflikte u mjeri u kojoj se poštuju vrijednosti religija, kojim su ti ljudi pripadali ili pripadaju. Sada je Bosna na sudbonosnom raskrižju jer svako raspačavanje vodi u samoubojstvo tog društva. Ne pretjerujem ako kažem da je iznuđeni Daytonski sporazum zaustavio rat: međutim, rat se na tom tlu ne može zaustaviti pasivnim perpetuiranjem tih odluka. Daytonski sporazum mora doživjeti stanovitu transformaciju da bi se omogućili oni procesi koji će neke kriterije tog sporazuma revidirati. Treba ići na regionalizaciju imajući na umu predratno stanje pučanstva u kulturnom i političkom smislu, te takve regione integrirati u jednu cjelinu. Nije rješenje jednom narodu dati entitet, a drugi smjestiti u drugi entitet. Nije izlaz ni sve narode smjestiti u "svoje entitete" (koji su često *umjetni*), nego imati na umu Bosnu kakva je *zatečena* ovim ratom, a ne priznavati granice što su nastale *agresijom*. Tek poslije toga izvršiti regionalizaciju (kantonizaciju) po ugledu na Švicarsku. Tada bi dobili platformu kao solidnu osnovicu za građenje utemeljenog političkog sustava. Unutar tog sustavu neće biti odlučujući čimbenik religijska i nacionalna pripadnost nego "organička" cjelina koju je povijest formirala. Tu reviziju mogu obaviti iste one snage koje su i donijele spomenuti sporazum.

Upoznali ste i proučavali svete knjige kršćana (ortodoksa i katolika), muslimana i jevreja. Jeste li kao znanstvenik, uz nužnu objektivnost, imali poneki put povoda da se, ozareni posredovanom Božjom riječju, emotivno integrirate u neku od tih vjera ili ste zadržali istraživalačku distancu i prosudbeni racio?
Kad god znanstvenik, uvjetno rečeno, uđe u svoj laboratorij, da obavlja svoj znanstveni rad, kad piše svoje djelo, on je potpuno autonoman. Navest ću primjer dobitnika Nobelove nagrade za fiziku, Amerikanca Taunusa. Pri ulasku u svoj kabinet ostavio bi svoj šešir i štap i svoju predodžbu Boga na ulazu. To je potpuno legitiman postupak s religijske i moralne strane jer upitan je Bog u laboratoriju koji se "po prirodi stvari", dakako, ne može eksperimentalno provjeriti. No, kad se znanstvenik vrati i pođe kući, on može zaboraviti i štap i šešir, ali – ako je *teist* – predstavu o Bogu *nikada*. Znanstvenik tad kaže da upravo izlazi na pučinu koja se zove svijet (ili "džungla"). Znanstvenik se naprosto mora u tom prostoru, budući teist, na duhovnom planu, kompletirati Bogom, kao zaštitom od toga mnoštva proturječja koje ga mogu progutati. Bog je dakle utjeha, zaštita i podrška. Kao *znanstvenik* ostajem, uz nužnu objektivnost, koja nije ničim posredovana – budući sam *agnostik* – u sferi *autonomnog* ponašanja i samim tim ne treba očekivati da se vežem za bilo koju religiju. Znanost ima *racionalno-znanstvene* kriterije, a religija *teološke* (osebujno religijske).

> Racionalno i iskustveno nešto dokazati znači – osvojiti ga znanstveno. Tu je poučan Einstein koji je rekao: "uz sve ovo što sam otkrio nisam naišao na Boga, međutim, ono što je ostalo, a to je *beskonačnost*, ne daje mi pravo da vršim generalizaciju".

> Danas nisam sklon pozitivno vrednovati to da se neki deklariraju kao Muslimani, a neće prihvatiti da su Bošnjaci, jer, *previđaju* razliku između religije i nacije i drugo, to je diferencijacija koja ne daje mogućnost toj naciji da se integrira.

Moram Vas to pitati. Jeste li postali vjernik, jer, sedamdesetih godina prošloga stoljeća, izjavili ste da ste ateist (intervju: "Naši razgledi", Ljubljana, 1983.). Primjenjujete li neki strogi tretman vjere, nešto Vas svakako održava, ili žargonski rečeno servisira, jer ste začudno vitalni?
Imao sam i imam tri faze u svom misaonom razvoju, odnosno životu. One sadrže moju *r/evoluciju*. Ovo pišem tako jer sve što sam stariji primjećujem da mi je primjerenija evolucija, nego revolucija. Ja sam odgojen u muslimanskoj obitelji i završio sam *mekteb* s odličnim uspjehom. Imao sam sjajnog učitelja, Stočanina, rahmetli Pitića koji je umješno izvodio nastavu vjeronauka potičući nas da usput, u mjeri u kojoj se poima islam u elementarnom smislu riječi, naučimo valjano izgovarati (gramatički) na arapskom jeziku. Tada sam ja de facto, a to prosuđuje moja naknadna svijest znanstvenika i filozofa, bio na stupnju *emotivnog vjernika*.
Slijedeća moja faza zbila se kad sam s 14 godina (1945.) bio primljen u SKOJ, a mogao sam biti primljen samo kao komunist. Ta moja transformacija me je dovela do tradicionalno usmjerenog vjernika te se ova faza učvrstila do polaganja male mature. Upisujući se u srednju školu, a u međuvremenu je rasformiran SKOJ – nisam odmah primljen u KPJ. Tad sam imao i jednu fazu u kojoj sam bio *pokolebani vjernik, odnosno pokolebani ateist*.
Treća faza, budući da sam u međuvremenu bio primljen u SKJ (1950.), karakteristična je po tome što sam postao ateist, ili preciznije *emotivni ateist* – nipošto ne *racionalni*. Kad sam se počeo intenzivno baviti religijom i kad sam temeljito studirao filozofiju i teologiju (židovstvo, kršćanstvo i islam) onda sam, kao veliki zaljubljenik u Emanuela Kanta, *postao* i *ostao agnostik*.

Što za Vas znači hrvatstvo, a što Hrvatska u kojoj odrađujete i u kojoj ste odradili najveći dio svog radnog vremena, sada i kao profesor emeritus?

Budući da sam po podrijetlu musliman i da sam se začeo na tradiciji muslimanske kulture ja sam od ranog djetinjstva, zahvaljujući obiteljskom odgoju, bio otvoren prema svojim komšijama koji su pretežito bili (u Stocu) Hrvati, pa i naši kumovi, Radići, bili su katolici, tako da sam imao tu kopču u ranom djetinjstvu koja me je orijentirala prema njima, ali imao sam prijatelja i među Srbima. Međutim, budući da mi je i susjed bio Mak Dizdar koji je imao mnogo knjiga i najbogatiju biblioteku tada, kao i njegov brat Hamid, također pjesnik, do mene je dopiralo ponešto od toga. Imao sam, dakle, jedan izvor rane duhovnosti jer su neke knjige ostale i kad su oni otišli u Sarajevo pa su se stvorili neki "knjiški" afiniteti. Kad sam odrastao i krenuo u srednju školu senzibilizirao sam se za ijekavski jezik. Uostalom u Stocu svi, i muslimani i Hrvati i Srbi govore ijekavski, a kasnije sam uočio da je to prije svega karakteristika Hrvata. Zatim, akademik Brozović mi je rekao da ikavskim govore samo Hrvati i muslimani.

Ja sam rano ostao bez oca. On je bio pretplaćen na knjige Matice Hrvatske i stoga sam imao prve kontakte koji pripadaju hrvatskoj književnoj kulturi. Za mene je hrvatstvo kulturološki bilo vrlo izazovno. Imao sam dojam da stariji muslimani u Stocu u njima gledaju bliske komšije koji imaju svoju kulturu, koja je tada bila vrlo religijski zasnovana, ali me to nije smetalo, kao, dakako, i muslimanska i srpska kultura. No, Hrvatska kultura je bila superiornija s obzirom na druge dvije. Na primjer moja majka je mene podučavala: kad prođe katolički svećenik da ustanem i kažem: velečasni ljubim ruke. Kad prođe pravoslavni sveštenik da kažem – *pomoz Bog*. Pitao sam je – a što kad prođe naš hodža? Kaže ona - ako gleda u tebe reci mu *selam alejkum*, a ako ne gleda i ne moraš. Ja kažem – mâmo, pa zašto, jer me to zabolilo, budući pripadam muslimanima pa sam trčao ispred hodže i vikao – *selam alejkum*. Ona mi kaže: Eso, naša je nesreća u tome, a ti ćeš to vidjeti kad odrasteš, što on nema škole. Naime hodže su bili samouci, autodidakti. Eto, to je muslimanima smetalo.

Međutim, danas kad imamo fakultete situacija se bitno promijenila. Više nemamo one oblike siromaštva iz kojeg su stasali "*divlje* hodže" te su muslimani, a što dokazuju i moja istraživanja, među najobrazovanijim. Nažalost, pravoslavni sveštenik je na zadnjem mjestu ove obrazovne skale, jer oni su smatrali da je vjerska služba za njih *zanimanje*, dakle, netko je električar, a netko sveštenik. Dakle, oni baš mnogo ne vrednuju svoju službu.

Katolički svećenici, nerijetko, su završili, uz teološki fakultet – još jedan. Dakle, odnjegovalo se moje nagnuće spram hrvatskog jezika i kulture. Nisam ni slutio da u svemu tome muslimani neće imati svoju naciju.

Što treba znati da bi se vjerovalo? (iz knjige "Sveto i svjetovno")

Najvažnije je pročitati temeljne knjige: svake religije: Talmud, Stari i Novi Zavjet i Kur'an. To je vrlo važno. Pažljivo studiranje tih djelâ mene navodi na zaključak da u tim knjigama i religijama, primjerice, nema nikakve osnove za rat, i da je *vjerski rat* pogrešan termin. Rat može biti samo crkveni, odnosno vjerske zajednice, a ne vjere. To treba u udžbenicima ispraviti; recimo, ne možete vi katoličke vjernike i samu vjeru osuđivati za križarske ratove, ali možete – crkvu.

Uočili ste nedjeljivost religije i kulture. Kako tumačite šokantni manjak i odsuće transcendentnoga u našoj suvremenoj književnosti, koja vrvi uglavnom onim što zovemo celebrity te ekscentričnom, devijantnom i tzv. žestokom seksualnošću?

No, kad se znanstvenik vrati i pođe kući, on može zaboraviti i štap i šešir, ali – ako je *teist* – predstavu o Bogu *nikada*. Znanstvenik tad kaže da upravo izlazi na pučinu koja se zove svijet (ili "džungla"). Znanstvenik se naprosto mora u tom prostoru, budući teist, na duhovnom planu, kompletirati Bogom, kao zaštitom od toga mnoštva proturječja koje ga mogu progutati.

Sa suprugom Melihom, 1964. godine, Sarajevo

Za mene su tri transcendencije bitne. Jedna bi se mogla nazvati religijskom, druga umjetničkom i treća filozofskom. Ovdje znanost ne spominjem jer transcendencija je iskorak u nepoznato u stalnom stanju pokretljivosti ljudskog duha. Jasno je da ona nikad neće nestati, jer nikad ne možemo u cjelini čitav svijet istražiti, a to su dvije najveće tajne: čovjek i svemir. Ako je tome tako onda ja, za razliku od drugih filozofa i sociologa, ne pravim hijerarhiju ovih transcendencija. Primjerice, Hegel smatra da je najveći oblik transcendiranja filozofija, pa onda umjetnost pa tek onda religija. Drugi pak, kao teolozi, smatraju da je prva transcendencija religija, pa filozofija pa umjetnost, a umjetnici će polaziti, naravno, od umjetnosti. U svojoj realizaciji transcendencija ne trpi hijerarhizaciju. Biti intelektualac znači ujedno i posjedovati sve tri transcendencije i one se uzajamno isprepliću i sintetiziraju i čine od intelektualca kreativno i kritičko, ali u pozitivnom smislu nezadovoljno biće koje je stalno u stvaralačkom grču kad pokušava riješiti neki duhovni problem sa sve tri navedene transcendencije. Smatram da su one jednako vrijedne, a kad je riječ o znanstvenim teorijama veće realizacije pružaju egzistencijalne intencije.

Što se tiče sociološkiih teorija svaki se

Na Ohridu, 1967

znanstvenik mora opredijeliti za onu što pruža veće kreativne mogućnosti, ali ne smije se odreći jedne vrste interdisciplinarnog pristupa. Bez toga se ne može domoći onog nedohvatnog što ne može ni jedna disciplina duha uzeta zasebito. Za sintezu treba iskoristiti mnoštvo raspoloživih teorija. Mnoge danas idu na groblje teorija.

Jesu li ateisti oni koji ne prakticiraju nijednu vjeru, a agnostici oni koji ne vjeruju, ali se ni jedne vjere ne odriču?

Oni koji kritiziraju religiju pitaju se kako se racionalnim putem može dovesti u pitanje iracionalnost. I time prestaje sva rasprava. Ja smatram da postoji religijska istina, sa svojim parametrima, postoji umjetnička istina, teološka i filozofska. Svog cijenjenog profesora Bošnjaka (autora knjige "Filozofija i kršćanstvo") kritizirao sam zbog te racionalne kritike iracionalnog fenomena. Mi ne možemo kritizirati jedno sa stajališta drugog. Metodologijski to je neodrživo, stoga, sve polemike su promašene na tom planu. Jer, kod čovjeka, kao mislećeg bića, nema kraja argumentima za i protiv. Svako *zato* prati *zašto*. Vatromet ideja je sjajan za ljudski intelektualni rast.

Agnostici pak nalaze da se *znanstvenim* (čitaj: racionalno-iskustvenim) putem ne može jednako ni *dokazati* ni *poreći* postojanje Boga. Božja egzistencija pripada *nadracionalnom* svijetu. Po agnosticima Bog postoji onima koji u njega *vjeruju*, ali ne i za one koji u njega *ne vjeruju*. Kad je govor o znanstvenicima, oni su *nužno* agnostici u tijeku trajanja znanstvenog zahvata, bez obzira na to jesu li ili pak nisu teisti. "Miješanje" Boga u proces bavljenja znanošću za mene je, u neku ruku, drastično unižavanje Njegovo, budući da se On tada *izjednačava* sa *svim* bivstvujućim po javnostima i time skida sa pijadestala *svetosti*. Zar to ne bi bio paradigmatičan slučaj Njegovog unižavanja?!

Svojedobno ste u intervjuu za sarajevski "Svijet" izjavili da postoji religiozni ateizam i ateistička religija, no, po nekima izostanak vjerovanja nije vjerovanje (A. Grayling) i na njemu se religija ne može temeljiti. Religija počiva na povlaštenim tumačima religije, u vjerovanju u natprirodno biće, na objavi. Ateističke konvencije to nemaju u sebi (možda poneku knjigu (Dawkins: "Iluzija o Bogu"), a to su zapravo ateističke karikature vjerovanja. Što mislite o tome?

Ako nije riječ o vjerovanju onda se postavlja pitanje nije li ateizam superioran spram vjerovanja. Kad kažem da ateizam može biti vjera, ja mislim da religiozni vjeruje da vjeruje, ateista vjeruje da ne vjeruje. Ako i ne vjeruje da vjeruje i to je vjera. Klonimo se tih ispraznih dijaloga, nadmetanja koja nikad nemaju ishodište. To više nije gimnastika intelekta nego napor onih u kome se ljudi vrte u krugu.

Ima li šanse da se ateistima podastre solidna evidencija da Bog postoji?

Nikakva evidencija koja ima konzistentnu intelektualnu osnovicu ne može sa sigurnošću dokazati da Bog postoji. Sve je uzročno-posljedično povezano, ali na kraju dođemo pred zid, pred neznanje i mi tu lociramo Božanstvo. To je izraz naše nemoći. Ateisti kažu: Ako mi poremetimo uzročno-posljedični slijed, to ne znači da je on prekinut u svemiru, dapače, on se nastavlja. Uzmite, recimo, znanost za koju tvrdim da ima vanznanstvenu osnovu, to je jedan paradoks. Jer, da bi se čovjek bavio znanošću i da bi znanost bila konzistentna mora postojati dokaz da svijet postoji, a za to nemamo znanstvene dokaze, ali imamo filozofske postulate, a to nisu znanstveni dokazi. Ako bi se znanstveno dokazalo da svijet postoji, pa čak i da mi postojimo, to bi bilo kraj znanosti i kraj povijesti, jer, došli bi do zaključka da smo sve otkrili, a to je nemoguće. Racionalno i iskustveno nešto dokazati znači – osvojiti ga znanstveno. Tu je poučan Einstein koji je rekao: "uz sve ovo što sam otkrio nisam naišao na Boga, međutim, ono što je ostalo, a to je *beskonačnost*, ne daje mi pravo da vršim generalizaciju". Osobno smatram da je on bio *agnostik*. Vi ste lucidno primijetili da u našoj književnosti odumire transcendencija, a bez nje umjetnosti nema. Uzmite bilo koju granu umjetnosti, recimo glazbu, što bi od nje ostalo da nije religijske inspiracije. Ili, što bi u tom smislu bilo od likovne umjetnosti da nema kristoloških scena i simbola raspela. To je i danas inspiracija za one koji vjeruju. Tu je za mene veliku ulogu odigrala religija – ne crkva.

Što mislite o spekulaciji da svaka teologija nije filozofska disciplina već odvjetništvo iracionalnih ideja kojem, kao ni bilo kojem drugom odvjetništvu, nije cilj spoznati istinu nego braniti svog "klijenta"?

Profesija je ono kad čovjek *otaljava* posao, a poziv je vokacija. Postoje profesije koje su automatski pozivi, primjerice književnici. Čovjeku pristaje da svoju profesiju pretvori u poziv. Religijsku i znanstvenu istinu neutemeljeno je poistovjetiti!

Intelektualci su oni ljudi u društvu koji su stalno nemirne savjesti, kritički raspoloženi i odgovorni. Mislim da je moralna kategorija presudna za život intelektualaca. Biti uspravan, što bi rekao Bloch: "Njegovati ortopediju uspravnog hoda". U socijalizmu, primjerice, što se tiče inteligencije, to je bila takozvana režimska inteligencija. Vi znate onu frazetinu – "poštena inteligencija".

Zar ne prolazi crkva, primjerice katolička u nas (sjetimo se don Kačunka i Zlatka Sudca) i u svijetu, svojevrsnu estradizaciju?
Ja bih rekao to je pomodno, a ispostavit će se na kraju da je to u sukobu s temeljima religije, ja to *pretpostavljam*, ali to se prepušta crkvi – da li će to suzbiti i dopustiti, no, ona je oportuna i – oklijeva. Kad sam pitao jednog svećenika – zašto vi molite ne bi li suzbili najezdu skakavaca i miševa? Odgovorio mi je da je to zbog obrazovne razine njegovih vjernika i da on to čini ne bi li ih privukao. U protivnom bio bi slab odziv misnom ritualu. Ovo sujevjerje potrebno je jer "puni crkvu". Barem po njemu.

Kada sam radio intervju s Alainom Finkielkrautom za zagrebački "Vjesnik" ispričao mi je ishod susreta velikog jeruzalemskog rabina i glavnog jeruzalemskog muftije koji su u razgovoru dijelili Jeruzalem. Zastoj je došao onog trenutka kada je muftija neshvatljivo zatražio i "zid plača". Vi često u sklopu religioznog i nacionalnog promatrate i pratite, s bogatim uvidom i metodološkom obazrivošću, trijadu – katolici, pravoslavni, muslimani. Je li po Vama moguće ono što zovemo ekumena između ovih semitskih vjera koje veže poslanik Ibrahim ili Abraham?
Ja držim da je ekumena sasvim moguća po svojoj humanističkoj usmjerenosti, artikulaciji i strukturi i da je Abraham, odnosno, Ibrahim čimbenik kohezivnosti. Samo mene je uvijek čudilo kao znanstvenika i kao intelektualca - zašto se ta ekumena ne odnosi i na muslimane? Jer, ekumena nije ekumena ako se odnosi samo na kršćanske vjernike. Gdje se god spominje Abraham (Ibrahim) tu je već mogućnost ekumene. Jedan me je biskup pitao – kako biste vi lapidarno odredili ekumenu – odgovorih: pa čisto etimološki, ona je prirodno integriranje crkava. Sve je u redu profesore samo vam nije u redu naglasak. Ekumena nije ujedinjenje crkava, već ekumena crkava (u smislu odumiranja).

> Nije izlaz ni sve narode smjestiti u "svoje entitete" (koji su često *umjetni*), nego imati na umu Bosnu kakva je *zatečena* ovim ratom, a ne priznavati granice što su nastale *agresijom*. Tek poslije toga izvršiti regionalizaciju (kantonizaciju) po ugledu na Švicarsku. Tada bi dobili platformu kao solidnu osnovicu za građenje utemeljenog političkog sustava. Unutar tog sustavu neće biti odlučujući čimbenik religijska i nacionalna pripadnost nego "organička" cjelina koju je povijest formirala. Tu reviziju mogu obaviti iste one snage koje su i donijele spomenuti sporazum.

Sve nas zanimaju čuda i misterije. Postoje li ona i ako postoje nije li to kršenje prirodnih zakona?
"Ako postoje čuda", a postoje, jer postoje čak i unutar znanosti. Recimo, jedan mi je čovjek, koji se znanstveno bavi medicinom, rekao da su neka područja privilegirana za čuda, kao što je to kod liječenja raka. Mi, kaže on, operiramo ljude od te opake bolesti, dajemo im biokemijsku terapiju, međutim, ni jedan konzilij na kraju ne zna zašto je i kako dotični preživio, a bome i živio još dvadeset godina. Pretpostavlja se da su to čuda. Ima i u toj tuzi humornog. Reče mi da je jedan pacijent nakon operacije i turobnih prognoza počeo bjesomučno piti rakiju i potom neobjašnjivo ozdravio. I sama čuda spadaju u prirodne zakone samo što mi nismo dokučili uzroke. To može biti i psihološke naravi, a poznato je da neki ljudi proizvode čuda koja se spontano pojavljuju, a drugi to prihvaćaju. Granica između prirodnog i neprirodnog je vrlo nesigurna.

Što je za Vas zapravo sveto, a što svjetovno, u naše turbulentno, strahotno doba poljuljanih moralnih vrijednosti kada političnost utječe na religioznost i obrnuto? Gdje su granice koje razdjeljuju sveto od svjetovnog? Ako religija ne iščezava, po Vama, na koji se to način mijenja?
Možda je pojava takozvane *svjetovne* religije u socijalizmu (SSSR) i *civilne* religije u kapitalizmu (SAD-e). Klasični primjer civilne religije je i kada predsjednik izjavi "tako mi Bog pomogao ". Politika, naime, prodire u sve pore društvenog života i kao što sam napisao u jednom radu: ako se vi ne bavite politikom, politika će se baviti vama. Aristotel je rekao da je čovjek društveno biće, ali i *političko* biće. Ljudi koji ne izlaze na izbore zapravo glasuju za one koji su izabrani. Ja svjetovno i religijsko razlikujem utoliko što se svjetovno i sveto (duhovno) opire sekularizaciji u svojim najvišim dosezima. Osobno mislim da najveća socijalizacija i sekularizacija ne može ugroziti Boga. On je iznad svega. Stoga ne znam zašto se svećenici plaše sekularizacije. I kao što je pokojni Mardešić rekao, ona je jedna vrst pročišćavanja religije. Vrijednost, ne rijetko ostaje vrijednost, unatoč sekularizaciji za onoga za koga se ona utkiva u njegov svjetonazor. Može se postavit teza da sveto postaje svjetovno, a svjetovno postaje sveto.
Poučan je primjer domaćeg srpskog pravoslavlja na ovim prostorima. Religiju koja je spiritualna činjenica, pretvorili su u *naciju*. To je klasični primjer prelaženja duhovnog i svetog u svjetovno. Stoga ne čudi što se SPC u ovom ratu nešto više uplela nego

druge crkve. Šansa je za pravoslavlje da dostigne duhovnost jednog Dostojevskog. No, svetosavlje je za njih najveći oblik transcendencije. Tu se pružaju mogućnosti da se *duhovno* pretvori u s*vjetovno*.

Koje su bile Vaše moralne dileme u socijalizmu, koje za vrijeme Domovinskog rata i rata u Bosni i nakon njega? Naravno zanimaju nas one intelektualne za koje ste rekli: "Bez njih čovjek gubi svoje lice".

Unutar sociologije prihvaćena je distinkcija pojmova intelektualac i inteligencija. Pri tome se ne misli na psihički proces kada je riječ o inteligenciji – koliko je tko inteligentan, nego se misli na sloj ljudi koji su u krležijanskom smislu inteligenti. *Intelektualci* su oni ljudi u društvu koji su stalno nemirne savjesti, kritički raspoloženi i odgovorni. Mislim da je moralna kategorija presudna za život intelektualaca. Biti uspravan, što bi rekao Bloch: "Njegovati ortopediju uspravnog hoda". U socijalizmu, primjerice, što se tiče inteligencije, to je bila takozvana režimska inteligencija. Vi znate onu frazetinu – "poštena inteligencija". *Inteligencija* je, po definiciji, konformistička, lojalna aktualnom režimu, bez obzira kakav mu je predznak. Za mene je najveće zlo što se u socijalizmu enormno širio broj konformista. Grupa intelektualaca je bila u opadanju, a grupa inteligencije u porastu. Ništa se značajno u društvu ne može dogoditi bez asistencije intelektualaca. U ovo naše doba, da nije timova ekonomskih intelektualaca, liječničkih i drugih, koji hoće da nas "izvuku iz krize", vlada bi bila bespomoćna. Zdravko Mršić, Slavko Kulić i sl. kad govori na televiziji, oni su, nedvojbeno, *intelektualci*, a oko njih razni ekonomisti, agronomi, liječnici itd. koji hoće da nas izvuku iz krize, pa Vlada, slušajući više njih, biva bespomoćna. Ovi potonji su *inteligencija* koja najčešće telepatski otčitava čime je Vlada zaokupljena, što kani raditi...

> Ja sam rekao da su muslimani *zakasnili* da budu narod, a *preuranili* da budu nacija. Naime, bili su narod od kako postoje. Nisu nacija jer traže nešto čega nema, a nema institucija. Daj im institucije pa će biti – nacija.

Zašto je, slijedom toga, zabranjeno i uništeno kompletno izdanje Vaše knjige "Čovjek na raskršću" i zašto je godine 1976. u BiH zabranjen Vaš udžbenik za srednje škole pod naslovom "Osnovi nauke o društvu"'

To je zato što sam ja u tom trenutku imao ulogu intelektualca i opirao se dijelu režimske inteligencije. Dakle, bio sam krajnji nekomformist, bez obzira na sve konsekvence koje iz toga proizlaze, što znači više odvažan nego hrabar. Bio sam na raskrižju, napadan da sam protiv bratstva i jedinstva, što je bilo kao da vas izjednačavaju s najljućim neprijateljem. Uostalom, što se tiče bratstva, to nije sporno, ali za jedinstvo nisam nikad bio. Biti protiv bratstva je antihumano, a ja sam barem toliko inteligentan da protiv toga ne bih javno govorio niti pisao. Ja sam htio na primjeru samoupravljanja demonstrirati da oni koji su na vlasti i u politici zapravo samoupravljaju. Ja mislim da je njih zaboljelo to što sam ja išao u korijene, jer, srpski narod nije lojalan apriorno, zato što je, bar kad je riječ o situaciji u Bosni, zadobio dominantnu poziciju. Istina taj je narod sudjelovao u najvećem broju u narodno-oslobodilačkom ratu, tu nema prigovora, ali odlazeći u partizane nerijetko su spašavali glave, a da nisu nošeni nekom idejom. To su oni koji su se kasnije odvojili u četnike.

Kad je riječ o muslimanima, oni su u poziciji da se ponašaju fleksibilno jer su se plašili tko će u svemu tome pobijediti, pa bi se moglo reći da je po srijedi bila bifurkacija – jedan je išao u jednu vojsku, drugi u drugu. Simptomatično je da su muslimani i Hrvati služili *iste* vojske zato što su imali istog neprijatelja. Hrvatima iz NDH nije bilo jednostavno otići u partizane. Komšije su mogli reći – bježiš iz vlastite države u šumu. S druge strane postojala je posvemašnja neizvjesnost. Uvriježilo se mišljenje jednačenja ustaštva i hrvatstva što je bilo vrlo pogrešno i nehumano. U Hrvatskoj je bio masovni partizanski pokret. Čitao sam jednu knjigu na ruskom jeziku u kojoj se tvrdi da je centar otpora zapravo Zagreb jer u njemu je bila tradicija radničke klase i komunističke partije, a nije slučajno što je i vođa bio Hrvat. U petoj ofenzivi poginulo je najviše Hrvata.

Nikad se nisam obrušio ni na jedan od tih naroda već sam pokušao racionalno odgovoriti zašto, primjerice Hrvati, manje sudjeluju u samoupravljanju. Uzrok nije samo politički, nego i religijski. Katolička crkva je u socijalizmu pružala najveći otpor tome sustavu i ona je krčila put drugim vjerskim zajednicama da traže vjerske slobode. Nitko to nije doveo u pitanje kao istinu. Oni su bili u pravu što su me kritizirali jer sam pisao o poltronstvu, a oni su se prepoznali pa im je bilo krivo, a ja postao neprijatelj bratstva i jedinstva. Kriv sam bio i zato što sam doveo u pitanje etnički status muslimana. Naprotiv, ja sam za muslimane tražio institucije. Jedan sociolog, Božo Jakšić, rekao je da sam ja na povijesnoj razini postavio muslimansko pitanje, a ne plenumskoj. Nisam znao zašto sam nepodoban tražeći stabilnu podlogu, a ne neodređenost. Zato su mi govorili da možda ima više razloga što su me, doduše usamljeni pojedinci više optužili za muslimanski nacionalizam koji je "prikriven i lukav".

Međutim, nema osnova ni za jedno ni za drugo jer sam ja rekao da su muslimani *zakasnili* da budu narod, a *preuranili* da budu nacija. Naime, bili su narod od kako postoje. Nisu nacija jer traže nešto čega nema, a nema institucija. Daj im institucije pa će biti – nacija. Jednostavno su mnogi muslimani nasjeli na to. Ima u "Islamskoj misli", gdje ja o tome govorim – ne može se nacija graditi na džamijskoj avliji, džamijama i vjeri.

> Rat može biti samo crkveni, odnosno vjerske zajednice, a ne vjere. To treba u udžbenicima ispraviti; recimo, ne možete vi katoličke vjernike i samu vjeru osuđivati za križarske ratove, ali možete – crkvu.

Što se tiče mog udžbenika, on nije zabranjen odlukom suda, već zbog pismene odluke ministra koji je napisao obrazloženje koje je meni prihvatljivo: udžbenik se povlači ne zato što je nekorektan i neznanstven, nego zato što ga je napisao politički nepodoban autor. Tada je u tuzlanskoj gimnaziji, jedan profesor, da bi se dodvorio komitetu, naredio da đaci bace udžbenik na sred školskog dvorišta. Tada su zapalili knjige i oko lomače plesali kozaračko kolo.

Koje su to osobitosti nacionalnog formiranja muslimana?

Držim da sam u članku koji nosi takav naslov postavio jednu tezu i napisao jednu misao koju ću sada parafrazirati. Osobitost je u tome što je, primjerice, jedno sekularno sredstvo kao što je *jezik* Slovencima i Makedoncima donio naciju, a ne religija. A što se tiče hrvatsko-srpsko-muslimanskog područja jedina diferencija specifica je religija jer Srbi, Hrvati i Muslimani govore jezikom za koji nije potreban prevoditelj. Razlike su uglavnom mjestimično leksičke i u prijeglasu, odnosno refleksu jata *ije*, *je* i *e*. Ukratko, u početku je bitna *vododjelnica* – religija. Pogotovo kod muslimana, budući da je katoličanstvo i pravoslavlje *jedna* religija, a dvije crkve, dok su muslimani – *druga* religija. Moram reći da Crnogorci svoju posebnost moraju zahvaliti geografskoj izdvojenosti. Država im je među brdima. Njegoš je ključni faktor u stvaranju naci-

Svako povijesno učenje, recimo, doktrina katoličke crkve je ujedno i primjer ideologizacije. (Ponekad djeluje kao da čitaš program Saveza komunista Jugoslavije suprotnog predznaka.) I tu bi trebalo doći do reforme jer se prvi koncil ne provodi, a za drugi neće ni crkva da čuje.

je jer je u svom opusu stvorio originalan sistem etičkih vrijednosti, koji nije srpski. Milovan Đilas mi je govorio "da su muslimani najčistija nacija zato što oni ne pripadaju, kao Srbi i Hrvati jednoj vjeri s dvije crkve. Muslimani pripadaju sasvim drugoj vjeri i civilizaciji". To me uvjerava, zaključio je Đilas, da su muslimani nacija. Zato su me stavili na crnu listu jer sam za muslimane tražio naciju pod spomenutim uvjetima. Musliman ne ide bližemu već jačemu. Nije to nemoralno, to je zbog egzistencijalne sigurnosti. Da se nisu tako ponašali ne bi opstali. (I ovako su doživjeli 9 genocida!)

Kakav je bio i kakav jest položaj Bošnjaka muslimana i Muslimana u Hrvatskoj?

Iz moga iskustvenog uvida slijedi da su muslimani u Hrvatskoj bili relativno povoljno tretirani. Naime, čuo sam od vrlo kompetentnih ljudi da su profesori iz Sarajeva dolazili u Zagreb, u zagrebačku džamiju, da bi proslavili neke vjerske blagdane dok ih je to bilo strah učiniti u Sarajevu. Što se tiče općeg stanja, danas nisam sklon pozitivno vrednovati to da se neki deklariraju kao Muslimani, a neće prihvatiti da su Bošnjaci, jer, *previđaju* razliku između religije i nacije i drugo, to je diferencijacija koja ne daje mogućnost toj naciji da se integrira. Svi muslimani i Srbi koji žive u Hrvatskoj su politički Hrvati. U socijalizmu se nije znao točan broj muslimana jer je bilo u njihovim redovima i Srba i Hrvata i neopredijeljenih, a najviše Jugoslavena. Ta diferencija nije bila prinudna već spontana uz nedostatak kritičke svijesti da je i broj nešto što odlučuje u području politike.

Ponovit ću Vaše pitanje koje je i za nas interesantno. Koliko je prihvaćanje islama s dolaskom Turaka bilo simuliranje, a koliko stvarno uvjerenje?

Ovdje su Turci bili 400 godina i nitko nije naučio turski. Talijani su u Stocu bili tri godine i svi su naučili talijanski. Kako to tumačiti? Prvo, bilo je za vrijeme turske okupacije ne samo privilegiranih nego i ugroženih muslimana, nisu svi bili begovi. Dakle, iako je okupator donio vjeru koja je prihvaćena, narod je zadržao kritičku distancu jer je bio siromašan, bez sredstava za život. *Raje* je bilo ne samo među kršćanima nego i među muslimanima, a to Srbi i Hrvati stalno prešućuju. To je muslimane odvraćalo da uče turski. Ne mogu ja učiti jezik okupatora koji mi ne da kruha. Talijan u Stocu nije bio fašista, za razliku od Dalmacije gdje je vršio zločine. U Bosni i Hercegovini Talijani su se ponašali humano, primjerice, ni jedan slučaj silovanja nije zabilježen. Kad su vodili komuniste u zatvor, bilo je slučajeva da su ih talijanski stražari puštali da "*kidnu*" u partizane. Osobno znam bar petnaest takvih slučajeva. Bilo je to tako do pada Italije, a onda su došli Nijemci.

Nije to za podcjenjivanje, ta relacija prema Turcima. Mislim da su Turci, zahvaljujući franjevcima (koji su vodili vrlo fleksibilnu politiku) u Bosni bili obazriviji nego u Srbiji. Nema slučajeva da su rušili crkve, a priznavali su i pravo na vjeru i školovanje. U zadnjem ratu, znate kako je bilo: sve sama zgarišta!

Što je to vjerski rat i je li imao udjela u zadnjem ratu u Bosni i Hrvatskoj?

Predložio sam da u Hrvatskoj razlikujemo, u interesu sociološkog zahvata u religiju, vjeru, religiju i crkvu. Što je za mene vjera? Ona je religioznost, intima, nešto blisko, ona je fenomen koji je univerzalno rasprostranjen gdje god čovjek živi. Mogao bih čak filozofski obraniti tezu da su svi ljudi na planetu vjernici. Neki vjernici su religiozni, a neki religiozni pripadaju crkvi, odnosno, vjerskoj zajednici. Primjerice, netko vjeruje u znanost, vi u umjetnost. Vjera je fenomen koji se ne može institucionalizirati. Drugo, vjera se ne može ideologizirati i treće ne može se brkati sa svjetovnošću jer je ona isključivo i vječno transcendentna kategorija. Nju se uopće povijest ne tiče. Religija je pak spuštanje vjere na zemlju i pretvaranje u socijalnu činjenicu. Religija je, dakle, socijalna činjenica i zbog toga se dešava ovo: ne možeš imati čiste cipele ako si u blatu.
Dakle, ne možemo govoriti o vjerskom ratu, donekle o religijskom, ali najčešće o crkvenom. Što je onda vjera? Vjera je jednako Bog. Religija je socijalno povezana činjenica koja se može ideologizirati, ispolitizirati i koja se može upregnuti u različite angažmane na zemlji kao takvoj gdje može da se izopači. Recimo fundamentalizam može biti izraz i svojstvo nekih religija. I treće – crkva. Ne da se ne može uprljati, ona je čak djelom osuđena na to. Svako povijesno učenje, recimo, doktrina katoličke crkve je ujedno i primjer ideologizacije. (Ponekad djeluje kao da čitaš program Saveza komunista Jugoslavije suprotnog predznaka.) I tu bi trebalo doći do reforme jer se prvi koncil ne provodi, a za drugi neće ni crkva da čuje. Srbi nemaju koncile – vlada status quo. Isto se dešava i s muslimanima koji Kur'an žele direktno prevesti u život, a to se ne može. Sve vjerske zajednice, a ne vjera, su bile upletene u ovaj rat – u različitom opsegu i različitim intenzitetom. Tko je najodgovorniji? Tvrdim, to je Srpska pravoslavna crkva i jugoslavenski generalštab. Čitao sam u Beogradu, gdje sam bio profesor, ratno huškačke tekstove u teološkim časopisima. Bilo je to čak i prije Memoranduma.
Srpska akademija nauka i umjetnosti, Srpska pravoslavna crkva i CKSKS direktni su krivci za rat. Milošević je prvo bio boljševik koji se priklonio svom narodu i koji je bio dobrano nacionalistički impregniran.

Srbi su u zadnjem ratu u Bosni imali šest bordela i mnoštvo kuća za silovanje Bošnjakinja i Hrvatica. Je li to odista bila njihova ratna strategija, ponižavanja, zastrašivanja i još koje čega?
Nema nikakve sumnje da je to bio sastavni dio programa stvaranja Velike Srbije i da je to vrlo važan element te strategije jer oni su smatrali da silovanje nije samo navlačenje sramote, demoralizacije, nego je silovanje strategija utoliko što ona umnaža broj Srba s obzirom što su prinudno začetu djecu smatrali Srbima.

Oni koji su Vas svojedobno u ex-Jugoslaviji precijenili, koji su mislili da možete srušiti državu (jer ste znanstveno dokazali da Srbi, Hrvati i Muslimani ne participiraju podjednako u vlasti) i koji su ishitreno zaključili da ste protiv bratstva i jedinstva, već su davno otišli s političke scene. No, jeste li Vi dobili bilo kakvu zadovoljštinu, napokon podršku, barem u znanstvenim krugovima i u inteligibilnom čitateljstvu?
Ogromno mnoštvo čitatelja, koji su mene u četiri oka kritizirali, bilo je sačinjeno od ljudi koji u 99 posto slučajeva nije ništa čitalo od mene i sve su bazirali na napadima "Oslobođenja". To je za mene kao autora najbolnije.

U kojoj je sredini bila najbolja recepcija Vaših knjiga i Vašeg znanstvenog djelovanja: U Sarajevu, Zagrebu, Beogradu, Zadru ili Ljubljani?
Moram reći da sam ja prvo rukopis ponudio Zagrebu. Književnik Milan Mirić mi je rekao, primivši me i saslušavši moj koncept te primijetivši da mu se knjiga neobično sviđa, da bi ona mogla doći u obzir za tiskanje tek za tri godine. Bila je to knjiga "Politika kao sudbina". Kad je to čuo Slavko Goldstein hvatao se za glavu jer je u knjizi prepoznao kvalitet. Knjigu je objavio izdavač CK Omladine Jugoslavije "Mladost". Direktor je bio Braco Grubišić koji mi je rekao: Nemoj misliti da ćemo se s tvojom knjigom zamjeriti Bosni, jer, tvoja knjiga i knjiga Đure Šušnjića spasile su nas i produžile izdavački život za još dvije godine. Knjiga je objavljena u sto tisuća primjeraka, ali su mi platili za samo petnaest tisuća. Bila je to u Srbiji najčitanija knjiga te godine. Bili su redovi pred knjižarama, a za promociju u Domu omladine naplaćivale su se ulaznice. U Bosni se prodavala umotana u "Oslobođenje" iako nije bila zabranjena i to zbog straha. Potom je izišla u Sloveniji, a tri godine nakon izlaska u Beogradu tiskana je u Zagrebu u nakladi od tri i pol tisuće primjeraka, ali se je već mnogo prije kupovala od beogradskog izdanja.
Knjigu su htjeli i dramatizirati i to je učinjeno u Beogradu. Odigrane su tri predstave, a onda su je skinuli s repertoara. U Bosni je prodano 4 000 ulaznica za predstavu. Ovo će vas možda začuditi – na Kosovu je knjiga prodana u 25 tisuća primjeraka na srpsko-hrvatskom. Nakon toga bila je doštampana u još 50 000 primjeraka. Što su je više napadali ona je bila više čitana. Koča Popović mi je rekao: "To je u francuskoj literaturi sociološki roman".

Što je napokon primjerenije za nastavni program u školama – religijska kultura ili religiozna kultura (vjeronauk)?
Najprije treba uočiti razliku između pojmova koje sam zapravo osobno uveo u uporabu: religijsko i religiozno. Religiozna kultura je vjeronauk koji je na *dobrovoljnoj* osnovi, a religijsku kulturu smatram *obvezatnom* kao i druge predmete. Religijska kultura ili kultura religija, po meni koncipirana je *informativno*, a ne kao religiozna (vjeronauk) doktrinarno.

Na kraju, je li neminovan suodnos religije i nacije?
U našim uvjetima jest jer u nekim religijama, kao što su katoličanstvo, pravoslavlje i islam vjera je konstitutivni element nacije. Doduše, nije religija stvorila naciju nego je njenom nastajanju i razvijanju silno pridonijela. Šagi Bunić je govorio da katoličanstvo nije stvorilo hrvatstvo nego crkva kao institucija koja je bila uz narod i za nacionalnim identitet. Mislim da je u definiciji religije taj nacionalni identitet nezaobilazan jer je on integralni dio kulture jednog društva, bez obzira ima li više ili manje ateista. Uostalom imamo ateiste katoličkog, pravoslavnog i muslimanskog tipa, bilo im to drago ili ne. To se može protegnuti i na – *agnostike*.

Esad Ćimić

Bosanska raskrižja

Dobra iskustva varaju, a zla nikad nisu uzaludna.
Ivo Andrić

Kada politika kao elementarna nepogoda, kao fatum, pogađa pojedinca ili socijalnu grupu, onda znanost ne može biti iscrpljena samo u analitičkom diskursu i osvjetljavanju onog što se zbilo nego se treba - kao što je napisao Bismarck - "pobrinuti da se to više ne ponovi". Samo između nade i sjećanja može se pronaći vrelo radosti svakom čovjeku kojega je pogodila povijesna nepravda. Jesmo li mi - suočeni s temom što nas zaokuplja - sučeljeni s *problemom* ili pak s *misterijem*? Ako za problem vežemo nešto što nam zatvara put, što nam je pred-metnuto, a za misterij nešto u čemu se već u polazištu nalazimo zatvoreni, nešto u čemu iščezava značenje razlikovanja onoga u meni i onoga preda mnom, onda je ovdje na djelu ovo potonje. Zato mislim da je situacija što nam je priređena izvan naše volje, za misleće ljude ne samo izazovna nego i obvezujuća sa stajališta angažiranosti. Kada bismo odustali od angažiranosti, pristali bismo na pasivno sudjelovanje u uspostavljanju onog što povijesni realitet nosi. Uostalom, prava mjera angažiranosti i neangažiranosti uvijek je bila temeljni problem kod svakog djelovanja, a javljala se u dramatičnom obliku u izražavanju poziva svakog intelektualca. Rijetki su oni koji nalaze svoju ravnotežu, koja, dakako, nije opterećena prisutnošću umjetne simetrije. No čovjek nikako nije ukupnost svojih angažiranja. U tom bi slučaju bio rob ("hereza akcije"), posebno u svijetu u kojem kolektivna mreža postaje sve tješnjom a interakcija između pojedinca i grupa sve užom. Akcija i kontemplacija komplementarni su činitelji ljudskog života, a nikako ne suprotnosti lišene sukladnog odnosa.
Razmišljajući o korijenima svega ovoga što nas je zadesilo, sklon sam interpretaciji koja uvažava naslijeđeno socijalno-duhovno stanje kao bitnu determinantu ovih drastičnih događaja. Povijest nas u najmanju ruku poučava da promjena političkog ustroja nije nikakvo jamstvo, nego tek uvjet radikalnijih socijalnih pomaka.

Svodi li se sukob u Bosni i Hercegovini na vjerski rat?
Kolikogod to djelovalo kao "otklanjanje" pitanja, odnosno izbjegavanje odgovora, precizno se može odgovoriti: i *ne* i *da*! Evo o čemu se radi.
Može se kategorički reći ne iz jednostavnog razloga što je ovdje riječ o dvjema religijama (kršćanskoj i islamskoj) i trima vjerama (katoličkoj, pravoslavnoj i islamskoj); sociologijski preciznije: riječ je o trima crkvama, tj. vjerskim institucijama, odnosno vjerskim zajednicama. Gleda li se izvanjski, u sukobu bi bile jedna te ista religija, odnosno njezini pripadnici (dviju crkava) od kojih se jednoj (katoličkoj) "priključuje" posve druga religija (islamska). Da je riječ o izvornom vjerskom ratu, polarizacija bi bila mnogo "čistija". Uostalom, da je sintagma "vjerski rat" u ovom slučaju *contradictio in adjecto* dovoljno upućuje spoznaja da spomenute religije - unatoč svim razlikama - imaju zajedničku moralnu okosnicu koja usrdno ustrajava na dostojanstvu ljudske osobe, slobodi, ravnopravnom tretmanu čovjeka kao čovjeka, bez obzira o kojem je religijskom podrijetlu riječ. Budući da su religije nužno povijesno posredovane (preko crkava, odnosno vjerskih zajednica), postoji mogućnost (u koju smo se i sami uvjerili) manjeg ili većeg odstupanja od izvornih religijskih načela. Ovaj se raskorak, pak, uvelike duguje povijesnim (ne)prilikama, koje - ovisno o stupnju otpornosti ove ili one vjerske zajednice - podliježu iskušenju vlastite posvemašnje degradacije.
Prislonimo li ovu pretpostavku uz deklarirane programe svih triju vjerskih zajednica, nećemo naći niti jedan element koji upućuje ili pak obvezuje na iznevjeravanje prvotnih (religijskih) načela. Drugim riječima, ekstremno se ponašanje veže isključivo za ovog ili onog pripadnika vjerske zajednice, a nipošto ne za bilo koju vjersku zajednicu kao cjelinu. Dakle, ni motiv niti poticaj za ovaj rat nije došao od religija, odnosno vjera, a još manje ih se može optužiti za samo njegovo izvođenje. Nema ničeg proturječnog u tome kada primjećujem da se uvjetno može reći i da. Zašto? Kob ovog rata izrasla je na posve drugim pretpostavkama, ona ima druga izvorišta, ali se može - što je tako često činjeno - obući u religijsko ruho trudeći se na taj način prikriti svoje stvarne motive. Jednostavno rečeno: iako nije vjerski, ovaj rat površnom promatraču može izgledati kao da jeste vjerski. Na tome rade ne samo politički moćnici nego - što izaziva zaprepaštenost - i dio hijerarhije vjerskih zajednica, posebno unutar Srpske pravoslavne crkve. To su oni prividno bogobojazni ljudi što svojim stavom, ponašanjem i postupcima nude premise "gospodarima rata" kako bi im pribavili prijemčiv izgovor i "razlog" ovog iznuđenog sukoba. Vidljivo je da su u ovom ratu u čudovišnim razmjerima uništeni i zatirani sakralni objekti. Znakovito je međutim da su, primjerice, svugdje gdje je hrvatsko pučanstvo većinsko, uništeni svi ili gotovo svi objekti Katoličke crkve; jednako je tako znakovito da su, u pravilu, ovi objekti pošteđeni u svim sredinama gdje su Hrvati manjinska etnička grupa, pod uvjetom da žive izmiješano s većinskim muslimanskim pučanstvom. Nedvojbeno je da je ova selektivnost u funkciji sijanja nepovjerenja između Hrvata i Bošnjaka, kako bi se ovim potonjima vidljivo stavilo do znanja da "krst" nije u ratu s "križom", nego s "polumjesecom". Time se sugerira neutemeljena predodžba o vjerskom ratu, koja opet nailazi na plodno tlo zbog očigledne činjenice da napadač nema nikakvog, pa ni taktičkog, razloga da odustane od nemilosrdnog zatiranja svih tragova orijentalno-islamske kulture: džamija, groblja, spomenika kulture...
No nemoguće je valjano osporiti tezu da ovaj rat nije vjerski a da se istodobno ne pokuša barem naznačiti odgovor na pitanje što ga je bitno uzrokovalo. Kaže se samo dio istine kad se skreće pozornost na mnoštvo nagomilanih proturječja iz kojih je emanirala sveukupna ekonomska, politička, kulturna i, nadasve, moralna kriza društva. Njezin je zajednički imenitelj, nedvojbeno, odsutnost demokracije. Uza sve tegobe, ne bi se ratu pribjeglo kao sredstvu "rješavanja" svekolike konfuzije na ovim socijalnim prostorima da se njemu nije priključilo kao motiv, cilj i sredstvo upravo fatalno načelo koje glasi: *Svi pripadnici jedne nacije u jednu državu!* Nije ni potrebno nagađati do čega to dovodi - svakodnevno iskušavamo stravične posljedice realiziranja takve političke usmjerenosti. Otuda se činitelj koji je neskriveno istaknuo takvo načelo u prvi plan javlja kao bitni uzročnik ratne kataklizme. Sastavnice su ovog činitelja, po mojem uvidu, gledano kroz prizmu hijerarhije

uzročnosti: Srpska akademija nauka i umetnosti, Generalštab JNA, Slobodan Milošević kao poosobljenje službene politike i Srpska pravoslavna crkva. Ideologijsko je utemeljenje, zaogrnuto plaštom autoriteta znanosti, pružila upravo spomenuta akademija; Generalštab JNA kreirao je strategijsku i taktičku viziju stvaranja Velike Srbije pod maskom očuvanja tadašnje Jugoslavije; svojim mentalnim dispozicijama i prepoznatljivim karakterološkim profilom, Slobodara Milošević je sve to politički operacionalizirao i u početku bio instrument provođenja ove zamisli, da bi ubrzo i Akademiju i Generalštab instrumentalizirao ostavljajući neizbrisiv trag na fizionomiji i tijeku sumornih događaja; Srpska pravoslavna crkva je u početku davala samo diskretnu potporu, da bi kasnije i blagoslivljala, preko mnogih svojih episkopa, svaki korak aktualne srpske politike.

Pod pretpostavkom da su ciljevi ovoga rata povijesno utemeljeni (a nisu!), da su oni što ga zagovaraju humano motivirani (a nisu!) - čak i pod tim pretpostavkama - on je ljudski neodrživ (neshvatljiv!) zato što se njegovo realiziranje ne može posredovati drukčije nego metodom (pri)sile, tj. nasilja. Drugim riječima, nisu u pitanju nikakvi religijski odnosno vjerski motivi, već se radi o profanim, političkim interesima koji se u osnovi svode na: rat za teritorije koje - i kada nisu - moraju postati etnički homogene i biti oslonac za stvaranje čiste nacionalne države. Svi - stvarni ili fiktivni - problemi pripadnika drugih nacija u državama ex-Jugoslavije (s Ustavom iz 1974., već tada realno priznatim i postojećim, makar i s ograničenim suverenitetom; hegemonistima je i u takvoj formi suverenitet republika smetao, stoga su ga htjeli pod svaku cijenu ukloniti, makar i ratom, rušeći time državu a istovremeno za to optužujući one koji su krenuli vojno uništiti, a ne tek vojno pokoriti) ne mogu se učinkovito riješiti na civiliziran način i uz pomoć međunarodne zajednice (dijalog, dogovor, argumenti) - takvo uvjerenje i usmjerenje izravan je poziv na primjenu sile pomoću koje treba uspostaviti pravdu za "svoje". Svatko tko je imalo razborit mogao je naslutiti, ako ne i egzaktno predvidjeti, tragičnu bilancu takve politike: svi su u njoj gubitnici! Njezine gorke plodove svi osjećaju - netko izravno, a netko posredno - ili će već sutra osjetiti. Jer, ona je lišena mogućnosti otjelovljenja bez primjene biološkog istrebljenja (genocida - "etničkog čišćenja") ili, u blažoj varijanti, preživljavanje pod uvjetom masovnih migracija-takozvanog "humanog preseljavanja". Može li se bilo čime opravdati nasilno odvajanje bilo kojeg čovjeka, a kamoli čitavih socijalnih grupa, iz njegova zavičaja, može li se bilo čime opravdati njegovo napuštanje svega onoga što su mu preci ostavili ili što je sam stvorio?

Određivanjem ovoga rata kao vjerskog prikriva se agresija i - što je posebno važno - agresor. Rat se pak svodi na unutrašnji konflikt i time se poništava legitimitet moguće akcije međunarodne zajednice. To je, nedvojbeno, sukladno interesu onoga tko je rat počeo, kako bi ga bez "miješanja" i "podrške" međunarodnih političkih, vojnih i moralnih činitelja po vlastitoj zamisli okončao. Znano je, dakako, da je eventualni nepovoljan položaj etničkih zajednica u drugim državama moguće na mnoštvo načina učinkovito rješavati mirnim putem. Takva usmjerenost, međutim, automatski se napušta iznuđivanjem ratnog konflikta i primjenom nasilja.

Izvjesna se duhovna glad očitovala da se preko toga odgonetne i kulturni i etnički identitet, da se spoznajno dokuči podrijetlo Bošnjaka, njihov sadašnji položaj i izgledi u budućnosti. Postao je transparentan tzv. merhamet. Naime, Bošnjak posjeduje jedan osobit humanizam, kojega je valjda stoljećima oblikovao živeći u različitosti socijalnih sredina: etički i religijski mozaik je nešto što on zatječe rođenjem. Otuda *drugi* i *različit* nije predmet odbacivanja i prezira, nego uvažavanja i poštovanja u onoj mjeri u kojoj se uzvraća priznanjem vlastite različitosti.

Mnogi drže da je "međuetnička zakrvljenost" dostigla razinu koja osujećuje bilo kakav oblik zajedničkog života i nalaže uspostavljanje etnički čistih socijalnih prostora. Ako je tome tako, onda su mračni ciljevi ovoga rata već ostvareni! Međutim, ipak vidim zračak nade u tome što bi uspostavljanje normalne (mirotvorne) situacije naprosto iznudilo drukčije ponašanje i pojedinaca i socijalnih (etničkih) grupa. Čim, primjerice, bude potisnuto načelo da se lojalnost, čak rodoljublje, cijeni po spremnosti ubijanja pripadnika drugih etničkih zajednica, onog trenutka kad se identificiraju i primjerno kazne osvjedočeni zločinci, kad se uspostavom mira i uz nadzor sile nad njima apsolutno izoliraju vrela zločina - uspostavit će se socijalna situacija radikalno drukčijeg individualnog i grupnog ponašanja u kojoj će, posve prirodno, valjda iščezavati tamne, a prevladati svijetle strane ljudske naravi. Nedopušteno je poopćavati patološku (ratnu) situaciju, jer pravda mora sve više posjedovati silu (kao vlastitu zaštitu), dok sila u principu ne posjeduje pravdu kao mjeru, motiv, posljedicu.

Iskušenja zajedništva

Na našem socijalnom prostoru susreću se i isprepleću, pa u izvjesnom smislu i suprotstavljaju, katoličanstvo, pravoslavlje i islam. Oni se javljaju kao osobiti civilizacijski segmenti specifičnih kultura, predaja, poimanja, duhovnosti. Njihova obnova, redefinicija i revalorizacija postaju povijesni imperativ našega posvemašnjeg integriranja u svijet, i, posebno, u Europu. Odnos religija - nacija postaje jedno od središnjih pitanja. Religija je, uvjetno, *univerzalna* zajednica na nebu, dok je nacija *partikularna z*ajednica na zemlji. Već je iz toga bjelodano da religija *per se* ne može biti oslonac nacionalnog diferenciranja, ali je nedvojbeno da to - u određenom povijesnom kontekstu - može biti konfesija, crkva, vjerska zajednica. Naša sociologijska ispitivanja pružaju osnovu za zaključak: religija je dublja, čvršća, trajnija, stabilnija, dok je nacionalni osjećaj razliveniji, površniji podložniji hirovitom političkom ponašanju; religioznost je pretežno imanentna, dok je nacionalno podložnije kolebanju, osciliranju. To je zato što religija ne odgovara samo na onto-antropologijska pitanja: ona je organizator kolektivnog rituala, snažno je upletena u socijalne zajednice. Teza o *homo religiosusu,* čovjeku "neizlječivom" od religije, zapravo je drukčije iskazana misao o postojanju samo jedne vjere u povijesno različitim oblicima javljanja. No u religiju spada i to što je ona "osuđena" na život u određenim povijesnim oblicima, ali, zauzvrat, u tome se nipošto ne iscrpljuje.

Max Weber tvrdi da vjera u zajedničko podrijetlo, koje se temelji na sličnosti običaja, jezika i kulture, čak i bez obzira na to koliko je povijesno zasnovana, stvara izniman "osjećaj etničke časti" pomoću koje se uspostavlja jedinstvo heterogene zajednice. Po njemu, sličnost podrijetla nije dostatna za stvaranje nacije, jednako kao što ni različit jezik i religija ne znače relevantne zapreke. No ovaj je sociolog iznova naglašavao činitelj *političke moći* ne samo kao izvor nacionalnog osjećaja nego, štoviše, njegove *specifikacije*. Tretirajući naciju kao eminentno *etničko-kulturni* fenomen, Weber je bio sklon civilizacijsku zrelost i kulturnu razinu jednog društva

mjeriti po tomu koliko je u njoj značajan upravo ovaj kulturni činitelj. Ovome valja dodati i to da svaka nacionalna zajednica u procesu vlastitog oblikovanja ovisi o potencijama duhovnosti zapretanim ili iskazanim u dotičnom narodu, s tim da je sudbina naklonjenija onim nacijama koje se spram drugih nacija uspostavljaju u razlici ponikloj na *sekularnim* činiteljima. Sukladno tome, i temporalna struktura pruža sužene ili uvećane mogućnosti samorazvitka nacije - sve u ovisnosti o tome je li prošlost ili pak budućnost paradigma njezina posvemašnjeg uzleta. Povijest nas zacijelo nije pitala o tomu kako će djelovati, ali smo dužni - kako bismo smanjili učinak iznenađenja i nepoželjnog usmjerenja - spoznati ono što nam je ona ostavila u "amanet".

Nedvojbeno je da je bio na djelu, a i sada traje, utjecaj islamske civilizacije na kršćansku duhovnost i *vice versa*. Proces europeizacije koji je kasnije zahvatio ove predjele potencirao je unutar muslimanskog etnosa izvornu slavensku (nadasve: bosanskokrstjansku-glagoljašku) komponentu i time pridonio intenziviranju povratka njihovu iskonu, sada već s obogaćenim oduhovljavanjem jednom novom dimenzijom orijentalno-islamske artikulacije i odnjegovanom sposobnosti njenog šireg utkivanja u kulture na ovim prostorima. Time otpočinje proces razvidne interakcije, često mnogostrukih tokova i neočekivanih ishodišta. Muslimani i katolici sve su više bili upućeni jedni na druge, i to ne samo - što je slučaj u novijoj povijesti - da bi se zaštitili od zajedničkih dušmana nego i da bi iskoristili ono čime se jedni od drugih mogu obogatiti na prostranom području civilizacije i kulture.

Podsjetimo se u ovom trenutku na to da je katolička duhovnosti internacionalnog dosega, posvemašnje inspiracije i zavidne misaone artikuliranosti U njezinoj je tradiciji da okuplja intelektualnu elitu, da asimilira vremenske mijene, da ne pristana na pasivnu ulogu povratnog činitelja. Ona neskriveno i uznosi i osuđuje. Njegovanje osjećaja individualnog i grupnog digniteta, sadržajne oporbe i diskretnog političkog angažmana - sve to ulazi u značajke njene duhovnosti.

Duhovnost unutar srpskog pravoslavlja čine prije svega religija, nacionalni mit i narodna poezija. U ovoj religijskoj zajednici najbolje se vidi utjecaj povijesnog. U njoj se, naime, znakovito pokazuje kako narod ne stvara povijest, već povijest kreira njega. Svaka religija ima svoj osobit sustav vrijednosti, samosvojan svjetonazor i - što je značajno - osobit model kulture. Orijentalno-islamski model kulture ovdje je naprosto situiran što je, dakako, za društvo blagodat: izrasla je još jedna civilizacija, imamo još jednu kulturnu boju, što je mogućnost za jedan organički posve prirodno utemeljen raznovrsni kulturni koncept. Taj bi pluralizam ovdje trebao živjeti kao jedna stečevina, a ne bi trebao biti razlogom tenzije ili pak izvjesnih domišljanja kako bi se ta stečevina dovela u pitanje. Otuda Bošnjaci, jednako kao i Srbi i Hrvati, duguju svojoj religiji svoju nacionalnu samobitnost, iako ta religija sama po sebi tu samobitnost nije uspostavila, nego je ona formirana na prostranijim socijalno-povijesnim pretpostavkama. Sasvim je izvjesno da se ta nacionalna samobitnost nikada ne bi uspostavila da nije bilo ove kulturne i civilizacijske razlike.

Da su se, svojedobno, uspostavile osobite nacionalne institucije, lakše bi se lučilo između svjetovnog (nacionalnog) i duhovnog (religijskog).

Našao sam karakterističnim za vjernike muslimanske provenijencije da se s lakoćom prepuštaju religijskoj kontemplaciji. To je svijet koji voli meditirati bez obzira na obrazovnu razinu, svijet koji se bez teškoća prebacuje u područje transcendencije i svijet koji s podjednakom pozornošću nastoji dešifrirati ne samo *ovostranu* scenu nego i *onostrano*. Izvjesna se duhovna glad očitovala da se preko toga odgonetne i kulturni i etnički identitet, da se spoznajno dokuči podrijetlo Bošnjaka, njihov sadašnji položaj i izgledi u budućnosti. Postao je transparentan tzv. merhamet. Naime, Bošnjak posjeduje jedan osobit humanizam, kojega je valjda stoljećima oblikovao živeći u različitosti socijalnih sredina: etički i religijski mozaik je nešto što on zatječe rođenjem. Otuda *drugi* i *različit* nije predmet odbacivanja i prezira, nego uvažavanja i poštovanja u onoj mjeri u kojoj se uzvraća priznanjem vlastite različitosti. To je posebno izraženo u urbanim sredinama koje su više kulturno artikulirane i koje diskretno ustrajavaju - ne fetišizirajući ih - na različitostima, duboko osviješteni da time unose novu dimenziju u ovaj kulturni mozaik. S druge strane, Bošnjaci na selima imaju jednu crtu duševnosti koja nije nadograđena duhovnošću, ali je vrlo zahvalna podloga za ovu potonju. Mislim da je tajna Bošnjaka kao etničke zajednice na ovom tlu u tome da budu neokrnjena muslimani, ali da budu isto tako - Europljani. Ovaj spoj islama kao religije, kao kulture i civilizacije i posvemašnjeg europskog kulturnog konteksta može dati - a da uopće ne okrzne teologijski koncept - takvu inovaciju koju će sve više uvažavati muslimani diljem svijeta. Zato taj kulturno i nacionalno impresivan mozaik nije nikakva zapreka, nikakav uteg koji vuče u prošlost, nego može biti novo nadahnuće, nova inspiracija da bi se pokazala samosvojnost u kontekstu različitosti, da bi se, dakle, oplodili drugim i da bi oplodili druge.

U strukturi religijske svijesti, primjerice, žitelja na selu, kod muslimana prevladava više *fatalističko* poimanje božanstva, a manje jedan *racionalno-teologijski* odnos. Oni kao da ljubomorno čuvaju ukupnost razlika i time sebi uskraćuju one kulturne tvorbe kojima bi - baš zato što su im različite, a ne i suprotne - obogatili vlastitu kulturu, ni trenutka ne ugrožavajući njenu samosvojnost. Ta samosvojnost bi, paradoksalno, na ovom bogatom temelju još više došla do izražaja. Religija je ono što muslimane neraskidivo povezuje u cijelom svijetu, ali muslimani na ovom socijalno-kulturnom tlu imaju tu prednost da, otvoreni prema utjecaju i prožimanju drugih kultura, dobiju nove nijanse u bogatom kulturnom registru, a da ne izgube ništa bitno od onog što ih čini osobitim. Ishodišta ovog procesa ovise o interakciji i recipročnoj spremnosti drugih da prime i odašilju ono što ih uznosi u više sfere individualnog i društvenog stvaralaštva.

Religija se u svojoj samointerpretaciji mora neprestano očitovati i svjedočiti u životnoj praksi, u svakodnevici. Bez toga, ona bi postala izvanjska, bigotna — prestala bi biti izvorna.

Možda; je u svim trima religijama očuvan kontinuitet, ali se on različito iskazivao. Katolici imaju najviše oblikovanu intelektualnu for-

> Posve je izvjesno da se u prerušenom obliku u Bosni uspostavila određena orijentalna despocija. Pogrešno je, međutim, misliti da se to odrazilo samo na mentalitet Bošnjaka. Dovoljno je skinuti kulturne omotače pa će se brzo ukazati u biti isti ljudski sadržaji. Razlike se često svode na kulturnu vrijednost. Ilustracije radi, spomenimo mentalitet bosanskih franjevaca koji su sretno kombinirali ono što su donijeli u svojoj vjeri s onim što su asimilirali iz islamske kulture. Vjerojatno i tomu treba zahvaliti što im je podarena iznimna vitalnost i što su tako uspješno odolijevali svim pritiscima ostajući na "mrtvoj straži" katoličanstva.

maciju teista. Unutar Katoličke crkve religija je bila, i u mnogim segmentima suvremenog društva ostala, unutar svojih bogomolja kolijevka govorne, glazbene, likovne i - u boljim slučajevima - filozofske kulture. Pripadanje njoj bilo je znakovito za raspoznavanje visokog stupnja samosvijesti. Katolici tradicionalno sudjeluju u manifestnim oblicima religije. Kad god se zbude, identifikacija religijskog i nacionalnog vrlo često ide u korist religije, a samo u kriznim situacijama u korist nacije. Kad katolici uzimaju religiju kao sredstvo nacionalnog zaštićivanja, to je samo dokaz da je njihova nacija ugrožena. Ovaj proces nikad ne ide na štetu religije kao spekulativne činjenice i izraza osobnog senzibiliteta. Jedva da se može navesti ijedan značajan osporavajući argument da velika zasluga za to pripada intelektualnoj eliti svećenika. Nije za podcjenjivanje da broj onih koji su među Hrvatima primili sakrament krštenja dostiže 90%. Religija pravoslavnih je više *običajna* činjenica, a manje spiritualni stav i spekulativni odnos. Opterećena uplitanjem povijesne zbilje, ova se religija isuviše transponirala u svjetovno, često se iscrpljujući u etničkoj dimenziji. Na djelu je nesumnjiva formalizacija odnosa Srba prema pravoslavlju: istraživanja upućuju da broj kršćenih Srba varira između 7% i 20%. Doda li se tome da je u strukturi religijske svijesti pravoslavnih Srba prisutan tanak sloj autentičnog kršćanstva, a sve je ostalo sinkretizam impregniran elementima poganstva, onda nije teško stvoriti dosta utemeljenu pesimističnu predodžbu o duhovnoj fizionomiji ove religioznosti. Pastoralna aktivnost gotovo da je svedena na liturgiju. Ova postaje tipičan primjer utapanja religijskog u nacionalno. Tu je najvjerojatnije vrelo silne politizacije, ali i sklizak teren svakovrsne manipulacije.

Kod pripadnika islama to je u izvjesnom smislu kompleksnije. Ova religija ima svoje svjetovne konzekvencije. Ona se najprije inkorporira u obitelj i susjedstvo te pokušava normirati čitav svjetovni život. Islam je izvorno mnogo totalitarniji: svjetovnost i duhovnost - više nego kod drugih - pomiješani su. Ovu okolnost komplicira i činjenica da su muslimani do priznavanja nacionalnog statusa doživljavali Islamsku zajednicu kao surogata nacionalne zajednice. Nemajući razvijene nacionalne institucije, svagda su bili upućeni na to da religiju naseljavaju u svjetovne zone, a da se svjetovno iznova inkorporira u religijsko tkivo. To je jedan od razloga što su procesi suvremene sekularizacije silno zahvatili ovu vjersku skupinu. Istraživanja pokazuju da jedva polovica Bošnjaka biva uključena u razmjerno kontinuirani religijski život.

Ovo su samo ovlaš skicirane pretpostavke na kojima se - uza sve razlike - pojavljuju i neke zajedničke mentalne crte osobite za fenomen bošnjaštva. Tako se ustanovljuje da je Bošnjak duševan, spontan, povjerljiv, topao i da se često uporno othrvava navici licemjernosti. On nije bez izvjesne doze sramežljivosti, nesigurnosti, naivnosti... U njemu se osjeća povijesno taloženje i straha koji iznutra intenzivira otpor prema javnosti i javnom i djelovanju. Premda zna biti nekonformističan u intimnom krugu, čim izađe iz njega to se smanjuje ili potpuno nestaje.

Islam je izvorno mnogo totalitarniji: svjetovnost i duhovnost - više nego kod drugih - pomiješani su. Ovu okolnost komplicira i činjenica da su muslimani do priznavanja nacionalnog statusa doživljavali Islamsku zajednicu kao surogata nacionalne zajednice. Nemajući razvijene nacionalne institucije, svagda su bili upućeni na to da religiju naseljavaju u svjetovne zone, a da se svjetovno iznova inkorporira u religijsko tkivo. To je jedan od razloga što su procesi suvremene sekularizacije silno zahvatili ovu vjersku skupinu. Istraživanja pokazuju da jedva polovica Bošnjaka biva uključena u razmjerno kontinuirani religijski život.

Razmišljajući o svemu tome, sigurno je da se moramo osloniti na povijest, koja je bila ispunjena brojnošću okupatora i dugotrajnošću okupacije. I tri vjere i na njima izrasla kultura jednako su izazov i iskušenje (što ćemo argumentirati pokušamo li bar za trenutak zaboraviti na zlo koje nam se dogodilo, ustrajavajući u više nego naivnoj vjeri kako nam se sve to nije moralo, a nije niti smjelo dogoditi, možda ideologijski vjerujući u trajniju, ili čak trajnu i neprijepornu vrijednost interkulturalizma). *Izazov* zato što je nemala prednost posjedovati na jednom socijalno-kulturnom prostoru tri kulturna pojasa. Kulturne tradicije i aktualne kulture što dijelom izrastaju na njima omogućavaju, nude i potiču višedimenzionalno oduhovljavanje. To postaje izvorištem svakodnevnog kritičkog odnosa spram svoje i drugih kultura, stalno upozorenje ne samo da pokraj vas nego i uz vas, pa - u boljim slučajevima - i u vama živi ono "drugo" koje može biti i produktivnije od "ovoga". U bosanskim sredinama višeg stupnja demokratskog života, uz uvažavanje svake osobite kulturne individualnosti, kulturne podjele sve manje idu između postojećih kultura i ljudi, a sve više kroz ljude. Nije mali nedostatak što to ne uviđaju mnogi ljudi. *Iskušenje* - zato što ove razlike u zatvorenim, tradicionalističkim, ukrućenim socijalno-kulturnim sredinama mogu biti izvorištem udaljavanja, odbacivanja, sumnjičavosti. Tada nastaje situacija u kojoj se različit - unatoč prirodi artikuliranosti, usmjerenosti i dosega doživljava ne samo kao *drugi* nego postaje vrelo napetosti, sumnjičenja, opreza. Upravo na ovom tlu iskusili smo povijesnu istinu da u našoj prošlosti nije bilo etničke grupe koja nije - u nekim intervalima - bila čas privilegirana, čas ugrožavana. Ovu "ravnopravnost" mnogi ne žele osvijestiti jer bi htjeli - upirući poglede na isključivu ugroženost vlastite grupe u prošlosti - pribaviti razlog za povlaštenost u sadašnjosti. Takvo rezoniranje i očekivanje ne samo da ne služi razvoju kultura i uzajamnom duhovnom oplođivanju nego izravno egzistencijalno prijeti.

S druge strane, ne treba ni spominjati koliko je fatalna okolnost što nam je oskudna tradicija egzistiranja pravne države ili, drugim riječima, civilnog društva. Država napuštenog političkog ustroja nije se mnogo trudila oko toga. Bila je, u izvjesnom smislu, blokirana i, u isti mah, impresionirana teorijom o vlastitom odumiranju, čega su protagonisti bili nitko drugi do njezini (državni) utemeljitelji. Ali povijesna ironija je htjela da se spomenuta teorija javi samo u zavodljivoj formi čija je supstancijalnost bila zapravo suprotnog učinka (*kao da je slijedila "Murphyjeve zakone"*): "odumiruća" država slabila je one funkcije države koje su trebale jačati, a jačala je one koje su trebale slabiti. Tu je korijen procesa uspostavljanja rigidne svijesti, koja, kao dominantna, izravno ugrožava osobne slobode i elementarna ljudska prava. To je bio silan poticaj za - što grubu, što perfidnu - privatizaciju politike. Slutim da bi sociologijska istraživanja pokazala da je ona na ovom tlu dostigla kulminacijsku točku.

Posve je izvjesno da se u prerušenom obliku u Bosni uspostavila određena orijentalna despocija. Pogrešno je, međutim, misliti da se to odrazilo samo na mentalitet Bošnjaka. Dovoljno je skinuti kulturne omotače pa će se brzo ukazati u biti isti ljudski sadržaji. Razlike se često svode na kulturnu vrijednost. Ilustracije radi, spomenimo mentalitet bosanskih franjevaca koji su sretno kombinirali ono što su donijeli u svojoj vjeri s onim što su asimilirali iz islamske kulture. Vjerojatno i tomu treba zahvaliti što im je poda-

rena iznimna vitalnost i što su tako uspješno odolijevali svim pritiscima ostajući na "mrtvoj straži" katoličanstva. Bio bi znak duhovne inferiornosti ako bismo bili isključivo zaokupljeni time koliko je koja kultura utjecala, a zanemarili koliko je utjecaja primila. Osviješteni u nemalu prednost prirodno-povijesnog zajedništva kultura, nužno je da se koristimo dinamičnim snagama tradicije te se time otvaramo za različitost u sadašnjosti i sve procjenjujemo u obzoru budućnosti koja će biti onakva kakvom je mi oblikujemo.

Onaj strah o kojem sam maloprije govorio i koji se povijesno taložio dužan je dijelom i novijoj povijesti. Mlada (socijalistička) država, kad god joj se činilo da je - ili kad je stvarno bila - ugrožavana - legitimirala se raspolažućom političkom silom. A nikad nije oskudijevala dovoljnom količinom - stvarnih ili izmišljenih, neprijatelja. Zato i mislim da naša novija povijest nije nimalo nevina i ne susprežem se ustvrditi da joj je tako često polazilo za rukom da kolosalno uspostavi negativni kontinuitet. Ovo je pak bilo tim učinkovitije što se politika oglašavala u demokratskom obličju i što je uspješno penetrirala ne samo u socijalnu nego i u intimnu sferu društvenog bića. A to zacijelo nije moglo biti jednostavno uklonjeno uvođenjem samoupravljanja, jer je i ono došlo na krilima države, tj. medeno je putem pravnih normi. Rekonstrukcijom anatomije političkog vladanja, stila političkog (ruko)vođenja, analizom strukture svijesti uopće, a političke posebno, dobili bismo odgovor na mnoge nepoznanice i upotpunili spoznaju o podrijetlu starih i novih strahova o korijenima neotpornosti, uzajamnih animoziteta, o tugaljivom oprezu i sumornom sumnjičenju... I to je, nedvojbeno, jedno od izvorišta aktualnog rata.

> Religija je ono što muslimane neraskidivo povezuje u cijelom svijetu, ali muslimani na ovom socijalno-kulturnom tlu imaju tu prednost da, otvoreni prema utjecaju i prožimanju drugih kultura, dobiju nove nijanse u bogatom kulturnom registru, a da ne izgube ništa bitno od onog što ih čini osobitim.

Vrijednosna svijest teista

Jedno moje sociologijsko istraživanje davne 1965. godine i sada je u mnogo čemu znakovito. Makar na jednom segmentu tadašnjeg društva čini mi se da su se prelomili i zrcalili značajni strukturni elementi što sugeriraju tektonsko podrhtavanje višeslojnog socijalnog reljefa.

S obzirom na afinitet naših ispitanika, vrednote se, očigledno, grupiraju oko zanimateljske usmjerenosti u užem i oko socijalno-duhovne vrijednosti težnje u širem smislu. Evo kako izgleda ta vrijednosna ljestvica u različitim konfesionalnim zajednicama:

KATOLICI

1. *Svećenik kao intelektualni i moralni autoritet.* Katolici smatraju da svećeniku, za razliku od drugih zanimanja, nije dopušteno da ijedan trenutak zaboravi na to kako je njegov poziv izniman, svet. On je u intelektualnom smislu autoritet i po formalnim kvalifikacijama, ali i po stvarnom znanju; kod njega se dobija uputa za vrlo udaljena područja života, on je vrlo obaviješten i djelomično iskustveno pokazuje doseg i moć vlastite misaonosti. Ako je riječ o moralnom autoritetu, onda se prije svega misli na to da se svećenik ponaša u svim situacijama dosljedno.

Tehnički intelektualac. Tu ima udjela naklonjenost iskustvenoď svijesti koja daje prednost intelektualcima koji obavljaju određeni posao, zahvaćajući u život praktičnim učincima. Tu je, iako u ograničenom dosegu, prisutan racionalizam zapadne civilizacije. Ovo podrazumijeva nemalu dozu nezadovoljstva spram razine institucija koje oblikuju humanističku inteligenciju.

Intelektualac humanističkih znanosti. Njega, u neku ruku, doživljavaju kao "neuspjelog" svećenika. Jer, po njima, on se bavi neempirijskim životom, ali u ovostranosti. U tom smislu, odsutnost nekih učinaka u svećenikovu djelovanju unaprijed ga ispričava, jer se oni očekuju s one strane granice život! (ovozemaljskog). Djelujući isključivo u dimenziji ovostranosti, humanistički intelektualac može neke učinke odgoditi, ali ne u neizvjesnu budućnost. Na toj crti on je stalno, na izvještaj način, u procesu provjere, koja mu - u većini slučajeva - ne ide u prilog.

4. *Politički aktivist.* Gotovo nijedan ispitanik ne vrednuje ovaj poziv po sebi, nego u odnosu na stvaranje prostora za nesmetano otjelovljenje drugih poziva. Sudeći po odgovorima ispitanuka, poimanje politike u smislu prevladavanja njene partikularnosti i otuđenosti daleko je od toga da bi ovladalo sviješću ljudi. Politika se, zacijelo, doživljava kao sudbinska sila koja se izdvaja i može biti učinkovit sluga, ali i zloćudan gospodar.

5. *Dobrotvor.* U ispitanikovu poimanju to je onaj koji pomaže slabom, nejakom. U ovoj vrijednosti dolazi do izražaja religijsko milosrđe: sve simpatije prema onom koji trpi mogu proisteći iz antipatije prema trpljenju. Sažaljenje nastupa samo povredom tuđeg nagona sreće. Stoga vlastita sreća nije cilj morala, ali je njegova osnova i pretpostavka. Bar dva momenta objašnjavaju zašto je ova vrijednost došla baš na ovo mjesto: jedan je da se ona, najvjerojatnije, podrazumijeva u svakoj religiji; drugi je, moguće, da se time nesvjesno, na posredan način, iskazuje težnja oblikovanja društva u kojemu će dobrotvorstvo biti sve manje potrebno.

MUSLIMANI

1. *Politički aktivist.* Valja primijetiti da je visoko kotiranje ovog poziva isključivo vezano za specifičnu oznaku: nosilac i zaštitnik ideje bratstva i jednakosti. Ovo je dijelom na tragu islamskog "merhameta" (humanizam). Ali, bilo bi pojednostavljeno ako bismo ga svodili na jednu islamsku (religijsku) istinu koja se prenosi s koljena na koljeno. Ona, posve sigurno, vodi svoje podrijetlo iz bliže prošlosti, kada je socijalna nesigurnost, ponegdje goli biološki opstanak, jednostavno iznudila jedno ovako široko humanističko načelo i zahtjev. S tim u suglasju, političari se primarno vrednuju po svom odnosu spram ove ideje i spram njezine realizacije, pa tek onda prema svojim ostalim aktivnostima. Ukliješten između "krsta" i "križa", musliman je kroz povijest kultivirao socijalnu nesigurnost i smatrao privilegijom ako mu je pošlo za rukom da bude jednak s drugim.

2. *Tehnički intelektualac.* Mjesto koje zauzima ovaj poziv ne proturječi orijentalno-islamskoj tradiciji koja je dijelom i pragmatički obojena. Sve ostalo vrijedi kao i za katolike.

Intelektualac humanističkih znanosti. Razlozi su potpuno isti kao,i kod katolika.

3. *Svećenik (hodža).* I za tradicionalnu muslimansku svijest nije karakteristično da se ovaj poziv posebno izdvaja, još manje da mu se stavlja aureola svetosti. Ovo je u suglasju s teologijskim konceptom islama. (Otuda je posve razumljivo da je znatno više vrednovan poziv, primjerice, šerijatskog sudije-kadije u odnosi na hodžu.)

Otkad se intenzivno školuju, čak i na najvišoj razini sveučilišne naobrazbe, islamski će se svećenici, vjerojatni povoljnije vrednovati, jer upravo okolnosti da su - s malim iznimkama - upravo bili bez formalnih i stvarnih kvalifikacija, priučeni, najviše ih je degradiralo u očima vjernika.
5. *Dobrotvor*. Vrijedi isto kao i za katolike.

PRAVOSLAVNI

1. *Ratnik, epski junak*. Kult heroja, junaka, sve do danas ostao je u privilegiranom položaju na ljestvici vrijednosti. On je idealizirani branič, on je jamstvo da će pleme ostati zaštićeno. Njemu je namijenjena uloga i osvajača novih prostora u funkciji jačanja plemena. Na tome izrasta fanatičan vid rodoljublja koje iznova oslobađa nove energije u svakom ustaničkom pokretu. Idealizirani junak stalno se nadnosi nad narod i upozorava ga da se nikad ne zna na kojem raskrižju čeka smrt i nikad nije posve sigurno je li nož pod vratom ili u ruci. (Na jednom mjestu u *Deobama* Ćosićev junak kaže: "Volimo prvo nož. Deca vole nož. Muško gine za pušku. Njiva za pušku. Zaklinjemo se na nožu. Takvi smo... Kad imaš pušku, imaš njivu. Imaš glavu. Sa nožem i dugove odužiš i parnice dobiješ. Uz pušku svaka mora da legne. Šta smo krivi. Nismo krivi... Od kad postoji, tako je na svetu.")
2. *Intelektualac humanističkih znanosti*. Razlog za visoko vrednovanje ovog poziva sadržan je u izraženoj razlici koja se svodi na to da se u ovaj poziv unosi i nešto romantičarsko na crti borbenosti. Odsutnost potpunog zahtjeva za trenutačnom iskustvenom učinkovitošću jest ono čemu treba zahvaliti ovoliko uznošenje ovog poziva čijim se prakticiranjem junak u biti bodri za pothvate ili se naknadno "opijeva" njegova hrabrost i slava.
3. *Politički aktivist*. Po viđenju gotovo svih ispitanika on nije isključivi izvor moći. Njegov je ugled dobrano ovisan o tome koliko svojih mogućnosti utjecaja u društvu učinkovito pretvara u njegove promjene. Postoji razlog da se ovaj poziv gleda sa stajališta objelodanjivanja epske tradicije (junaštva) i humanističke angažiranosti intelektualca u njenoj funkciji.
4. *Tehnički intelektualac*. On zauzima ovo mjesto po tradiciji koja ga gotovo bez ostatka svodi na spretnost, zanatsku vještinu, a ne i na sposobnost duha. Premda je to paradoksalno, upravo zbog toga što se ovaj poziv u procesu vlastitog obavljanja demistificira, on ne kotira visoko. Ovdje se učinkovitost "osvećuje", jer ne daje prostor za razmah mašte, umovanja. Sve je u tom pozivu toliko jasno da ne ostavlja mogućnost nedoumicama i ne može se dovesti u vezu s epskim uznošenjem hrabrih ljudi.
5. *Svećenik*. U ovom pozivu za ispitanike nema ničeg svetog. On je sveden na - zanimanje. Čak postoji sklonost da bude vrednovan prema popadiji (svećenikovoj supruzi): svaki promašaj, u izboru vlastite supruge automatski diskvalificira popa kao čovjeka od kojega treba tražiti savjete, upute za život, a pogotovo oslonac u rješavanju misaonih dilema.

* * *

Kako interpretirati ove nalaze? Uočljivo je da vrijednosna svijest svojom nutarnjom strukturom dočarava dramatičan fokus socijalne i duhovne fermentacije. Tu se ogleda vitalna snaga probuđenih energija i izdvajaju gorljivi nositelji određenih ideologija; koje su više ili manje religijski obojene. Gotovo po prirodi same stvari, tradicija je prepuštena ne samo strukturi religijske svijesti nego i socijalnom učinku načela na kojima se uspostavlja sama konfesija. Zato je sudbina tradicije determinirana onim što je religija *eo ipso* i onim što od nje naprave socijalna sredini i njene osobite zakonomjernosti.
U određenom socijalnom kontekstu religijska energija može uznijeti tradiciju, da bi je prihvatila s njene oplemenjene strane i neutralizirala njene negativne potencije te da bi s nje skinula aureolu ukočenog otpora i neizmijenjenog trajanja, kako bi je iskazala u njenom višeznačju. Jedva da je potrebno bilo koga uvjeravati da ona može, s jedne strane, podjednako aktivirati emocionalnu energiju i ličnosti i socijalnih grupa, a tradiciju (zatvorenu u samodovoljnost i već okoštalu) neracionalni okrenuti protiv drugih tradicija kako bi uobraženu superiornost nesmetano sačuvala.
Interpretativni okvir ljestvice vrednota konfesionalnih zajednica zahtijeva dopunska istraživanja, čak interdisciplinarnog dosega. Ima, međutim, dovoljno osnove da se rezultati do kojih sam došao sociologijski interpretiraju u ozračju triju deterministčkih parametara: a) svijest o međukonfesionalnim konfliktima u daljnjoj i, posebno, u bližoj prošlosti; b) percepcija o konfesionalnom podrijetlu preobraćenika (muslimana) i c) stupanj srodnosti u jeziku, običajima, folkloru, usmenoj predaji i književnosti.

> I tri vjere i na njima izrasla kultura jednako su izazov i iskušenje (što ćemo argumentirati pokušamo li bar za trenutak zaboraviti na zlo koje nam se dogodilo, ustrajavajući u više nego naivnoj vjeri kako nam se sve to nije moralo, a nije niti smjelo dogoditi, možda ideologijski vjerujući u trajniju, ili čak trajnu i neprijepornu vrijednost interkulturalizma).

Utvrdili smo da na razini *pučke* kulture ne postoji velika udaljenost između muslimana, na jednoj, i kršćana, na drugoj strani. Svijest o vjerovanju u jednoga Boga kojemu su dostupni različiti putovi smanjuje udaljenost, ali svako doziranje povijesnog iskustva i pamćenja povećava je u različitom intenzitetu. Kad je riječ o učenoj kulturi, ta se distancija, paradoksalno, povećava - postajući rigidnom.
Ljestvica vrednota katolika i muslimana svoju srodnost i identičnost duguje ponajprije povijesnoj situaciji jednako kao i udaljenosti od pravoslavnih. Već je na prvi pogled uočljivo da muslimani i katolici imaju tri vrednote identične i po mjestu što ga zauzimaju na ljestvici. Specifičan položaj muslimana kroz povijest i u aktualnoj situaciji donio je bitnu razliku kad je riječ o prvoj vrijednosti. Pravoslavni, pak, kao prvu vrijednost imaju kategoriju koja se uopće ne pojavljuje kod katolika i muslimana.
Uočljivo je, međutim, da je vrijednosni sustav pravoslavnih kudikamo konzistentniji u odnosu na, oprezno rečeno, "smušenost" vrijednosnog sustava katolika i muslimana. Ovo je tim utemeljenije uzmemo li u obzir aktualni socijalno-politički kontekst u kojemu se vrijednosni sustav pravoslavnih gotovo doslovce afirmira: naime, pravoslavci su, kako se ustanovilo, po svom mentalnom ustrojstvu ratnici (junaci), narod kojemu inteligencija treba da bi ga uznijela i opjevala njegovo junaštvo, politički aktivist da bi osvojeno politički operacionalizira tehnički intelektualac da bi na osvojenom organizirao život i, napokon, svećenik da bi sve to skupa blagoslovio. Upravo ovi redoslijedom započela je "balvan revolucija" u "Krajini".
Jedna od mogućih interpretacija naznačene ljestvice vrednota jest njihova analiza u ozračju osobitog poimanja nositelja *suvereniteta*. Upravo je zato u ovoj ljestvici metafora za suverenitet muslimana vezana za *građanina*, čiji je nositelj *politički aktivist*; kod pravoslavnih ona je vezana za poimanje suvereniteta *naroda*, čiji je nositelj *junak*; kod katolika ona je vezana za suverenitet *nacije*, čiji je nositelj, i povijesno provjeren zaštitnik, upravo - *svećenik*.

Zaboravljeni Nušić: Srca neka nam jednu vjeru vjeruju

Branislav Nušić, "Ramazanske večeri", pripovijetke, KDBH "Preporod", 2011.

Piše: **Filip Mursel Begović**

U vrijeme kada se u Srbiji zatire osmansko naslijeđe te se gradi neka nova i "bolja" Srbija, pritom se i nesmetano ruši bogata osmanska arhitektura, Branislav Nušić piše panegirik jednoj kulturi koju Srbi u današnje vrijeme uglavnom pripisuju onima koji "nabijaju na kolac". U "Ramazanskim večerima", drugoj zbirci pripovijetki Branislava Nušića, najznamenitijeg srpskog komediografa epohe realizma, nema ni natruhe mržnje prema muslimanima i islamu, nema ciničnog podmetanja, nema zle krvi na koju smo već navikli kada govorimo o južnoslavenskim prostorima. Štoviše, Nušić je dobronamjeran i ne piše iz pozicije stranca koji se našao u tuđoj kulturi, piše iz pozicije onoga koji je temeljito istražio islam i boravio s muslimanima. Srpski književni povjesničari vjerojatno nisu znali objasniti zašto i kako je moguće da vrsni satiričar i kritizer srpskog društva s tolikim ushitom i neskrivenom pristranosti opisuje ono muslimansko. Začuđujuće jest da Nušić u nekim pričama piše iz pozicije muslimana (drsko bi bilo reći da je time postao muslimanski pisac) i pokazuje nevjerojatnu količinu ljubavi prema onome što opisuje. Iz pozicije muslimana piše kada opisuje i kršćanski praznik: "Ih, da je svakad takijeh dana, čovek bi drukčiji bio, jer kad je tako lijep dan a ti se sećaš Alaha i njegove milosti, pa na zlo i ne misliš. A danas još rišćanski praznik..." Ljubav i ushit se ponajbolje može iščitati iz pisma na početku knjige koje je, kao posvetu, uputio prijatelju i pjesniku Jovi Iliću, ocu pjesnika Vojislava Ilića, čiji je dom bio sjecište tadašnjeg književnog Beograda. Ako je Nušić štogod i krivo protumačio, a tiče se islamske kulture življenja i vjerskih pravila, onda je to, duboko smo uvjereni, iz neznanja a ne zbog zle namjere. On ipak neće uspjeti ukazati na sve istančanosti islamske kulture, jer je ipak izvanjski promatrač, ali nitko tko pročita "Ramazanske večeri" neće moći ustvrditi da pisac nije naklonjen svojim likovima - muslimanima. U više navrata Nušić će citirati Kur'an i hadise, potkrepljujući napisano.

Možda je upravo zato današnja srpska i nekadašnja jugoslavenska književna historiografija zanemarila Nušićeve "Ramazanske večeri". Jednostavno nije znala kako se prema njima odnositi, nije muslimane znala gledati Nušićevim očima, plašeći se pritom da će isticanjem "Ramazanskih večeri" umanjiti značaj svome stožernom nacionalnom piscu. U doba realizma mijenja se i polje utjecaja u kojem se razvija srpska književnost. Njemački utjecaj, dotada dominantan, ustupa mjesto ruskom. Prevode se i čitaju najviše ruski realisti: Gogolj, Turgenjev, Tolstoji i Dostojevski. Kako po tome objasniti Nušićev interes prema muslimanskoj čaršiji i njenom orijentalnom duhu? Upravo zato i nije čudo da su "Ramazanske večeri" do sada bile zanemarene i da je ovo izdanje prvo samostalno nakon onog izdatog 1922. godine u Beogradu. Istom začuđuje da bosanska književna javnost nije prepoznala vrijednost ovih pripovijetki, barem kada je riječ o poticaju na korisni međuknjiževni dijalog. Nušiću je ondašnja srpska kritika često neopravdano zamjerala da je zapadao u nisku, vulgarnu i laku komiku, a nije pokazao razumijevanje za dublje moralne i društvene težnje (neka Nušićeva djela su zbog toga dugo čekala na izdavanje). Glavne odlike prepoznatljivog Nušićevog književnog stila (humoreska, ironija i satira, kritika birokratizma i malograđanštine...) u "Ramazanskim večerima" primjetno izostaju. Naime, Nušić neće zazivati novo doba koje je nastupilo osipanjem Osmanskog carstva, na prijelazu s 19. na 20. stoljeće, neće suprotstavljati novi svijet onome starom

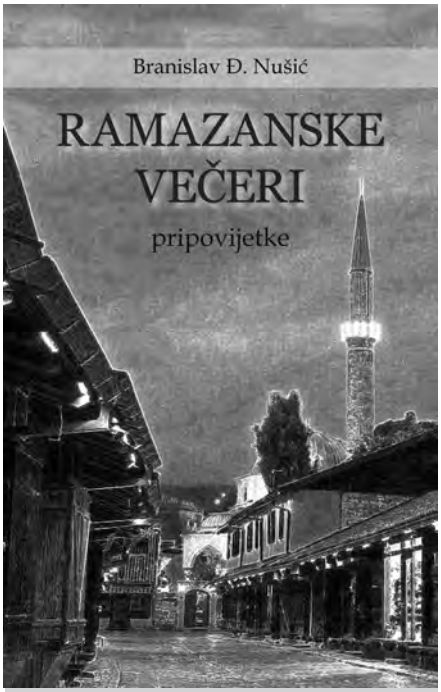

Koliko je identiteta u sebi nosio Nušić, uz to što je neosporno srpski nacionalni pisac, to samo on zna. To što je po Deretiću bio grčkog podrijetla (odnosno cincarskog ili Grko-cincarskog) te je svoje pravo obiteljsko ime promijenio, govori samo u njegov prilog. Nije usamljen primjer interkulturalnog i međuidentitarnog prožimanja u južnoslavenskim književnostima

koji je na umiranju, već će muslimansku čaršiju opisati u njenom punom vitalitetu bez mračnih i pesimističnih tonova ili žala za minulim vremenima. Time je potpuno zanemario glavne postulate srpskog realizma koje je ustanovio Svetozar Marković, prvi ideolog i propagator realizma u srpskoj književnosti.: "Izlaz iz krize jeste vraćanje životu i stvarnosti. Književnost mora služiti društvo, ona mora da pretresa i podiže savremena pitanja, da predstavlja istinski život narodni, da govori o njegovim patnjama, sa gledišta savremene nauke, jednom reči da je po mislima i osećanjima savremena."

Književni povjesničar Jovan Deretić ustvrdio je da je druga zbirka Nušićevih pripovijetki napisana za njegovog boravka u Turskoj (1898.), te je "ipak više plod lektire nego neposrednog iskustva". Ova konstatacija, povjesničara književnosti rodom iz Trebinja, dakle onog koji je morao imati neposredno iskustvo muslimanske čaršije, iz navedenih razloga ne treba čuditi. Nušić jest pisao iz neposrednog iskustva, danas bi rekli u najboljem duhu interkulturalnog književnog i međuljudskog dijaloga. Napisao ih je za vrijeme svojeg diplomatskog služenja u Bitolju, Serezu, Solunu, Skoplju i Prištini, u kojima je proveo preko deset godina, intenzivno se družeći sa muslimanima. Iz posvete saznajemo da su pripovijetke vjerojatno nastale (ili su završene) u Serezu, Grčkoj Makedoniji. Protagonisti Nušićevih pripovijetki nisu Turci, tj. Nušić ih ni jednom prigodom u tekstu tako ne označuje, već Bošnjaci i Arnauti (Albanci) koji su pretežito nastanjivali ta područja. Nušić će u pripovijetkama uspjelo upotrebljavati tadašnji govor muslimanske čaršije, to jest probat će ga imitirati, a jaki upliv turcizama s refleksijama ijekavskog i ekavskog govora tvorit će zanimljivu vrst jezične miksacije koja, osim arhaizama, neće bosti uho čitatelju.

Iako je u svojim pripovijetkama posvema pristran muslimanima, Nušić kao pisac s istančanim unutarnjim okom neće ostati imun na neke društveno – socijalne i rodne nepravde koje je očito neposredno svjedočio. Za "Ramazanske večeri" slobodno možemo reći da su studija o položaju muslimanske žene Balkana na prijelazu s 19. na 20 stoljeće. Upravo je muslimanska žena glavna Nušićeva preokupacija. Za Nušića je ženski svijet pod feredžom, dakle ono što je mogao samo naslutiti, očito izazovan, fantastičan i tajanstven. On neće kritizirati položaj žene u odveć patrijarhalnom okruženju, on će prije svega s njome suosjećati, ne prekoračujući granice i ne skrnaveći islamske vjerske postulate. Vjerojatno je bio svjestan da nije islam taj koji podjarmljuje ženu već često krivo tumačenje nekih muških glava. Uostalom, ono što je u ovim pričama prikazano kao patrijarhalna nepopustljivost na štetu žene, simptomatično je i za kršćansku sredinu toga vremena. Ono što mu nije poznato, dakle intima ženskog harema ili odnos supružnika u bračnoj ložnici, pisac će izbjegavati ili izrazito oprezno opisivati. Spajanje dvoje ljubavnika Nušić će opisivati na sljedeći način: "Ne svira više dolje u Mahmut-begovoj mahali garneta; ne odgovara joj iz Lokač-mahale def... Što će dva razgovora za jedno srce?"

> Kako po tome objasniti Nušićev interes prema muslimanskoj čaršiji i njenom orijentalnom duhu? Upravo zato i nije čudo da su "Ramazanske večeri" do sada bile zanemarene i da je ovo izdanje prvo samostalno nakon onog izdatog 1922. godine u Beogradu. Istom začuđuje da bosanska književna javnost nije prepoznala vrijednost ovih pripovijetki, barem kada je riječ o poticaju na korisni međuknjiževni dijalog.

Znatiželja koju osjeća prema pokrivenoj muslimanskoj ženi, ono što pisac samo nazire pa postaje dio mašte, rezultirat će suptilnim erotičnim nabojem, što će ovim pričama dati posebnu obojenost i privlačnost. "A pod onom feredžom i pod gustim pečetom, krije se kažu, blago kakvo u cara nema; kakvo na zemlji nećeš nać, a ko zna i tamo gore u dženetskim bahčama hoće li je bit, manj ako je zemlja nebu ne pozajmi. Kazuju šarkije njenu ljepotu i njen dilberluk, ama šta znaju šarkije! Bar da polovinu kažu pa bi dosta bilo rečeno. Šarkije će ti napraviti ćeif uhu; otatlisaće ti dušu ama oko, oko... ostaće pusto i prazno, a kad bi mogao Hatidžu sagledat' jednom samo, nek bi i slijepo ostalo, ne žali!" – samo je jedan od primjera ekstatičkog erotskog naboja kojeg Nušić dočarava kada opisuje žene pod feredžama. Iako je riječ o piscu epohe realizma, u ovim pričama se šarmantno uvode odjeci romantizma kroz opise ašikovanja i prirode koja posvemu zrači sevdalijskim duhom.

Svoju zbirku pripovijetki Nušić započinje pričom "Prvi jašmak" o odveć razigranoj djevojčici Ziniše koja neprestano radi belaje i žustro se svađa sa komšijskim dječakom Jonuzom. Da bi ju primirili majka i tetka predlažu da obuće jašmak, tj. da se pokrije. Ziniše naivno pristaje ne sluteći da će time za nju trajno završiti razdragani svijet djetinjstva. Ono što joj je bilo dopušteno kao djevojčici nije kao odrasloj djevojci koja je pokrivena te će Nušić uspjelo opisati njenu tugu, ali i novonastale emocije prema Jonuzu. Onaj s kojim se energično svađala više nije momčić već muškarac u kojeg se zagledala.

U priči "Sevdah" pisac će ljepotnim opisom akšamskog ugođaja udovoljiti svim pretpostavkama koje su potrebne za sevdalijski ašik. Daut-efendija je mladić kojemu iznad usana *još nije ogarilo* ali već izaziva uzdahe na čaršiji, a Zilfije je djevojče koja je "tek izrasla, tek se pokrila. A vrijeme je bilo da se pokrije; da je još malo ačik odila, njene bi oči bacile jangiju u čaršiju pa kraja ne bi bilo sevdahu i jadu." Zilfije želi saznati tko je njen budući dragi te će pisac upotrijebiti, ne možemo znati da li svjesno, klasični motiv iz orijentalne književnosti. Naime, Zilfije će lik Daut-efendije naći u ogledalu putem punog mjeseca i tetke koja joj iza leđa uči suru Ja'sin iz Kura'na. Koristeći elemente fantastičnog, Nušić će ono što je sudbinsko obistiniti na čudesan način te postaviti u stvarnost. A sudbina se ne može izbjeći, pogotovo kada je riječ o sevdahu. Pisac nas vodi na sam izvor sevdah pjesme, štoviše, ukazat će na koji način nastaje. Naime, za Dauta i Zilfije sve je bilo neodređeno dok nisu završili u narodnoj pjesmi. Zilfiji su *izvadili* pjesmu (opjevali njenu ljubav), a nakon što je njena ljubav postala javna više nema šale. Ulog je golem; njen obraz i čast jer iz pjesme, kada krene, ne može se pobjeći. No, iako je Zilfije u ogledalu vidjela dragoga, on nju nije te je ne želi uzeti dok mu ne pokaže lice. Nušić će motivom skidanja zara, prvog viđenja i prvog ašik

poljupca završiti priču koja odiše elementima sevdaha.
Na koji način muslimani teferiče i sijele Nušić će prikazati u priči "Hatidžin grijeh". O Hatidži saznajemo opisom opuštenog izleta u prirodi gdje se svi zabavljaju a ona tužno postrance gleda. Sada smrtno bolesna, nekad je bila prelijepa djevojka koja se oženila za ne baš tako lijepog efendiju te je zbog toga bila pod stalnim ogovaranjem čaršije koja nije vjerovala da ga je voljela. Tek pred smrt svojoj tetki otkriva istinu i svoj grijeh: muža zaista nije voljela, već nekog drugog. To ne bi bio toliki grijeh da nije voljela đaura (nevjernika). I kako da se pred smrt pokaje kada ga voli i dalje te se uz to toga ne stidi? Nušić ovom pričom ulazi u prostor koji je počesto tabu tema svake muslimanske čaršije. No, on nije ispripovjedio nešto što se nije dogodilo ili se ne događa u našem vremenu. On će čitatelja, bez osude, suočiti s jednom mogućom situacijom i jednom mogućom duševnom boli koja izaziva fizičku bolest sa smrtnim posljedicama. Iako mu je bilo poznato da je muslimanki takva ljubav zabranjena, to jest da time izlazi iz svoje vjere, Nušić neće osuditi vjerske propise ili ulaziti u opravdavanje takve ljubavi. Moguće je da je Nušić, uslijed svoje očaranosti islamom i muslimanskom ženom, u ovoj priči upravo posvjedočio nemoć koju je osjećao – da kao nemusliman pristupi muslimanki. Dublja rastrganost glavnog lika, između odanosti vjeri i zabranjene ljubavi, nije vidljiva, a psihološki uvid u lik Hatidže je odveć plošan i romantičan. To ne znači da Nušić nije znao opisati ono što bi se moglo dogoditi kada žena krene putem zabranjenog, smatramo da to iz poštovanja prema islamu nije želio.

U pripovijetkama je razvidno da Nušiću bolje leže duže forme u kojima će moći razviti mrežu suodnosa glavnih likova te dobro postavljenim pripovjednim nizanjem zainteresirati čitatelja i držati ga u napetosti. U kraćim formama je odveć lakomislen, neuhodan, banalno didaktičan i predvidljiv, što neće čuditi s obzirom na vrijeme u kojem piše – kratka priča se kao forma razvija puno kasnije te bez modelativnog uzora Nušić i nije mogao bolje. Primjerice, u današnje vrijeme nezamislivo je da se djeca od deset godina žene. Nušić u priči "Mejrem-hanumin berzuđar" neće problematizirati slučaj roditeljske samovolje, on će se ponajprije pozabaviti opisom folklornih elemenata svadbenih svečanosti. U spomenutoj priči je opis folklora "svadbe o kojoj se priča i pričat će se" jedino što je zanimljivo – a priča o drami ženidbe dvoje nezrele djece i svim mogućim negativnim implikacijama takvog odnosa je izostala. Nešto je bolje izgrađena kraća pripovijest o siromašnom mladom paru Etemu i Nadžije u priči "Bedelj". Etemu je jedina želja da opremi svoju ženu kako dostoji njenoj ljepoti i da joj sašije prikladnu odjeću, jer "sevdah jednako osjeća i bogataš i fukara". Etem se žrtvuje i postaje bedelj (zamjena) bogataševom sinu koji treba poći u vojsku. Za to dobiva novac kojim će dostojno opremiti Nadžije, ali nakon njegovog odlaska pripovjedač sažalijeva nad Etemom i sugerira da se Nadžije odala nemoralnom životu.

U priči "R'z" (obraz) čitatelj bi očekivao da će pisac krenuti konvencionalnim putem – dvoje mladih koje se voli ali to roditelji zabranjuju, a ljubav ništa ne može spriječiti – no, pripovijedanje kreće neočekivanim smjerom. Đulsime je mezimica svoga oca koji je poštovan u čaršiji, ali djevojka se zagleda u Šerifa koji je pijanica, kartaš i nevaljalac. Bez opisa kako je do sljubljivanja došlo, Džulsime ostaje trudna i ne želi otkriti tko joj je dijete napravio te je otac isprva želi ubiti da spasi svoj obraz, ali uz pomoć oštroumne majke ona uspijeva pobjeći. Nušić će u ovoj priči s tragičnim krajem (u dramskom opusu pokazao se i kao uspješan pisac tragedija) zagrepsti nekoliko *vrućih* tema: što obraz znači u patrijarhalnom društvu i da li se može spasiti jedino oduzimanjem života, temu neželjenog djeteta i odricanje od vlastite kćeri. Tragičnost ovakvih slučajeva Nušić će dodatno razraditi u dojmljivoj priči "Sali pič" o Ilvije-hanume koja je lijepa i vrijedna, ali je u čaršiju donijela Saliju koji je pič (vanbračno dijete). Kada odraste, uz stalno zadirkivanje ostale djece, Sali počinje razumijevati što znači pič te je tragični kraj neizbježan. Zanimljiv je podatak da je ova priča zaintrigirala i inspirirala Stanislava Biničkog, autora poznate srpske koračnice "Marš na Drinu", da komponira prvu srpsku operu. Po odlomku iz dramatične i tragične priče o vanbračnom djetetu Saliju, Nušić je napisao libreto za operu "Na uranku". Binički je zapisao da je teškom mukom nagovorio Nušića na taj posao: "Obratio sam se Nušiću i molio ga da mi napiše libreto za operu. On isprva nije hteo ni da čuje za moj predlog. Konačno sam ga ipak slomio. Ali je išlo teško; reč po reč morao sam mu, tako reći, otimati ispod pera..."

U jednu od najdojmiljivijih priča zasigurno spada ona o robinji (džariji) Zelhi koju kupuju u početku šarmantni Halil i Hatuše, da bi im rodila toliko željeno dijete. Nušić potpuno izbjegava opis samoga spolnog čina, time gubeći na mogućem opisu Hatušine ljubomore i dvojbe, ali i Zelhine nemoći pred voljom robovlasnika. U ovoj priči se, za današnje vrijeme, krije i pedofilna situacija jer je Zelha bila tek petnaest godina stara kako joj je Halil začeo dijete. Sličnu dramu je dramatičnije i uvjerljivije opisao B. Stanković u svojoj "Nečistoj krvi". U tadašnje vrijeme dobna granica za spolni odnos je počinjala od prvog ženskog krvarenja te je to bio običaj i u drugih vjerskih i etničkih skupina. Iako nije krenuo u smjeru ljubavno-spolnih međuodnosa, ne ugađajući time znatiželji čitatelja, Nušić se neočekivano bavi socijalno-društvenim statusom jedne robinje u Osmanskom carstvu na izdisaju. I u tome je itekako uspio, jer, iako je Zelha majka njihovog djeteta, Halil i Hatuše neće dvojiti da ju prodaju da bi u potpunosti ispunili svoje snove i poslali dječaka na školovanje u vojnu školu. Pisac je uspio u čitatelja izazvati zavidnu razinu empatije te će on, zajedno s likom robinje, proživljavati tugu, bol i prije svega nepravdu. Bez da eksplicitno iznese svoj sud, pisac će dojmljivo prikazati sebičnost bračnog para, koji će se poigrati sudbinom jedne žene.
O položaju žene toga doba, osveti i ukalja-

Upravo je muslimanska žena glavna Nušićeva preokupacija. Za Nušića je ženski svijet pod feredžom, dakle ono što je mogao samo naslutiti, očito izazovan, fantastičan i tajanstven. On neće kritizirati položaj žene u odveć patrijarhalnom okruženju, on će prije svega s njome suosjećati, ne prekoračujući granice i ne skrnaveći islamske vjerske postulate.

nom obrazu Nušić je progovorio u jednako dojmljivoj priči pod naslovom "Talaki selase". Sam naslov znači rastava pod određenim uvjetima koji su za današnje vrijeme smisleno i izvedbeno teško shvatljivi. Naime, po šerijatu, prenosi Nušić, muž "kad pusti prosto ženu, može je uzeti natrag kad hoće, a kad je pusti na talaki-selase, ne može je uzeti natrag, osim ako bi se ona, kao puštena, za koga drugog udala, pa je i onaj pusti na talaki-selase, te je onda prvi muž može uzeti, jer je ne uzima kao svoju puštenu ženu, već kao tuđu ženu, koja je puštena." Upravo je takav slučaj bio s Nafije, koja je kod muža Emina izazvala pogubnu sumnju i ljubomoru kada ga je nevino ispitivala o tome "da li svi muškarci jednako ljube", uvjerena da on ljubi najbolje. Emin traži rastavu na talaki selase, ali još uvijek je voli i kada se uvjeri u Nafijinu nevinost i saznaje koliko još uvijek za njime pati, odluči je vratiti pod izrazito kompliciranim uvjetom da se ona ponovo oženi za drugoga i da ju taj muškarac ostavi. Međutim, potrebno je da jednu noć provede s njegovim prijateljem od povjerenja, koji je dao riječ (besu) da je neće dirati i da će mu je sljedeće jutro vratiti. Priča kreće neočekivano jer je prijatelj Ragib ustuknuo pred Nafijinom ljepotom. Kada je Nafije otkrila da svi muškarci ne ljube jednako i da Ragib ljubi bolje od Emina, tragični završetak priče sa snažnim erotskim nabojem je neminovan.

U priči "Hadži Jakub" pisac svjedoči iz prvog lica te prijemčljivo opisuje ljepote ramazanskih večeri. Jakub je vidio svijeta te je autentični čaršijski usmeni pripovjedač. On će pričom zabavljati muslimane za vrijeme posta i kratiti im vrijeme. Nušić će pripovijedajući o Jakubovim dogodovštinama s hadža, uz vješto korištenje priče u priči, obilato koristiti fantastične elemente – zmija (žena) koja ima ljudske osobine i zavodi muškarca te ga odvodi u carske odaje u kojima se hadžiji sve prikazuje kao lijepo i bajno, ali zmija postavlja uvjete... Nušić će u "Hadži Jakubu" pokazati koliko je upio atmosferu sijela, muhabeta i sohbeta za ramazanskih noći. Pričajući iz prvog lica, ne onog koji gleda izvana, već onog koji sudjeluje (moguće je da je i postio zajedno s muslimanima), Nušić nimalo neće zaostajati za ponajboljim uzorima bogate pripovjedne tradicije orijentalnih hikaja.
U priči "Dušmani" poslužiti će se Shakespearovskim motivom o dvije suprotstavljene obitelji tj. komšijske begovske kuće koje se mrze naočigled čitave čaršije, trujući je svojim inatom. No, između njih živi hodža čija žena smisli plan kako ih pomiriti – prevarom, tako da ne znaju iz čijih su obitelji, navesti njihovu djecu da se zavole. Priču odlikuje izvrstan opis nevjerice i zbunjenosti dvoje ljubavnika koji ne znaju kako ustuknuti pred ljubavi – kada se, ni sami ne znajući zašto, njihove kuće mrze. Kada zajedno pobjegnu to će izazvati šok čitave čaršije a ponajprije njihovih očeva koji "drhte i bijesne kao povrijeđene zvijeri". Mladi par živi u siromaštvu i dobiva dijete te će hodža, na jednom ramazanskom iftaru, pričajući poučnu sufijsku hikaju razriješiti nesuglasice i zlu krv između dvije obitelji. Nušić je kroz lik hodže, koji je djedovima pokazao unuka, postavio suštinsko pitanje: može li se Allahov amanet dijeliti? Dijete koje je pomirilo dvije begovske kuće ne može se dijeliti i u sebi je poništilo zle krvi.

Priča o dušmanima i zagriženom inatu tek je uvod u završnu priču ove knjige. Ragib-aga je oteo (njenom voljom) kršćansku djevojku Cvetu i dao joj novo ime – Lale po kojem ova priča nosi ime. On je Albanac i musliman te se slučaj pročuo čitavim krajem. Za njenu obitelj Cveta je umrla kada je pošla za muslimana, ali on joj ne brani da ostane kršćanka i da ide u crkvu, jer, za razliku od žena muslimanu je dozvoljeno da se ženi za nemuslimanke pod uvjetom da su monoteističke vjere. Ragib će joj poručiti da ide u crkvu jer srca im ionako "jednu veru vjeruju". Cveta želi u crkvi proslaviti svoju obiteljsku slavu Đurđevdan, ljubiti ikonu svoje obitelji, ali joj je jasno da je to sada praktički nemoguće. Što je ovom završnom pričom želio poentirati Nušić nije posve jasno, tj. nije vidljivo da li je Ragib na kraju postao kršćanin ili nije, jer kako reče Nušićev lik na kraju knjige: nije mu dosta jedna nevolja već je učinio dvije. Naime, Ragib Cveti otkriva da je i njegova obitelj nekada bila kršćanska i da je njihova slava također bila Đurđevdan te iz kovčega vadi obiteljsku ikonu koju su nekada obožavali njegovi djedovi, zaključujući pritom da će Cvetu morati vratiti jer su od sada brat i sestra. Teško da je Nušić želio poručiti muslimanima da su, kako to danas često rade oni neskloni i neuki, etnički i vjerski neprihvatljivi kao poturice koji su "nekada ionako bili ili Srbi ili Hrvati". S obzirom na ostatak knjige bit će da je Nušić želio naći neki zajednički jezik, pomiriti i pobratimiti dvije kulture i vjere, dvije civilizacijske tekovine. To će se razotkriti u Ragibovoj konstataciji o dva srca i jednoj vjeri. Upravo je to suštinska poruka islama – o Jednom i Jedincatom Bogu kojega obožavaju mnoga srca i mnoge vjere, i Koji je Nedjeljiv. Na našim južnoslavenskim prostorima, kako nekad tako i u današnje vrijeme, ova je ideja jedina moguća i održiva. Svi oni koji su zagovarali suprotno – jednu naciju s više vjera ili jednu naciju s jednom vjerom (na uštrb drugih) nisu opstali te su njihove ideološke zamisli urodile krvoprolićem. Nušić je, stoga, u svojim "Ramazanskim večerima" revolucionaran i uzoran, barem kada je riječ o interkulturalnom dijalogu onih koji su uvriježeno vjerski i etnički suprotstavljeni. Koliko je identiteta u sebi nosio Nušić, uz to što je neosporno srpski nacionalni pisac, to samo on zna. To što je po Deretiću bio grčkog podrijetla (odnosno cincarskog ili Grko-cincarskog) te je svoje pravo obiteljsko ime promijenio, govori samo u njegov prilog. Nije usamljen primjer interkulturalnog i međuidentitarnog prožimanja u južnoslavenskim književnostima, a bilo bi drsko i za samog Nušića neprihvatljivo, iako mnogi na našim prostorima ne prezaju od raznih oblika otimačine književnih identiteta, da ga odjednom nazovemo muslimanskim piscem. To nije suštinski duh "Ramazanskih večeri" koje će, ovim izdanjem, nadamo se, dodatno ukazati na prijeko potreban dijalog južnoslavenskih naroda.

Nušić jest pisao iz neposrednog iskustva, danas bi rekli u najboljem duhu interkulturalnog književnog i međuljudskog dijaloga. Napisao ih je za vrijeme svojeg diplomatskog služenja u Bitolju, Serezu, Solunu, Skoplju i Prištini, u kojima je proveo preko deset godina, intenzivno se družeći sa muslimanima. Iz posvete saznajemo da su pripovijetke vjerojatno nastale (ili su završene) u Serezu, Grčkoj Makedoniji.

Branislav Nušić

Hatidžin grijeh.

Valja da petnaest do dvaest dekika od grada prekrasna je šuma u Bej-bahčama. Te su bahče vakufske, te su i otvorene svakome. Debela hladovina a bistra voda, koja teče iz dva studenca, a iza šume otvoreno polje te otud vjetar popuhuje. E, ne mo'š ljeti tražiti ni naći lepšeg teferiča.

Kad se ljeti usija grad pod suncem; kad umori vrućina - hode tu mnogi te se malo rashlade i napiju studene vode. A petkom hode hanume tamo. Misliš ni jedna ne ostane u gradu. I sirota i bogata, sve to hodi. Vidiš samo, od sabaile prohode gomile sokakom; za njima natovarene izmećarke nose sidžade, jedan, dva li jastuka; jednu krošnju i u njoj malo jemeka, džezvu za kavu i kave u maloj kutiji od tenećke; tu nož, fildžan, hljeb, po malo voća i već šta je koja spremila, jer hanume kad odu iz jutra vraćaju se tek u akšam.

Taj dan teferič u Bej-bahčama izgleda kao kakvo selo ili grad. Na polovin' sahata daleko, pa čuješ ća-ću i dževu i kikot.

Tamo pod rastom, kraj gornjeg studenca, veliki adžemski ćilim; na njemu, po krajevima nekoliko jastuka. Na jastuke se naslonile, te pije tutun, mutesafir-pašinica, džeza-reizova hanuma i još dvije-tri. Po travi, van ćilima, dvije-tri izmećarke, jedna se igra s djecom, druga na mali mangal kuva kafu a treća samo služi lokumom i pravi cigare.

Tamo dolje čak, na jednom sidžadetu, sjedi bimbašinica i još dvije hanume pa se nešto ozbiljno razgovaraju a na travi, do njih, gori mala vatrica od suvaraka i džezva jednako vri u pepelu.

Blizu do njih, na jednoj asuri, sjedi amamdžijina hanuma i poveliko društvo. Tu se isjekle dvije lubenice pa na sred asure gomila parčadi. Amamdžinka otkida parčad od kore i baca se njima na Litfije-hanumu tarirat-mudirovu, koja sa miftijinim haremom sjedi tu blizu na jednom sidžadetu.

Dolje, gdje sjedi Šukri-begov harem, udara Mana Ciganka u def i pjeva hrapavnm glasom pjesmu, kako su sevdisali neki Sadik i Ajša, pa kad ponovi riječi: "Ja sev, ja vaz'gedž" a hanume ciknu i pljeskaju šakama, te i same ponavljaju.

Iza donjeg studenca, na jednom proplanku, prostrto je široko crveno sidžade, baš pod jednim grdno debelim hrastom. Tu sjede Mejrem-hanume alaj-begova, Đulizar-hanume kolazova i Esma-hanume tabor-ćatibova i još dvije-tri. Sve mlade ženice, bijele i rumene kao jabuke, pa vesele kao što je mladost vesela, te muhabetišu sve nestašne muhabete, kao što već pusta mladost i ne može drukčije.

Na donjem studencu opet puno djece; koje uzelo testijicu da napuni svježe vode; koje donijelo džezvu da propere, a neko opet lubenicu, da je spusti u studenac te da se hanumama ishladi. I izmeđ' sidžadeta, gdje je ostalo mjesta i trave, trče, muvaju se i igraju djeca; djevojčići se uhvatili u kolo te poje; potočić žubori; Manin def ravnomjerno čuka; hanume ćaskaju, šale se, smiju se u jedna drugoj, jedna s jednog a druga s drugog kraja dobacuju šale, te nema kraja dževi i kikotu i huci.

I sve tako ide i ići će do pred akšam... Samo, na onoj uzvišici, na onom modrom sidžadetu, što sjedi sama samcita Hatidže-hanuma i oko nje se nahodi teza joj. Ona je bona i nema joj iljača, blizu joj je pisani dan, pa se zaželjela da je još jedan put iznesu na teferič, da još jedan put vidi svijet, svoje prijateljice i ono veselje i onaj život, koji je ona tako voljela.

A zaželjela je i da na ovom mjestu sjedi; na ovom mjestu i ni na kom drugom; pod ovim hrastom i ni pod kojim drugim. Kad ju je dovela teza ovdje bješe zauzeo mjesto Alaj-begov harem a Hatidže neće na drugo mjesto, te sirota teza ode u Alaj-begovice i izmoli joj se, sevapa radi, da se preseli kad je bolesnica toliko merak na to mjesto.

Sjedi tako sama na sidžadetu i dvori je teza. Ne voli da joj ko dođe; ne muhabetiše, ne smije se. Mlada je, pa joj žao umrijeti valja da! A sunce već prevalilo i hladovina slađa i mek povjetarac puše, te lišće šumori i šapuće. Brdo se ivicom zlati i nebo po dnu rumeni, zraka trne... skoro će akšam!

Hatidži treba prije nego svakome požuriti da ne duhne studen večernji vjetrić. Njoj čisto žao ovoga mjesta; možda neće više doći a i sad što je došla, i ako bona i prebona, htjela je da se pozdravi sa svijetom ili je može biti i drugo što htjela?... Kad htjedoše poći a ona zavara tezu; zamoli joj se da ode do Alaj-begove i da joj reče još jedan put hvala, što joj je dala ovo mjesto na kome je Hatidže i od prije, dok je bila zdrava uvijek sjedila. Ode teza i kad izmače, a Hatidže osta sama, osvrte se da je ko ne gleda, pa onda u rupu, pod korijenom debeloga hrasta, turi naglo jedno čevre, u koje je zavila mali kamičak* ... Šta li je to i kome li je to?!

Dođe teza pa je diže, te polako, polako, kroz hareme hodi, oslanjajući se na tezu. Pozdravlja i lijevo i desno; smiješi se na sve ali joj na trepavicama dršće suza...

Mlada je, pa joj žao umrijeti valja da!

*

Hatidže, aman, Hatidže!

Ko će ti kazivati Hatidžinu ljepotu koja se eto ugasi!... Ugasilo se i ono lijepo fildžan-oko; ugasila se i ona tatli duša Hatidžina!...

Haj, a da si je vidio kada Hatidže išeta kroz čaršiju samo, a svako je pozna; pozna je po hodu, po tananu struku, po ponosu, po saltanatu. Odi kao gugutka, sitno, smjerno a opet ponosito. Kamo tog dućandžije što neće ostaviti posao iz ruku te da se osvrne za Hatidže-hanumom? Selvije-hanume, tako je zovu u čaršiji, sa njena ponosna boja i hoda.

A pod onom feredžom i pod gustim pečetom, krije se kažu, blago kakvo u cara nema; kakvo na zemlji nećeš nać, a ko zna i tamo gore u dženetskim bahčama hoće li je bit, manj ako je zemlja nebu ne pozajmi. Kazuju šarkije njenu ljepotu i njen dilberluk, ama šta znaju šarkije!

Dekik — minut;
vakuf — zadužbinsko dobro;
teferič — lijepo mjesto za uživanje, izlete;
sabaile — ranom zorom;
izmećarka — služavka;
krošnja — sepet, korpa;
jemek — jelo;
džezva — bakreni sud, u kome se kava kuva;
fildžan — porculanski sudić, iz koga se kava pije;
akšam — veče;
ća-ću — nadgovaranje;
dževa — larma, vika;
adžemski — perzijski;
tutun — duhan;
mutesarif — okružni načelnik;
džeza-reiz — predsjednik krivičnog suda;
mangal — pokretno ognjište, na kome se vatra loži;
lokum — slatki kolač;
bimbaša — major;
amamdžija — vlasnik kupatila;
asura — prostirka opletena od šaše;
parče — komadić;
tarirat-mudir — glavni sekretar;
miftija — vjerski dostojanstvenik;
harem — porodično ženskinje;
Ja sev, ja vaz'gedž!" — "Ili ljubi, il' me se okani";
alaj-beg — šef žandarmerije;
kolaz — kapetan;
tabor-ćatib — pisar bataljona;
muhabetišu — razgovaraju;
testija — zemljani sud za vodu;
teza — tetka;
iljač — lijek;
* *kamičak kaže se taš, te po sliku "Taš-ak't ma dozen-den jaš!"* znači: "Neka mu ne teku suze za mnom!";
sevap — dobročinstvo;
merak — volja;
čevre — marama kićena srmom;
tatli — slatka;
saltanat — raskoš;
gugutka — kumrija;
selvija — čempres, tanko, visoko;
peče — što i jašmak, samo crn, prozračan veo, kako Carigrađanke nose;
dženet — raj;
šarkija — pjesma;
dilber — naočit, viđen.

Bar da polovinu kažu pa bi dosta bilo rečeno. Šarkije će ti napraviti ćeif uhu; otatlisaće ti dušu ama oko, oko... ostaće pusto i prazno, a kad bi mogao Hatidžu sagledat' jednom samo, nek bi i slijepo ostalo, ne žali!

Pa nije u Hatidže lijepa samo kosa i ono čelo pod kosom i one oči pod čelom. Ni obrazi, ni usta samo, ni vrat, ni grlo, ni grudi, ni pâs samo... sve, sve i sve drugo je lijepo i prelijepo, i kad hodi i kad zbori, i kad pjeva... Ah, kad pjeva!... Treba da zaboraviš sve; da zaboraviš i oca i majku; da zaboraviš kuću; da zaboraviš svijet. Kuću, kuću nad glavom valja ti zapaliti, manji šenluk ne mo'š učiniti, kad Hatidže pjeva! Ima mali malečak def, tek koliko da joj je nešto u ruci. Pa kako je meraklija, obojadisala ga, izlijepila mu oko obruča neke amajlije; podvezala mu džangarace pantljičicama, pa kad udari u njega a ono ne znaš u što prije da pogledaš: u onaj veseli def; u njene li bijele prstiće i rumene nokte, kako po njemu igraju; u nju li, kako čas zatvori oči, čas zanese u natrag glavu, čas joj se dignu grudi, kao mali talas koji prijeti burom a košulja joj se izvlači iz pasa, koliko je grudi zatežu. Čas se hvata rukom pod srcem, da mu pomogne... jer Hatidže što pjeva - od srca pjeva!

Ali i nemaš kad gledati je, moraš je slušati. Kad su tako hanume u nje, o ramazanu u veče, pa je slušaju, zaćute sve ispuste ruke sa cigarom na koljeno, cigare se polako, polako gase; one zatvorile oči, zavalile glave, te misliš ne će se buditi. Ali kad Hatidže uzvikne i pljesne se šakom pod srcem, a one sve kao da su pomanitale, te za njom i ne znaš koja će koju više nadvikati. Pa kad Hatidže objesi def a tek vidiš mašica sa žarom ide od ruke do ruke, te hanume pripaljuju cigare koje im se pogasile bile.

Nije tako vesele hanume, kao što je Hatidže. Ona muhabetiše, ona utješi, ona nasmije. Koliko puta samo njen efendija dođe sumoran i brižan, pa ona šalom i slatkim muhabetom rastjera mu gajle. Hoće druge hanume i da je ogovore. Kad su među' sobom, kažu i ružne riječi za nju, ali je opet vole, ne mogu bez nje. A i što kažu za to je samo, što joj ne vjeruju da voli svoga efendiju, jer joj muž nije na oko čovjek. Koliko put, pa i ljudi u čaršiji rekoše, kako je je šteta što takav čovjek dobi onaku ljepotu.

Pa koliko god da se govorilo i koliko god da su hanume i nju pitale i onako razbirale, nikad se ništa ružno ne ču i ne razabra za Hatidže-hanumu. Sve što se za nju čulo to je, da je lijepa, da je prelijepa, da vrijedi da se njenom ljepotom čovjek kune. Pa eto, ta ljepota sad je bona i prebona i iljača joj nema!

Hatidže, aman Hatidže!

*

Prostrana haremska odaja, pa čista i svijetla. Pod prozorima, zatvorenim rešetkom, prostire se duž cijelog zida minder, pokriven modrom basmom; na drugom zidu odžaklija, a u jednom ćošku tri dušeka jedno na drugo, i u njima leži bona Hatidže. Ima već tri dana bori se s dušom, i bijedna teza služi je i godi joj, ali joj ne može ugoditi. Kad joj dođe teško i nešto je zapti u grlu a ona ščepa tezu za ruku, te drži je čvrsto a suze joj se potokom liju iz očiju.

Kao da bi htjela da se uhvati za ovaj svijet i da se ne da onome. Po cio dan svojim lijepim, velikim očima gleda u pendžere, da se nagleda lijepa Božja dana i da, valja da ispije očima svjetlost, koja se do malo dana i iz njenih očiju tako žarko razlijevala. Ne govori ništa ili malo, no gdjekoju riječ samo...

- Tezo! - reći će jednoga dana, kad joj bi malo lakše. - Umire li se lakše kad se kaže grijeh?
- K'zm, zar imaš grijeha? - pita je teza.
- Imam tezo!

Teza joj uze glavu na desnu ruku, na joj lijevom gladi kosu i ljubi joj čelo i oči.

- Kaži, elmas'm, mladost je mladost, nije bez grijeha a Alah je veliki pa prašta.

Hatidže otvori jače oči i stade uzbuđenije disati.

- Šta da ti kažem. Znaš i sama... žao mi ga je, sad mi ga je žao. Bio mi je dobar, gledao me je i pazio me je, ali... nijesam ga voljela. Od onoga dana, kad me je uzeo nijesam ga voljela... voljela sam drugoga... drugome sam poklonila moju dušu...
- Drugoga? - učini teza, pa se zamisli i ućuta, ućuta se i Hatidže, te se jasno čujaše kako muha zuče uz džam i kako Hatidže teško diše, te joj se dah jedva penje uz grlo.
- To gajle neka te ne muči! - progovori najzad teza. - Nijesi imala muža prema sebi, pa šta ćeš, a mladost je mladost, hoće svoje...
- Grijeh je pogolem, nego što ga ti misliš, tezo... Ja sam ljubila drugu vjeru... đaura...
- Đaura?! - učini teza i svo joj tijelo prođe neka studen i jeza, pa zanijemi, a uprla oči u Hatidžu, te ne umije da progovori.

Teza je od starih žena, za nju je din din; za nju je grijeh, grijeh. Nju je ova ispovijest užasnula, jer to bješe grijeh, koji Alah već ne može oprostiti, ali je bolesnicu valjalo tješiti, pa ma i lažnim utjehama.

- Grijeh je, Hatidže, pregolem. Ja ga neću nikom reći, ali ga Alah zna... opet, oprostiće ti valja da. Eto, ti se kaješ, ti si ga zaboravila... onog... pa se kaješ... tebe je stid od tvoga grijeha...

Teza je to sve brzo i potresenim glasom govorila.

- Ne! - dodaće Hatidže, koja je tezu mirno slušala. - Ne, neće meni Alah oprostiti!...
- Hoće, kz'm, hoće!...
- Neće, tezo, jer ja se ne kajem, ja ga nijesam zaboravila, mene nije stid... ja ga i sad volim; ja ga ne mogu izvaditi iz srca... Ja znam, koliki grijeh nosim, ama mi je sladak taj grijeh, ja hoću da umrem sa tim grijehom... ja ga i sad volim!...
- Hatidže! - ciknu teza i pljesnu se šakama a pogled upravi gore nebu i osjeti kako je prođe groznica i izlomi joj sve kosti.
- Ja ga i sad volim! - dodade Hatidže tiho, mirno, ali odlučno, pa zavali glavu i sklopi oči, kao da zaspa a valja da da budna sanja.

*

Tog istog dana zamoli ona tezu, sevapa radi, da ode u "Bej-bahče", pod onaj rast, i da potraži ima li čega u onoj rupi, gdje je ona čevre ostavila. Teza ne htje, ali kad vidje da Hatidže broji pošljednje sahate, učini joj i ode tamo, pa nađe pod rastom drugo čevre a ne ono što je Hatidže ostavila.

Kad joj ga donese, pa vidje Hatidže da to nije njeno čevre već drugo, obli je rumen po blijedom licu i slatko se i zadovoljno nasmiješi. Razvi čevre i unutra nađe mali komadić ćumura. A ćumur znači: "Bog ti života dao!"

Hatidže grčevito stište u šaku taj maleni znak i - kad su je mrtvu namještali i rasklopili joj grčevito stisnutu desnu šaku, sav joj je dlan bio crn, te su se čudili svi, osim teze, koja je žalosno klimala glavom žaleći Hatidžu više radi grijeha no radi smrti.

*

Još jednom prođe Hatidže-hanume kroz čaršiju, ali ne onim ponosnim hodom kao što gugutka odi, ne kao Selvije-hanume. Osvrnuše se i sad sve dućandžije za njom, koliko da reknu: Alah rahmet ejles'n!

ćeif — volja; *otatlisati* — zasladiti;
šenluk — veselje;
meraklija — strastvena;
amajlija — zapis;

džangaraci — praporci;
minder — kanabe slamom natrpano;
basma — šarena pamučna tkanina;

odžaklija — ognjište;
zapti — steže, zadržava;
džam — staklo na prozoru;

gajle — briga;
đaur — hrišćanin, nevjernik, nemusliman;
din - vjera;
Alah rahmet ejles'n. — Bog da je prosti!

TI IGRAŠ FLIPER, AMERIKA SE TRESE...

Amir Bukvić, "Rastanak", roman, KDBH "Preporod", Zagreb, 2010.

Piše: **Ajka Tiro Srebreniković**

U Bukvićevom romanu *Rastanak* okosnicu priče predstavljaju stvarni događaji, rat i ratna stradanja, koja su se obrušila na živote dvoje mladih, Dinu iz Srebrenice i Doru iz Vukovara. Oni se susreću na zajedničkoj postaji, u podstanarskom izbjegličkom stanu, u Zagrebu. Autoru nije bio cilj prikazati stvarni događaj, nego kroz prizmu realiteta otkriti društveno uvjetovanu psihološku dramu, ali u pozadini i skrivenu ljubavnu priču, prvotno ukoričeno u Bukvićev dramski tekst *Djeca sa CCN-a,* ali tek kao zaplet *Rastanka,* tada još nedovršenog u smislu refleksija užasa antiterorizma.

Polifonija glasova u *Rastanku* reflektira se u lepezi različitih tipova iskaza i promišljanja, počevši od svakodnevnog sagledavanja svijeta do onih reflektiranih u kanoniziranoj paleti ljudske duhovnosti, skrivenih pod plaštom intertekstualnog pa time i interkulturalnog izričaja, oznaka postmodernog vremena. Autor uzročno-posljedične veze u svijetu registrira, ali im ne daje dovoljno prostora u romanesknom svijetu jer su proizišle iz bezumne ideologije kreirane u glavama intelektualne i političke elite, obrušavajući se na živote i sudbine običnih ljudi, ratne stradalnike. Lijepo upakirane ideološke priče, "velike životne mudrosnice", samo proviruju u Bukvićevom romanu, ali su vrlo efektne, ne samo na razini tematološkog razumijevanja priče, nego i na njenom semantičkom tumačenju. Kontekstualnost razotkriva autorov neindeferentni odnos prema "velikim životnim mudrosnicama" zbog njihovog izravnog utjecaja na živote tisuća ljudi. *Rastanak* predstavlja svjedočanstvo o jednom vremenu u kojemu je najjači glas onaj koji ušutkuje svaku ljubav, talent, savjest, zaglušna tutnjava koja je strašnija od topova i smrti. Dino računa vrijeme od preseljenja iz Srebrenice u Zagreb, od majčine smrti. Dinino i Dorino vrijeme odrastanja mjeri se brojem ubijenih, pregaženih, izgubljenih, nestalih, prognanih..., smrt je označila Dinin i Dorin život, a usamljenost im je donijela usamljenu misao, koja još uvijek zna, Božjom providnošću, raspoznati svjetlo od tmine, ne ignorirajući druge i drugačije od sebe, u čemu se skriva vječnost razlikovanja dobra od zla i mogućnost čovjekovog kretanja naprijed.

Rastanak počinje mrmorom grumena dalekog vremena, Dininim susretom s mrtvima u snu i sjećanju, majčinim riječima o životu:

Svi sretni snovi, sine moj, gotovo da su u zeru isti. Puni lažna ushićenja, neobuzdana smijeha i lako zaboravljivi. Dok oni pravi snovi, dobri moj Dino, što ih bilježimo kao vjesnike važnih događaja, mogu proganjati danima, jer su možda na tragu neke teške sudbine koja se tek treba ostvariti.

Taj dahtavi ožiljak vremena biti će toliko stvaran u Dininoj sadašnjosti da će ga pohoditi u svakom trenutku postojanja. Ali život je toliko grubo realan da Dino nema vremena misliti i živjeti prošlost, osim u samotnim trenucima prizvati u sjećanje bajkovite snove iz djetinjstva. Kod njega je jedino vječita sanjana sadašnjost i onog prošlog, ali i budućeg vremena.

Majka ne predstavlja samo ženu, roditeljicu života nego na višoj semantičkoj razini tumačenja ovog Bukvićevog romana predstavlja drugi dio Dinine svijesti koji ga upozorava da i nemirni snovi, dolutali iz tame podsvijesti, mogu biti slutnja i nagovještaj onome što će tek doći.

Određeni dijelovi mirnog toka pripovijedanja vezani su za Dinino sjećanje na predratnu svakodnevicu, koja se u cjelokupnom romanesknom svijetu *Rastanka*

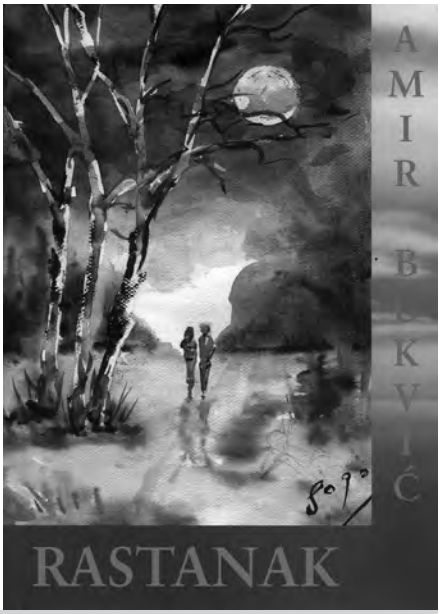

Rastanak je duboko slojevita romaneskna priča koja se ne referira samo na realni bosanski prostor nego u svojoj biti ima oznaku sveukupnosti čovjekovog stradanja. Autor nije slučajno imenovao svoje likove Nurudin (Dino) i Harun, asocirajući na Selimovićeve junake Ahmeda Nurudina i brata njegova Haruna jer je prapočetak Bukvićeve suvremene priče ukorijenjen u svim onim nesretnim sudbinama čovjeka čiji je životni put određivala bezumna ideologija, politika, vlast i moćnici.

reflektira kao svojevrsna zabluda o bezbrižnosti življenja, čega Bukvićevi likovi nisu do kraja svjesni, ali implicitni autorov glas kao izvantekstna instanca, kroz prizmu sveznajućeg pripovjedača, unutartekstna instanca, svjesno potire obmanu sretnog života te radnja krene ka dramatskim sekvencama, reflektiranim u dubokom unutarnjem doživljaju već proživljenog. I jedan i drugi glas se kreću u "nefikcionalnim" iskazima proizišlim iz povijesnog realiteta, pozicionirajući se prema izvanliterarnoj zbilji kao njezini zainteresirani tumači.

Vrlo bitan problem u *Rastanku* je problem vremena koje se reflektira kao dio strukturalne koncepcije romana (prošlost sagledana kroz junakove snove i sjećanja, pripovjedačeva sadašnjost i budućnost koja je jako neizvjesna) te poimanje vremena u kontekstu tumačenja njegove ontološke vrijednosti. Vrijeme Dinine sadašnjosti isprepliće se s vremenom djetinjstva provedenog u Bosni, u bezbrižnosti roditeljskog doma koga više nema, a onda se vrijeme snova nečujno ušeta u sadašnjost kako bi njihovi svjetli tonovi osjenčili nesigurnu Dininu budućnost.

Na početku romana, autor preko motiva poljana, dječja igra, žica, vojnici, kontejner, gradi opreku značenja ne samo tih motiva nego i cijele priče. Poljana i dječja igra predstavljaju bezbrižnu stazu djetinjstva na koju se ispriječio životni usud, smrt i gorčina odrastanja označeni motivima žica, vojnik, kontejner, vojni aerodrom itd. *Rastanak* je duboko slojevita romaneskna priča koja se ne referira samo na realni bosanski prostor nego u svojoj biti ima oznaku sveukupnosti čovjekovog stradanja. Autor nije slučajno imenovao svoje likove Nurudin (Dino) i Harun, asocirajući na Selimovićeve junake Ahmeda Nurudina i brata njegova Haruna jer je prapočetak Bukvićeve suvremene priče ukorijenjen u svim onim nesretnim sudbinama čovjeka čiji je životni put određivala bezumna ideologija, politika, vlast i moćnici. Dino broji vrijeme od majčine smrti, za razliku od Selimovićevog Nurudina koji u svojoj životnoj priči niti jedanput nije spomenuo njeno postojanje, nesvjesno praveći odstojanje od svog porijekla, izvornog prabitka, ali ga liričnost izraza o životu koji se može pretvoriti u pjesmu, sjećanje na brojalicu iz djetinjstva, uspavanku i pticu zlatnih krila maksimalno izdaju. Bukvićev Dino je literarna konstrukcija koja egzistira u postmodernoj poetičkoj praksi, promišljajući o vremenu koje ga se tiče, za razliku od Selimovićevog Nurudina koji do svoje četrdesete godine vrijeme shvaća i tumači kroz prizmu njegovog ideološkog određenja. Tek od bratovog uhićenja i Harunove smrti, Selimovićev Nurudin se okreće svome vremenu, vremenu "koje ga se tiče". Bukvićev junak upravo zbog svoje mladalačke iskrenosti, neobaveznosti, poštenja i nemirne naravi je na dobitku. Ideologija se nije uspjela, bez obzira na gorčinu života, uplesti u zdravorazumsko prosuđivanje, čime mu autorova pozicija diskretno otvara naznake, ako ne sretne, a ono mržnjom neopterećene budućnosti. U strukturu i Selimovićevog i Bukvićevog romana ugrađen je problem krivice o kojoj se različito promišlja.

Kod Selimovića problemu krivice se prilazi s različitih stajališta: filozofskog, etičkog, moralnog, dogmatskog itd. Promišljanja i traženja odgovora na uzročno – posljedične veza u svijetu Selimovićevog Nurudina još više život zapliće u krvavi čvor kojemu se ne može nazrijeti početak ni kraj. Bukvićevog Dinu promišljanje o krivici ne baca u očaj. Problem krivice u njegovoj svijesti samo preleti kao neuhvatljiva misao jer suvremeni način života u kojemu dominira individualna borba za vlastitu egzistenciju, ali i životno neiskustvo i mladalačka neobaveznost priječi mu dugu stazu na putu promišljanja o datom problemu. Dino, taj mladi čovjek svjestan je da postoji razlika u smrti: *Nasilna smrt izaziva bijes i budi osjećaj krivice... da si mogao nešto učiniti, spriječiti ili barem pokušat bilo što, a nisi? Teško je s takvim promišljanjima misliti na budućnost, kad ga je sve vraćalo prošlosti gdje računi nisu bili svedeni kako treba!*

Bukvićevi likovi Dino i Harun su svjesni svog porijekla i majčine uloge u odrastanju, njenih riječi – zatvorenog, kratkog, jezgrovitog pa i heretičnog jezika kojeg, kako reče pjesnik, više nema.

Na pozornici je ljudska drama gdje suvremeni čitatelj i gledatelj ne trebaju kucati na vrata antike, jer ona je tu, preslikana iz ukoričene forme u vrlo životan oblik.

Na intertekstualnoj razini razumijevanja Bukvić je u *Rastanak* ukomponirao i motive iz *Zločina i kazne* i *U očekivanju Godota*, iz dva razloga. Autor je svjestan kako se suvremeni čitatelj još uvijek nije uspio odlijepiti od tradicionalne kulture i njenih posljedica te se prilagoditi novoj koncepciji umjetnosti, ali to pamćenje na drugu kulturu predstavlja i autorov svjesni pristanak protivljenju vlasti vremena. U romanu je došlo do sjedinjavanja nekoliko vrsta umjetničkog izražaja: pisane i slikovne riječi, a Bukvić je literarne motive pobunjenog čovjeka iz *Zločina i kazne*, slijedeći duh svoga vremena, prenio u *Rastanak,* kojemu se pridružio Dino i gospođa Šlik, s ciljem ukazivanja, ali ne i naglašavanja, kako sve proistječe iz logike jedinstva, iz uzročno – posljedičnih veza kako u duhovnom tako i konkretnom svijetu.

Glavni junak Dino je, bez obzira na svu proživljenu tragediju, veseo, optimističan, dobrodušan i pomalo naivan. Mašta je ono što Dinu u stvarnom svijetu održava: *Mašta ga je spašavala. Takvo bogatstvo mašte, gdje bi on, bez muke, ulazio u izmišljenu stvarnost smatrao je Božjim darom.*

Razmišljao je sad o tome kako nadaren čovjek može izmaštati sve ono što drugi žive, i biti na neki način sretan, iako u stvarnosti to nikada nije proživio, ali je ostalo upečatljivo sjećanje kao da jest proživio. Ne ostaje li samo sjećanje i kod onih koji su to stvarno proživjeli? I koja je onda razlika između stvarnosti i upečatljivo izmaštana života, pitao se Dino?

Autor ne daje povjerenje umjetnosti i ljepoti jer je svjestan kako umjetnost nije u mogućnosti preobražavati društvo. Zbog toga u romanu dominira gorčina, a oni segmenti radnje koji asociraju na opću kulturološku oznaku iz koje se iščahurio usud i neznanje pojedinaca vješto su sjenčeni crnim humorom i groteskom, s ciljem da *Rastanak* bude odraz nemirne savjesti našeg vremena. Prošlost ne postoji na način kako smo je nekad doživljavali, nje više nema, jer sve što je u njoj bilo realno i bivstveno ušlo je u Dininu i Dorinu sadašnjost kao pokidane krpice vremena, koja neumitno teče i na kraju jedino izriče pravdu. Iz straha da današnji čovjek zbog sadašnjosti ne vidi budućnost, a kamoli prošlost, autor je tematizirao rat i ratna stradanja. Jedan od autorovih ciljeva bio je ukazati kako je bezuspješan svaki onaj pokušaj koji ide ka tome da se ignorira ili iskorijeni tradicija iz sjećanja. Ništa ne nastaje samo po sebi nego se formira u kolopletu ljudske povi-

jesti, pretačući se u riječ, kamen ili sliku, različite tekstove Kulture, a Bukvićevi junaci nisu ni svjesni da je Kultura odabrala njih a ne oni nju. Utoliko su likovi *Rastanka* multikulturalne konstrukcije koje se očituju u pripovijednim glasovima i dobivaju odrednice prepoznatljive kao specifične identifikacijske znakove klasnog, religijskog, nacionalnog i spolnog identiteta. Zbog neznanja, svjesnog zatiranja ili odbacivanja predodžbi o tradiciji dolazi do toga da se tradicija neminovno sveti. Upravo zbog toga u *Rastanku* jedan od likova, gospođa Šlik, doživljava srčani udar jer Dino nije bio u stanju dešifrirati značenje znakovlja iz druge i drugačije kulturne, književne tradicije, sjekiru i Raskoljnikova iz *Zločina i kazne*. Ova sekvenca priče nije označena nedužnom i humorističnom junakovom naivnosti, nego upućuje na promišljanje o pojedinačnom i kolektivnom raspoznavanju i tumačenju znaka/ova što biva jednim od bitnih pokretača u životu pojedinca i kolektiva. Autor nastoji ukazati kako tradiciju nismo birali, ona je birala nas, prisutna je i onda kad se prešućuje ili osporava. Svaka riječ ima odjeke u vremenu, kao i svaka šutnja. Autor u romanu ne prikazuje logore, zbjegove i stratišta nego vrlo suptilno sjenči raspolovljene i ratom napukle svijesti dvoje mladih ljudi, njihove duševne ožiljke. Bukvićevi junaci su junaci patnje, začudnosti, napetosti, raspon osjećaja koji se drobi u fragmentima tjeskobe, ozarenosti, dobrote, izgubljenosti i bliskosti. Često se Dino *osjeća izgubljenim u gluhoj samoći svijeta. Svijet je strašan, a on se suočen s takvim svijetom osjeća nejakim i nemoćnim.*

Na sceni je vrijeme kad se pojedinac u utakmici sa svijetom ne može nositi. Mladost je napuštena, otjerana i zaboravljena. Težinu života Selimovićev Nurudin počinje osjećati onog trenutka kad se upušta u potragu za već ubijenim bratom Harunom. U pitanju je pojedinačna tragedija, i sudbina jednog čovjeka. Bukvićevom Nurudinu (Dini), tom mladom čovjeku, sudbina je predodredila da se mora nositi ne samo sa obiteljskom tragedijom (očeva, majčina i smrt dvojice braće), tragedijom vlastitog naroda, ali se na njegova nejaka pleća obrušila i sumnja za terorističke napade, samo zbog toga što nosi "pogrešno ime i prezime". Najgori Dinin usud je onaj kad saznaje da je njegov mlađi brat Harun, nakon što je kao izbjeglica stigao u

Autor u romanu ne prikazuje logore, zbjegove i stratišta nego vrlo suptilno sjenči raspolovljene i ratom napukle svijesti dvoje mladih ljudi, njihove duševne ožiljke. Bukvićevi junaci su junaci patnje, začudnosti, napetosti, raspon osjećaja koji se drobi u fragmentima tjeskobe, ozarenosti, dobrote, izgubljenosti i bliskosti. Često se Dino *osjeća izgubljenim u gluhoj samoći svijeta. Svijet je strašan, a on se suočen s takvim svijetom osjeća nejakim i nemoćnim.*

Dansku, bio uhapšen pod sumnjom da pripada terorističkoj organizaciji. Harun je imao tek šesnaest godina. U živote Bukvićevih junaka kao da je avetinjski stiglo vrijeme iz kletvi. Zajednički osjećaj otuđenosti i bespomoćnosti natjerao je Dinu i Doru da pokušaju pronaći sigurnost u međusobnom prijateljstvu i privrženosti. U romanu je na djelu tragalačka avantura nespokojnog duha, koji stvara *Rastanak,* utočište stvaralačkom umu, s namjerom da se vrati ugroženo dostojanstvo onima koji su protjerani, kroz fiktivne likove Dore-simbola stradanja Vukovara i Dine-simbola stradanja Srebrenice. Autor u kulturološkom smislu dvije nespojive sredine i dva suprotna mentaliteta spaja u simbiozi umjetničkog na realnim osnovama težine življenja uzrokovane ratnim pohodima.

Bukvićev stil u ovom romanu ne gradi se na neposrednim događajima, iako je okosnica priče konfuzno ratno/postratno vrijeme, nego je satkan od ljepote misli i promišljanja, od neizravnih asocijacija na različite kulture, što predstavlja optimističnu naznaku kretanja u budućnost. A onda kad se govori o realnim toponimima, primjerice Zagreba, autor ne oslikava njegovu arhitektonsku niti prirodnu posebnost nego predočava zaustavljenu atmosferu ulica i trgova, što je u funkciji predočavanja unutarnjeg stanja likova. Crnim humorom se do ogoljelosti razotkriva mentalitet običnog čovjeka koji ne zna za uzročno-posljedične veze u svijetu, osim što mu se težina življenja ukaže bez njegov udjela i pristanka. Sjeća se Dino kako je *jedna nena potiho molila Boga za američke vojnike, što su nas iz šatora premjestili u kontejnere, a proklinjala one nizozemske, što su nas trebali štititi.* Na kraju, su umukle bosanske i hrvatske ratne prangije, ali je ostala druga nedovršena priča, prepuštena čitatelju da zaokruži njen smisao o vječitoj tjeskobi Dinine egzistencije, Sizifov kamen, taj apsurd kojeg mora kotrljati naprijed:

Ti igraš fliper, Amerika se trese, a svijet podrhtava. Avionima na njujorške nebodere, oni idioti... tisuće mrtvih... Avionima... ona tvoja luda Al-Kaida hoće srušiti svijet! - povikne opet Gogo i lupi šakom po stolu. Kakve ja imam veze s tom Al-Kaidom?- pobunim se. - I zašto bih ja rušio svijet?

Dinin slabašni glas na Gogovu optužbu odgovara protu pitanjem u kojemu se ne vidi naznaka srdžbe, osim pokušaja obrane vlastite pozicije ugroženog čovjeka koji ne osjeća mržnju prema svijetu, iako je taj isti svijet bio apsolutno indeferentan u situacijama kad se odlučivalo o sudbini njegovog naroda. Dino bilo kakav oblik nasilja osuđuje jer je svjestan kako se njime narušava pravo drugoga na život. Zbog tragične sudbine, Dino je, možda, jedini u *Rastanku* svjestan kako bilo koja ideološka svijest nije u stanju osloboditi čovjeka. Kako bi se razriješio čvor ispetljan od nepravde, siromaštva, tragedije itd. potrebno je pronaći prvotni uzrok i riješiti ga u korijenu. O tim provotnim problemima Bukvić govori kroz pripovjedačevu objektivnu poziciju u trećem licu, i kroz Dininu vizuru gledanja u prvom licu, što predstavlja subjektivnu točku pozicioniranja prema svijetu i problemima u njemu. I jedan i drugi glas međusobno se nadopunjuju na način da objektivnost ne može postojati bez unutarnjeg duhovnog svijeta pojedinca niti obrnuto, u protivnom bi čovjek bio zakinut za dio univerzalnih vrijednosti. Beketova drama apsurda i nesretna sudbina Kafkinog Jozefa K. iz umjetničkog oblika se preslikala u "realnu" životnu sudbinu Bukvićevih junaka. Istražitelj traga za imaginarnom Dininom krivicom kako bi se dodvorio svojim pretpostavljenim i svjetskim moćnicima, a sve u cilju vlastitog interesa. Naravno, karijere i uspjesi su se oduvijek u ovome nepravednom svijetu gradile na tragediji drugoga. Lice i naličje bosanska tragedija se ukazalo u posljednjem Dininom dijalogu s mrtvom braćom kad im govori da odu do Nizozemske kako bi *pokidali odlikovanja onim vojnicima koji* ih *učiniše mrtvima.*

Amir Bukvić

RASTANAK

(odlomci iz romana)

*

"Moj, Dino, svi sretni snovi, ma gotovo da su u zeru isti. Puni blještave svjetlosti, nekakva ushićenja, razbarušenosti, varljivih obećanja (to upamti), i onih, nekakvih, neobuzdanih smjehova, kratkih i vrckavih pogleda i svi do reda lahko zaboravljivi. Dok su ti oni pravi snovi, životni snovi, dobri moj Dino, što ih bilježimo kao vjesnike važnih događaja, pa i nesreća - tamni kao nebo pred oluju, obavijeni sjetom i svaki na svoj način obilježeni ponekim upečatljivim detaljima, koji mogu proganjati danima!"

*

A onda mu pade na pamet kako su snovi jedina veza živih s mrtvima. U snovima ih vidimo i prozborimo koju riječ s njima iako su mrtvi!
Možda postoji neki način da i oni vide nas žive?, pitao se sad Dino.
Možda su naši životi za njih neki živi san kojeg oni povremeno prate i čude se?
Možda se oni čude nama živima i sebi kad su bili živi?
I možda bi sve činili drugačije da opet ožive, pa nam putem sna odašilju neke poruke?
I možda je onda na nama da razotkrivamo te poruke, koje bi trebale postati životne vodilje onima koji nemaju nikoga, kao što je on?

*

11. septembra, prije dvanaest godina, točno na današnji dan, u ono lijepo sunčano septembarsko poslijepodne umrla mi je majka!
I pogled mu se zaustavi na onom metalnom neboderu koji je od svih zgrada najviše stršio u nebesa.
Pa i nije baš nešto stršio.
I to mi je neki neboder, pomisli Dino, i prisjeti se slike iz novina na kojoj su bila ona dva spojena nebodera u Kuala Lumpuru, u Maleziji.
A kakvi su tek bili oni "blizanci" u New Yorku, zapita se Dino i osmjehnu nostalgično.
A onda mu se u trenutku taj osmijeh zamrznu i on osjeti strašan udar u glavu, da je mislio kako će tog trenutka doživjeti neku vrstu moždanog udara i da će mu ne samo lice, već cijela jedna strana ostati oduzeta.
- 11. rujan! Blizanci! San! Godišnjica majčine smrti! Kakva strašna veza?!

*

"Crni Dino, što uradiše oni tvoji?", vrati mu se ono Gogoovo zloglasno pitanje.
"Koji moji? Ja nemam nikoga...", pravdao se pred Gogoom trinaestogodišnji Dino, koji je baš te godine prolazio strašnu krizu osamljenost i napuštenost.
"O, imaš, imaš... ime ti to kaže... a prezime potvrđuje!", nastavljao je Gogo prijetećim tonom, a on nije imao pojma što mu to ime kaže, a prezime potvrđuje.
"Crni Dino, nije im to trebalo... nije!", nastavljao je Gogo hvatajući se za glavu. Nikad ga nije vidio tako zabrinutog, a nije bio pijan.
"Kome"?, prozbori očajno Dino, ništa ne shvaćajući.
"Tvojima!", poviknu Gogo, a on se još više prepade i osjeti kako mu neugodni žmarci prolaze tijelom.
"Ne razumijem, ništa ne razumijem.", povikne sad malo i Dino, i dalje ne shvaćajući ništa.
"Nemoj mi reći da ne znaš ono o čemu cijeli svijet već nekoliko sati bruji?"
"Mrtve mi majke, ne znam."
Rijetko se Dino zaklinjao, ali ovaj put mu se sve činilo tako ozbiljnim, pa izreče i tako ozbiljnu zakletvu spominjući kao zalog mrtvu majku.
Gogo ga je promatrao podulje i sve nešto pogledom sumnjičavo mjerkao:
"Nisi gledao televiziju?", upita ga.
"Gdje? Šlikova nema ni telefon, a kamoli televiziju!" - pravdao se Dino, što

Rastanak je roman koji svojim dramskim intenzitetom i dosljednošću nepogrešivo upućuje na svog autora. Amir Bukvić je dramski pisac višestruko nagrađivan najvišim nagradama u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Drama *Djeca sa CNN-a* osvaja duše brojnih gledatelja jer u njenim likovima motre svoj vlastiti napaćeni, ali životan odraz. Priča Dine i Dore sada, u romanu *Rastanak,* tvori tek zaplet još dublje drame pojedinca na realističnoj univerzalnoj ravni. Roman je to koji, nadalje, dramaturški vrsno tematizira sazrijevanje mladih žrtava rata iz Srebrenice i Vukovara u sve intenzivnijim mijenama društvenih i globalnih okvira današnjice. U sudbini pojedinca sažeta je društveno i psihološki posve realistična, uvjerljiva i proživljena bol svake naše žrtve, sada produbljena i strepnjom svakog našeg čovjeka. Nismo ni malo zatomili bol, a već poniremo k dnu pod valom globalnih manipulacija.
Fascinantna je autorova moć konstrukcije mnogo-dimenzijskog dramaturškog prostora. Do bola i do ganuća iznenađuju nas brojne i intenzivne koincidencije. No to nisu slučajnosti, svaka je plod dugo i pažljivo građenog organizma dramskog univerzuma. Ničega u Bukvićevom dramskom pismu nema što nije višestruko utemeljeno u složeni kontekst same drame. Zato *koincidencije* i doživljavamo realističnima i osobno. Prepoznajemo ih svojima i univerzalnim.

Senad Nanić

eto nije, ni sam ne zna zbog čega, gledao televiziju.
“A tamo, u lokalu ima televizija?”
“Tamo gdje igram fliper, nema!”
“Ti igraš fliper, Amerika se trese, a svijet podrhtava. Avionima na Njujorške nebodere, oni idioti... tisuće mrtvih... shvaćaš... avionima, ona tvoja luda Al-Kaida hoće srušiti svijet.”, poviknu opet Gogo i lupi štakom po stolu.
“Kakve ja imam veze s tom Al-Kaidom?”, pobuni se Dino. “I zašto bih ja rušio svijet?”, opet će Dino buntovno.
“Znam ja kako kod tebe stoje stvari. Ali drugi ne znaju.”, ublaži malo Gogo i odmah mu dade savjet: “I zato, Dino moj, dobro je što ne govoriš svoje pravo ime, ali brate, skrati malo ono dugačko prezime. Što će ti ono hadži... i taj neki hafiz...”
“Meni i ne treba.”, složi se Dino misleći da je tu kraj ovom čudnom razgovoru.
“Hadži... to je onaj koji hodočasti u Mekku?”, upita Gogo.
“Pa jest, hadžija, tako se to kaže!”
“To je k’o neka titula, *prosvijetljeni, plemeniti*, ha?”
“Valjda.”, nevoljko će Dino.
“E jeste *prosvijetlili* Ameriku”, smijuljeći se provocirao je Gogo.
“Ma, nisam ja ništa.”, pobuni se opet Dino.
“To ti misliš, a korijeni su tu, moj Dino... i nikad ne znaš što će iz tih korijena jednog dana izniknuti.”
“Neće ništa, ne bojte se, duboko su zakopani!”
“Ma nemoj? A taj hafiz, tko je taj?”, uporan je bio Gogo.
“Onaj koji zna Knjigu napamet.”
“Koju knjigu?”
“Pa... Kur’an!”
“A tako znači... još i Kur’an znaš napamet, crni moj Dino.”
Dino se osjećao kao da je na policiji na ispitivanju. A vidio je on na filmu, kad zagusti najbolje je govoriti da ništa ne znaš.
“Ne znam ja ništa.”
“Dok ti Amerikancima dokažeš da ne znaš ništa, ode glava moj Dino. Slušaj... ionako si skratio ime, a sad skrati i prezime...”, posavjetova ga Gogo.
“Ma meni dosta, ali moji su umirali kao Hadži...”
“A kad ćeš ti već jednom shvatiti da su oni mrtvi, a ti si živ.”, prekine ga Gogo. “I stoga, moj Dino, od danas pazi na sebe.” upozori ga na kraju.

*

- Moj Fahro kaže, da je Bosna uvijek bila u malom i ostala u malom. Prvo je bila: Jugoslavija u malom, a sad je, kaže on, Bosna: Svijet u malom. A po njemu Bosanci ni u čemu ne mogu biti savršeni jer su kroz povijest i kroz kojekakve okupacije bili tako izmiješani, da u njima još uvijek žive različite aveti prošlosti, koji ih čine neobičnim i u mnogočemu nadarenim, ali daleko od bilo kakvog savršenstva.

*

- A znaš li zašto je u zatvoru? Je li nešto ukrao?
Dora zaniječe glavom.
- Je li nekog, ne daj Bože... ubio? – zabrinuto će on.
Dora opet zaniječe glavom, a onda tiho izusti:
- Ništa od toga!
- A što je onda uradio? – u čudu će Dino, čije lice pobijeljelo kao snijeg.
- Sva sreća, još ništa. - izreče Dora brzo, da ga barem za trenutak utješi. A onda nastavi nimalo utješno: - Spremao se, kažu... ubiti nekoga...
- Koga?
- Možda i više njih... - nastojala je Dora biti što manje konkretna, kako bi on postepeno dokučio pravu istinu.
- Više njih? – čudio se on.
- I sebe!
- Sebe i više njih? Kako? – pitao se Dino ne shvaćajući ubilačke porive svog mlađeg brata. - Pa nije valjda?.. - sinu mu u glavu i on zanijemi, kad mu se ukaza slika brata opasanog eksplozivom.
- Jest... upao u neku grupu... kažu, njih četvero, sve mladi... gdje su im, kažu, neki fanatici s bradama ispirali mozak...
- Pa gdje su mislili ubijati? – poslije duže šutnje, tiho će on.
- Kažu... u Bosni!
- Budale... zar u Bosni nije bilo dosta ubijanja!

*

Stidio se svega. I svoga porijekla u ovom drugačijem svijetu i svih nesreća koje su ga snašle, možda baš zbog tog porijekla; stidio se i sebe, jer se svim silama nastojao utopiti u taj drugačiji svijet i postati dio njega. Ali najgori stid, od svih drugih, bio je stid što je živ!
Kao da je, upotrijebivši sva lukavstva ovoga svijeta, iznevjerio svoje mrtve, pa i jedinog živog nesretnog brata, koji nije upotrijebio ni trun lukavstva da ne završi u zatvoru, već je kao leptirica srljao u plamen, ne mareći za svoj život.
Nesretnog se brata nije stidio, jer bi možda i on pokleknuo na njegovu mjestu, i onako usamljen u tuđem svijetu, predao se beznađu.
Zapravo se najviše stidio one tamne strane svoje sudbine, koja ga nije ostavljala na miru, nego bi ga povremeno peckala, prokazivala i podsjećala da se ne može opustiti onako kako bi on htio i zaboraviti na sve.
Nurudin! *Svjetlo vjere*! lijepo su mu ime dali otac i mati, samo što više ne zna: kakvo je on to svjetlo i kakve vjere?
Možda mu se sve to i događa što nosi takvo ime, a u njemu ni svjetla ni vjere?

*

S jedne strane osjećao se potpuno bezvrijednim bićem na Zemlji, a s druge strane, budući da više ništa ne može izgubiti, osjeća snagu, jer ne ovisi ni o kome, a o njemu - da je kojim slučajem *ispranog mozga* – svašta bi moglo ovisiti. Tako je nekako i sebi pokušavao objasniti situaciju u kojoj mu se našao mlađi brat. Nikada mu u takvu nečemu ne bi dao potporu, ali ne može ga ni osuđivati, jer s kim se on mogao posavjetovati, osim sa sjećanjima, koja počesto iz nemoći, rađaju bijes!

*

Svijet se iščuđava, suosjeća, a brata mu drže u zatvoru. Zlikovci na slobodi, snimaju svoja zlodjela i slobodno se kreću svijetom!
Osjeća kako mu mozak preplavljuje bijes, širi se tijelom, oči mu poprimaju odlučnost, spreman je učiniti nešto strašno, bilo kad, bilo gdje i bilo što, kako bi se svijet prestao iščuđavati, suosjećati i konačno da započne tražiti uzroke tom bijesu koji pobjeđuje razum i ostavlja stravične posljedice, zbog nekih prijašnjih stravičnih posljedica, gdje nisu svedeni računi kako treba.

*

Snimali *neki* kako mu ubijaju braću... i poslije dvanaestak godina taj snimak obiđe cijeli svijet, da se koju sekundu prenerazi i opet sve zaboravi, a njega valjda da do kraja obilježi i dotuče.

A on u tom i takvu svijetu, sam sebi prepušten, sa strašnim teretom trči luđački maraton koji nema cilja. Kao da je neka velika, okrutna igra u pitanju, u kojoj se sve vrti oko njega, gdje će se na kraju pokazati dokle seže njegova izdržljivost. A već sad osjeća kako mu je izdržljivost pri kraju, i da tom luđačkom maratonu jedini cilj može biti ludnica...

Što bi to *njima* moglo biti interesantno? Da im priča što je proživljavao kad je gledao na snimkama kako mu ubijaju braću? Da im poveća gledanost?

*

- Pogledaj... Evo, kad ubija ovog ovdje... to je Fahrin brat, Ibrin školski drug... Vidi... on zna, osjeća da je zlotvor cijev uperio prema njemu... a on ni da vikne... ni da trepne... a kamoli da počne bježati... A sad, pogledaj... isto i moj brat Ibro... On vidi krajičkom oka kako ovaj podigne cijev prema drugu mu... i ništa... Ništa ni kad zlotvor ispuca rafal na druga mu... i kad se sruši... Ništa... ni da trepne... I gledaj sad... kada onda ovaj drugi zlotvor uperi cijev u njega on se nije ni pomaknuo... kao da se njega to ne tiče... kao da to sve rade nekim drugima, a ne njima... Kakva mirnoća... ni truna straha... ni zere strepnje... Ništa. Ama baš ništa.... Osim zastrašujuće mirnoće...
Dino zamrzne sliku, gdje u kadru treperi lice brata mu Ibre, trenutak prije nego li će biti ubijen.
- I što hoćeš time reći? – oprezno će Dora.
- Oni su... *preselili* prije smrti... Bog im je olakšao, uzevši im dušu prije... A ovi zlotvori odrađuju svoje... da bi se pokazali do kraja kakvi jesu!

*

- Često bi me tetka u Zagrebu vodila po velikim dućanima... Nismo ništa kupovali... Samo razgledali... Ja sam najviše volio ići u one velike dućane gdje se prodaju televizori... kauči... stolovi... kuhinje... znaš ono sve za kuću... Jednom smo bili tamo gdje je mnogo televizora... znaš ono... televizija do televizije... i sve upaljene... I tako gledam ti ja te programe na televizijama... a tetka se zagledala u neku muzičku *liniju*... I odjednom... vidim ti ja sebe na televiziji... Viknem ja k'o iz topa: "Tetka, evo me ... evo me na televiziji!" Tetka dotrči do mene i mi gledamo ono iz Srebrenice... Ono kad su nas pokupili i kad smo čekali autobuse... Mi djeca stojimo kod ograde... pored mene najmlađi brat Harun i drug mi Fahro... A oni srpski vojnici... oni zlotvori dijele nam bombone... I onda dođe onaj zlotvor, onaj general Mladić... i stavi onu svoju ručetinu na moju glavu... i kao pomiluje me... I tu zaustave film... ja krupno s ručetinom onog zlotvora na mojoj glavi... A tetka se raspametila i viče ljudima oko nas: Vidite ga... vidite ga... dijete sa CNN-a! I okupilo se ljudi da gleda taj film... a ona sve malo pokazuje ljudima na ekran, pa na mene: Vidite ga, dijete sa CNN-a... dijete sa CNN-a...
- Zar i ti? – iznenadi ga pitanjem Dora.

*

- Ma što je mogao... on je još dijete – pobuni se Dino - Nisam znao da tamo u tim demokratskim zemljama maloljetnike strpaju u zatvor samo zato što su nešto krivo pomislili, a ništa nisu učinili.
Istražitelj se naglo pridigne, dlanovima lupi po stolu i nadvije se kao jastreb nad šćućurenim Dinom na onom stolcu bez naslona.
- A što je trebalo? Čekati da se dogodi novi 11. rujan? Je li? I da se pobije novih tri tisuće ljudi? Je li? – povišenim glasom priupita ga Isljednik.
Dini odjednom udari krv u glavu, ustane i još glasnije uzvrati:
- A kad je pobijeno osam tisuća ljudi u Srebrenici, onda ništa? Je li? Cijeli svijet šuti? Je li? I još one Nizozemce odlikuju što su nas trebali štititi, a nisu? Je li?

*

Snovi su mu tako neobični i teški, s onom dvostrukom sviješću; onom kojom sanja kao i svaki drugi čovjek... i onom drugom, kad mu je i u snu znano da sanja, ali se ne može probuditi.
Možda su ovi njegovi ovakvi snovi blizu smrti, pa se jednom neće ni probuditi, već će tom drugom sviješću promatrati odozgor zemaljski život i tako se rastajati s njim.
Prisjeti se da mu je majka jednom rekla kako su snovi sestra smrti.

*

Što je život, pomisli, kao dijete sanjao je o tome da će jednog dana poletjeti američkim vojnim avionom, a sad ga proganjaju grozničavi sni u kojima leti američkim vojnim avionom u najzloglasniji zatvor na svijetu. I opet se prisjeti kako je kao desetogodišnjak u izbjeglištvu kod Tuzle išao s ostalom djecom do vojnog aerodroma kako bi gledali američke vojne avione. Tad su svi, vraćajući se kući, maštali kako lete tim avionima. Amerikanci su za njih tad bili sve... i saveznici i oslobodioci... a sad bi on trebao, ni kriv ni dužan, postati njihov najveći neprijatelj!
Obilježilo ga ime i nesreća!

*

Preveliki bi rizik bio kad bi sve okrenuo i na Dinin mlin i pusti ga. Nedostaju mu neki konkretni razlozi koji bi Dinu oslobodili... možda neki svjedoci koji ga dobro znaju i na koje bi se mogao pozvati. A i to što ga gotovo nitko ne zna, osim iz viđenja ne spada u olakotne okolnosti, već suprotno.
A ni izjava mlade povjesničarke umjetnosti kako Dino ima nevjerojatno opće likovno znanje koje baš i nije uobičajeno za nekog uličnog čistaća.
Što, ako Dino fantastično glumi urođenu naivnost, a zapravo je pripremljen za najsloženije terorističke poduhvate?
Nisu li i oni teroristi koji su prouzročili tragediju 11. rujna gotovo svi bili akademski obrazovani?
Po tome bi Dino mogao biti nova generacija svjetskih terorista koji se znaju u trenutku kamuflirati i izmigoljiti naivnim istražiteljima.
To bi tek mogla biti katastrofa, da ga pusti i da se poslije to takvim pokaže.

*

- Dobiješ državu... izgubiš brata! Dobiješ državu... izgubiš ženu! Dobiješ državu... izgubiš sina... a uvjeravaju te da si sretan što si dobio državu... pa ti se onda čini da je na svijetu prvo postala država, pa da je tek onda postao čovjek...
Zna on dobro da je i sa državom kao i sa svim drugim u životu, netko dobije, netko izgubi, a opet ništa nije vječno, pa ni država!

*

- Svi putovi, Dora, vode u Hag!
- Kakav Hag? Što govoriš?
- Otići ću do njihovog Parlamenta... i reći da sam iz Srebrenice...
- I?
- Ako je mogla pasti vlada zbog Srebrenice, onda bi moglo pasti i jedno radno mjesto u Dinine ruke, shvaćaš?
- Ne, ne razumijem.
- Bit ću ulični čistač... u Hagu... na trgu pred sudom... i čistit ću... i čekat ću... i čistiti... i čekati...
Dora ga uhvati objema rukama, prigrli ga i poljubi...
- Misliš li... još uvijek, da Bog čuva neke ljude?
- Mislim! - Jer, inače, ne bismo preživjeli niti jedan dan.

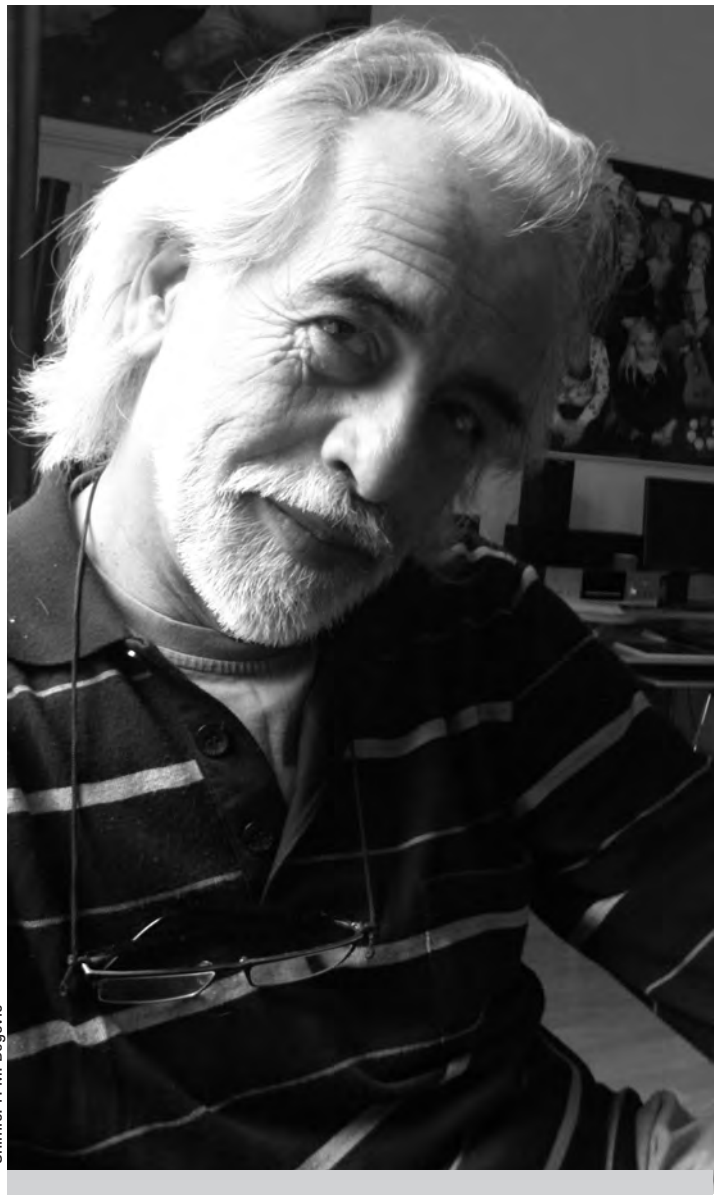

Snimio: F. M. Begović

ISMET KURTOVIĆ (rođen u Srnetici, 1951.), slobodni je umjetnik, kompozitor, producent, pjevač, flautist i gitarist. Proslavio se kao dugogodišnji frontman rock grupe „Drugi način". Dirigent je i voditelj ženskog pjevačkog zbora „Bulbuli" u KDBH „Preporod". Svoje veliko iskustvo u komponiranju, snimanju, produciranju i aranžiranju zborskog pjevanja potvrdio je nedavno izdanim CD-om 12 antologijskih sevdalinka pod naslovom „Bulbuli". Osnivač je i nekadašnji voditelj Zbora Islamske zajednice „Arabeske", s kojima je radio 15 godina, snimio tri glazbena albuma i tom zboru osigurao regionalnu prepoznatljivost. Njegov muzički rad kao autora, producenta i izvođača procjenjuje se na preko 20 sati originalne glazbe, a njegova pjesma „Mojoj dragoj BiH" dugo je godina smatrana himnom BiH. Član je Zajednice samostalnih umjetnika Hrvatske.

Intervju: Ismet Kurtović

Ja sam stari rocker koji je novu mladost našao u ilahijama i sevdalinkama

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Odrastao si u Sanskom Mostu i vrlo rano si došao u Zagreb gdje si započeo svoju glazbenu karijeru. Još uvijek se može čuti neke Sanjane da o tebi pričaju kao o "čudu neviđenom". Naime, zbog duge rockerske kose bio si skandalozna pojava u svome gradu. Možeš li nam opisati okolnosti svoga dolaska u Zagreb?

Kao dijete od 5 godina doselio sam u Sanski Most, a rođen sam u Srnetici koja se nalazi između Ključa, Petrovca i Drvara, divlje mjesto koje više ne postoji, usred šume. Svega što se sjećam iz perioda Srnetice je prelijepo, kao kada kakav romantični pjesnik priča o životu. No, trbuhom za kruhom, ali i iz razloga što je tamo bilo samo 3 razreda škole, moji roditelji prelaze u Sanski Most. Otac je bio željezničar, a majka domaćica i teško smo živjeli. Bili smo podstanari po raznim mahalama. Majka je Ključanka, bila je iz bogate obitelji, ali '45 obitelji su četnici sve popalili, djeda nikad nisam ni vidio. Majčina obitelj se nikad nije oporavila. Povijest se ponovila i oca su mi pred kraj rata 90-ih, zajedno sa sedamdesetak Sanjana, istjerali iz kuće i hladnokrvno ustrijelili. Sanski Most je bio logičan izbor za život, s obzirom na zanimanje oca. Završio sam osnovnu školu i gimnaziju gdje su počeli mladalački buntovi – kud dalje, što sa sobom. Priča je slična kao i kod mnogih drugih: slušao sam radio Luxemburg i odmah bio rocker po uvjerenju, s velikom željom da i sam postanem muzičar. Do gitare tada nisam mogao doći, stari jest obećavao, ali nije ju mogao kupiti od svoje plaće. Prvu gitaru sam kupio vadeći fini pijesak iz rijeke Sane. Bio sam samouk jer u Sani nije bilo muzičke škole, mada

su Sanjani a i Krajišnici odlični muzičari. Moj prijelomni period nastao je nakon dugo gruntanja kako da osmislim svoj odlazak u Zagreb i kako da upišem Muzičku školu. Tada sam se već zapalio za sviranje flaute. U gimnaziji sam propao i to je bio živi kuršlus – moja duga kosa, neobično oblačenje, ma svađao sam se sa čitavim gradom. Bilo je toga i u većim gradovima, ali u malom mjestu to je bilo zaista intenzivno. Nema te tko ni savjetovati. Stari mi je rekao da će me, ako se ne uozbiljim, poslati ili u vojsku ili u Njemačku. Otišao sam u Zagreb s 16 godina, a roditeljima nisam ni rekao. U Gundulićevoj sam položio prijemni za Muzičku školu. Nudili su mi violončelo, ali tražio sam flautu. Sve je to bilo izazovno, s dozom traume; zamisli, došao sam 100% bez para u strani grad. Srećom, sreo sam neke momke iz Sane koji su studirali u Zagrebu i koji su me nahranili. Na Vrbiku sam našao prvi stan. Kada sam se vratio kući, nastala je kuknjava. No, uspio sam to "na silu" progurati.

Kako je počela tvoja glazbena karijera?

U Zagrebu sam odmah shvatio da se ne može živjeti od "šaranja". Vrlo brzo sam se počeo baviti raznim zanimanjima vezanim uz kazalište. U ITD-u sam bio statista, družio sam se sa finim ljudima. Među ostalima, tu je bio i Enes Kišević. Statista je tada zarađivao fini novac. To je bilo lijepo iskustvo. Iz tih druženja se izrodila svirka. Ja sam prčkao po gitari, onako za sebe, a bilo mi je jasno da s novcem kojega sam dobivao od kuće neću moći živjeti. 1972. upoznao sam gitariste Halila Mekića Sosa i Branka Požgajeca te bubnjara Adonisa Dokuzovića. Ništa nisu znali osim da bi radili neki bend. Odmah su mi ponudili mjesto pjevača. Skompali smo se, bilo je to zaista veliko prijateljstvo.

Je li te netko u Zagrebu podozrivo gledao zbog tvoga porijekla?

Mene su u bendu zvali Bosanac, ali to nije bilo podrugljivo. Vremena su bila drugačija, ljudi su više-manje bili operirani od nacionalističkih gluposti. Poslije sam u muzičkoj školi, a u klupi sam sjedio za Husom iz Parnog Valjka, doživio šok kada nas je profesor povijesti prozvao: "Turci, dignite se!" Nisam mogao shvatiti kakve veze imam s Turčinom. Roditelji me nisu odgajali da ikoga prezivam. Nedavno je zvao čovjek iz Sremske Mitrovice da me obavijesti da će "202" izdati album 60 najuspješnijih pjesama u povijesti Jugoslavije. Moje dvije pjesme su na tom albumu. U Zagrebu se takva situacija, nažalost, nije dogodila. Svašta su stavljali na antologijska izdanja, ali moje pjesme nisu.

Pjesme "Drugog načina" danas se smatraju evergreenima. Opiši nam kako je nastao prvi album?

Prvo smo se zvali "Novi akordi" i snimili smo dva singla. Oba su dobro prošla. Taj naziv benda mi je išao na živce, nisam nalazio smisao u tom imenu. Tada su neki ljudi, koji su se motali oko nas, imali ideje da sviramo šlagere, htjeli su dovesti Duška Lokina da ga pratimo... Vukli smo se dvije godine kao "Novi akordi". Godine 1973. svirali smo klasičnu *čvrgu* u hotelu Admiral u Slanom i tada smo prvi put uspjeli izgurati svoj rokerski repertoar. To je bio prvi ozbiljan znak kojim putem treba ići. To ljeto je bilo odlučujuće. Tada sam zajedno sa Sosom i Požgajecom dogovorio da ćemo raditi novi bend, s nekim novim ljudima. 1974. pristupili su nam Boris Turina - Turko i Željko Mikulčić. To je bila prva postava benda "Drugi način". Te godine nastupili smo u Trpnju, što je postalo kultno mjesto rockerske scene. To su bili lijepi trenutci – od svirki, gostiju, ljudi koje smo upoznavali – to su sada najeminentniji intelektualci i umjetnici na prostoru bivše Jugoslavije. Recimo, uz Kiševića koji je govorio, pojavljivao se i Zijad Sokolović, tada potpuno nepoznat... pa da sada počnem nabrajati ne bih do sutra završio. "Azra" nam je tada bila predgrupa, nismo ih zvali, oni su nas žicali da dođu. Danas se priča posve drugačije i to nije točno. Stvari su se potpuno drugačije odvijale.

Moji prvi autorski koraci bili su koaranžiranje nekih stranih pjesama i to je odlično prolazilo. To mi je bio *lauf* da krenem. Te 1974. počeo sam ozbiljnije komponirati. Usporedno sam se družio s režiserom i scenaristom Gojkom Bjelcem, i za svoj ćeif sam s njime uradio "Stari grad" i "Lile su kiše", koje su postale antologijske pjesme. Na prvom albumu imali smo 6 pjesama. On je bio neobičan po tome što su pjesme bile duge i što je bio konceptualan, uključujući i dizajn omota albuma. Snimili smo ga u Ljubljani. Jugoton nas je odbio, onda smo ga odnijeli u Suzy. Tamo se dogodio jedan eksces. Poslije mi je bilo žao što to nisam prihvatio. Potpisali smo ekskluzivni ugovor, ali nismo znali da je sastavljen posebno za svakog iz grupe. Meni su dali drugačiji ugovor - kao pjevaču, kao vlasniku imena grupe i kao kompozitoru. Dakle, bez obzira na ostale, da sve nosim ako se posvađamo. Odbio sam i, nakon konzultacije s dečkima iz grupe, pred svima poderao te ugovore. Prvi album smo izdali u beogradskom RTB-u. Tamo je direktor pogledao omot i odmah pristao da izda album. I dobio je zlatnu koku. Nismo dobili status *Zlatnog*, ali on je sigurno 5-6 puta *Zlatni*. Naime, nismo dobili dijamantnu platinu, što je po tiražu zaslužio, iz razloga što tada to više nisu radili. Uspjeh smo postigli preko noći. Svirali smo puno i uživo. Ljudi ne znaju da sam ja cijeli prvi album, osim prve pjesme, i komponirao i otpjevao. Kasnije se ispostavilo da mi je deranje ugovora u Suzy-u bila možda najveća greška u životu. I dandanas *ratujemo* oko imena grupe.

> Pjesma "Mojoj dragoj BiH", kao i snimanje popratnog spota, je bio prekrasan projekt. Žao mi je, kada se sjetim kako su ljudi na nju reagirali, da se te ekstatičke emocije više ne ponavljaju. Kao da smo to izgubili, kao da je previše ružnih stvari uništilo ono lijepo što smo imali. Kako god, ta pjesma je odradila svoju svrhu. Gotovo svi su je koristili: od televizije i radija do vojske na ratištu kada su dizali zastavu i kada su kretali u bitku. Koristili su je na sve moguće načine, a ja od toga nisam dobio čak ni zahvalu, a kamoli novčića za autorska prava.

Još i danas se priča o tvom "nenormalno" visokom glasu.

Žena mi je tek nedavno otkrila kako su slušatelji mislili da kada visoko pjevam "Stari grad" istodobno stišćem *distortion* papučicu za gitaru. Te visine koje sam pjevao, to jednostavno

nije bilo normalno. Bio sam na rubu 4 oktave. Bilo je strašno glasno. Morao si biti izrazito koncentriran da taj ton možeš kontrolirati. Ponekad pomislim da sam se ipak trebao više štedjeti.

Kako je tvoj rodni grad reagirao na taj iznenadni uspjeh?
Kada sam došao u Sanu, nakon što mi je izašao LP, nitko mi nije vjerovao. Poslije toga sam shvatio koliko je čovjek mali. Nisu mislili da lažem, jednostavno u njihovu glavu nije moglo stati da netko ode iz Sane prije par mjeseci i da se vrati sa snimljenom pločom. Poslije mene u Sani se pojavilo nekoliko glazbenih grupa, desio se glazbeni *bum*. Istovremeno je proradila i sarajevska škola. Kada otvoriš te godine ('74.,'75. i '76.) vidiš da se pojavila "Teška industrija", "Bijelo dugme", "Korni grupa", "Parni Valjak", "Time"... i sve to u par godina. Smatram da je prvi rock autor u Jugi bio Drago Mlinarec s grupom "220". Kada smo '74 svirali u Griču, tada je "Bijelo dugme" sviralo po *čvrgama* i ljetnim tezgama. Bendovi koji su se tada pojavili, do dan-danas ostali su autorski najproduktivnija generacija.

Kako je došlo do prve svađe u bendu?
Požgajec je, nakon nekih nesporazuma, koji mi i dan danas nisu posve jasni, a mislim da je bila u pitanju ljubomora, autorska neplodnost i egotrip, otišao u vojsku. On je bio dobar muzičar i pjevač, ali tada je polako nestajao u drugi plan i to mu je teško padalo. Bio je ljut na plodnost Ismeta Kurtovića i Halila Mekića – Sosa. Nakon prvog albuma se desio kuršlus. I ja sam tada morao u vojsku, imao sam 28 godina. Bend se raspao. Jednom prilikom, u Big Benu, dok je Požgajec bio u vojsci, prišla mi je jedna ženska i tražila autogram. To je bila normalna pojava, ali nisam znao da u stvari potpisujem ugovor u kojem se odričem prava na "Drugi način" u ime Branka Požgajeca. Nastala je rupa, a ja sam imao nove pjesme. Imao sam završen master snimljen u RTB-u a nisam mogao izdati album. Zato sam osnovao grupu "Drugi način DVA", neznatno kasnije promijenjenu u "Nepočin". Od tog falsificiranog ugovora se nikada nisam oslobodio. Branko je do '91 negirao da stoji iza toga, a kasnije sam utvrdio da je on bio naručitelj. Čitavo vrijeme osamdesetih sam mislio da on sa time nema veze. To je razlog zbog kojega sam s njime i danas u lošim odnosima. No, poslije vojske, početkom osamdesetih, pomirili smo se, a bio mi je i vjenčani kum.

Po mnogima, u toj pauzi, napravio si zaista otkačen album, po mnogo čemu progresivan za to vrijeme?
Moj album "Svijet po kojem gazim", otkačen je album. Tada sam se prvi put razišao sa ekipom iz "Drugog načina" i osnovao prvo bend "Drugi način DVA", a zatim "Nepočin". To nije bio komercijalan album, ali odražavao je neki bunt, nezadovoljstvo vremenom u kojemu živimo, isprobao sam neke nove načine sviranja i aranžiranja. Nije bio komercijalan album. Nisam sve uradio kako treba ali napravio sam album koji je našao svoju publiku. Neki mi i danas tvrde: kakav "Drugi način", "Nepočin" je bio progresivan. Taj album je dodatno zanimljiv jer je omot likovno riješio Igor Kordej, koji je dizajnerski sve tekstove i poruke albuma pretočio u strip. Spomenuti pristup dizajnu albuma je možda prvi pokušaj takve vrste

Ezan je ponudio prvi izraz

Koja je razlika u radu sa zborom koji pjeva sevdalinke i onog koji uči ilahije? Imaš li različite metodološke pristupe? Jedno je sakralna, sveta glazba, a drugo građanska ili...
Ti sustavi su jako bliski. Ne moraš čak ni izučavati te sustave, samo se opusti i slušaj i uvidjet ćeš bliskost. Sevdalinka jest svjetovnija po tekstu, ali po melodiji one su slične. Ilahije i sevdalinke su unisone melodije. Od kuda dolazi spomenuta unisonost? Očito da dolazi od ezana. Njega se ne može ignorirati ni na koji način. Uvijek je Jedan u islamu. Ezan je ponudio prvi izraz.

na svijetu. Komercijalno gledajući, ne mogu usporediti "Drugi način" i "Nepočin". Da sam nastavio raditi na projektu "Nepočin", umro bi od gladi. Moram reći da je s tim prekidom u radu grupe "Drugi način" prekinut i moj autorski rad vezan uz grupu. Trebat će 3 godine da se izda drugi album "Ponovo na putu". Izdao ga je Suzy i bio je također *Zlatni*. Na njemu se nalazi moja najpoznatija pjesma "Piši mi".

Razilazili ste se i sastajali, kada je i zašto nastupio konačni razlaz "Drugog načina"?
Početkom 80-ih imali smo drugu postavu grupe "Drugi način" i do '92 smo non-stop svirali. U međuvremenu sam snimio hrpu stvari sa drugima, a '92 smo se razišli. To više nije bila svađa već raspad benda "Drugi način". To jest, prekinuo nas je rat i dogovorili smo se da ime "Drugi način" više nećemo dirati. Požgajec je, usprkos tome, nakon rata osnovao bend pod tim nazivom, mašući falsificiranim ugovorom, i do danas svira i radi koncerte pod lažnom najavom da nastupa stara

ekipa. Dakle, krčmi moju ostavštinu, a nije ni duhovni ni kompozitorski vođa benda. Lažno se predstavlja i pomno skriva tko je autor i vokalni solista pjesama koje se danas izvode jednako kao i prije 30 godina. Spor se rješava na Patentnom zavodu za intelektualno vlasništvo.

Jedna od tvojih najuspjelijih pjesama je "Mojoj dragoj BiH", koja je dugo godina smatrana neslužbenom himnom BiH. Zanima nas tko je sve s tobom surađivao na tom projektu te da nam opišeš ratne okolnosti u kojima si radio?

Godine 91./92. angažirao sam se u antiratne prosvjede i glazbene projekte u Hrvatskoj. Bio sam sudionik snimanja spota "Moja Domovina", zajedno s ostalim hrvatskim glazbenicima. U to vrijeme započeo sam suradnju s dječjim zborom "Pahuljice", s kojima sam kroz nekoliko godina izdao tri albuma. Za album "Junaci crtani" nominiran sam za Porina. Tada sam radio i s kazališnom družinom "Bon-ton-ton". Krajem '92. vidio sam kuda stvari idu u Bosni. Zajedno s bratom Fikretom, on je uradio tekst, završio sam pjesmu "Mojoj dragoj BiH". To se pokazalo kao jedna od najboljih stvari koje sam napravio u životu. Ta pjesma, na poprilično neozbiljan poziv Bakira Izetbegovića, bila je predložena za himnu BiH. Naime, nisam znao da je službeni konkurs već bio raspisan. Dugo je bila neslužbena himna. Napravio sam nekoliko verzija, ali za službenu nije prošla. Zvali su me nakon nekoliko godina kada su raspisali konkurs za novu himnu. Za tu prigodu tražili su da nema riječi. Nisam pristao, a najnovija himna je, po mojem mišljenju, neuspjela. Kakva je to himna čiju melodiju ne možeš zapamtiti?

Pjesma "Mojoj dragoj BiH", kao i snimanje popratnog spota, je bio prekrasan projekt. Žao mi je, kada se sjetim kako su ljudi na nju reagirali, da se te ekstatičke emocije više ne ponavljaju. Kao da smo to izgubili, kao da je previše ružnih stvari uništilo ono lijepo što smo imali. Kako god, ta pjesma je odradila svoju svrhu. Gotovo svi su je koristili: od televizije i radija do vojske na ratištu kada su dizali zastavu i kada su kretali u bitku. Koristili su je na sve moguće načine, a ja od toga nisam dobio čak ni zahvalu, a kamoli novčića za autorska prava.

Suradnici su bili sjajni. Na toj pjesmi je radio i Željko Bebek, Amir Kazić, Toni Janković, Zele Lipovača, Fikret Kurtović, Deja Mušić, Senad Galijašević, Čeha iz Divljih jagoda, franjevački zborovi, pa djevojke iz Zagrebačke džamije, statirale su prve izbjeglice, bilo je i Srba pojedinaca... ma mnogi su pomogli, a moram reći da su 97% angažiranih oko sponzorstva bili Hrvati. Oni su najviše pomogli. Snimatelj je bio Denis Mujadžić, režiser Zoran Sudar, na kameri Goran Mećava, šminka Halid Redžebašić, Zdravko Madžarević je bio organizator snimanja, Fuad Rekanović je vodio odnose s medijima, a Jadran film je bio glavni sponzor. Dubravko Merlić je pustio spot u emisiji "Slikom na Sliku" i sa mnom napravio intervju, koji su vidjeli u Bosni, i nakon toga ta pjesma počinje svoj put. Bio je to veliki projekt, i trebala je velika financijska pomoć. Od muslimana mi financijski nitko nije pomogao. Osim Hilmije Šabića i Junuza Hašića, koji je vodio vojne muslimanske formacije pod nazivom "Zmajevi od Bosne". Na toj pjesmi nema ništa uvredljivo za bilo koju naciju, ali tada je trebala hrabrost da u tome sudjeluješ. Neću o imenima, ali nisu baš svi bili spremni da se izlože u spotu i na foto snimanju. Svaka čast onima koji su to uradili. Poslije su neki ljudi prozivani zbog toga: kao balije. Gadna su vremena bila. Moju majku su u Sani Srbi tukli zbog prvog albuma kojeg sam snimio sa zborom "Arabeske", a hvala Bogu nisu je ubili kao oca. Svi projekti i događaji, koncerti i humanitarni prosvjedni skupovi, koji su bili vezani za ratno stanje u Bosni u tom prvom periodu, ja sam radio. Nigdje nije bilo nikoga od tih vrlih muslimana i Bošnjaka, od tih faca koji su i danas aktualni u našoj zajednici. Obećavali su puno, a na kraju ništa nisu dali. Zbog njih sam ostajao dužan mnogim ljudima. Molio sam i visokopozicionirane dužnosnike Islamske zajednice, nosio im materijale, ali nikada se nisu javili. Kada govorimo o emocijama, rado se sjećam tog perioda, ali kada se sjetim problema oko financija muka mi je o tome pričati. Ako ja ne bih bio uključen, neki projekti se ne bi ni ostvarili. Tvrdim da ovo nije tašta samohvala ili jadikovanje, to je istina. Također, od '93 do '97 nije bilo nikoga, osim mene, da predstavlja Bošnjake na Smotri nacionalnih manjina u Lisinskom. Srećom da nikada nisam razmišljao na taj "džematski način", razmišljao sam kao Bošnjo, Bosanac i za moju domovinu, koja je tada krvarila, nije mi bilo teško.

Sa Zborom "Arabeske" izdao si tri albuma, profilirao si ih u zbor koji je postao prepoznatljiv i u Hrvatskoj i u BiH? Zašto je nakon toliko godina došlo do prekida suradnje?

Počeli smo su surađivati na pjesmi "Mojoj dragoj BiH" i na nastupu u Lisinskom, kada sam pozvao djevojke iz Zagrebačke džamije da me prate na pjesmi "Piši mi". Poslije su me pozvali da dođem u džamiju, da tamo ima par cura i da treba napraviti ozbiljan zbor. Putovali smo posvuda, sjajno smo surađivali. Bio je događaj gdje god smo se pojavili. Dao sam sve od sebe. Išli smo nastupati u BiH kada nitko živ nije išao, prolazili smo ravno kroz srpske paravojne formacije. Zamisli hrabrost tih djevojaka. Na prijedlog Mirze Serdarevića, na prvoj probi tek formiranog zbora, dali smo ime "Arabeske". Jedno vrijeme, a to govori o utjecaju, u Bosni je bilo desetak zborova koji su se zvali "Arabeske". Ni približno nisu bili na našem nivou. Iako me razočarao i džemat koji se nije založio, a upznali su me kao radnika i čovjeka, razlazu je najviše kumovao

Kako sam otkrio da su bosanske ilahije u stvari melodije turskih, perzijskih i arapskih pjesama.

Nije li Zele Lipovača, sa svojim produkcijskim aranžmanima, započeo trend folklorizacije. To jest, od ilahije je, u produkciji, radio ono što ona nije – narodnu pjesmu. Ugađao je zvuk na način da odgovara slušateljima. Tu nam činjenicu dokazuju i neki zadnji uradci hafiza Alilija, koje je radio s iranskim ansamblom - lijepi tradicionalni aranžmani, lijep glas, ali ne po ukusu *našeg* čovjeka – koji na koncu nisu ostali zapaženi.

Kada se otvorio prostor za bosansku ilahiju, prvo mi je bilo čudno da se tvrdi da su to naše ilahije. Osim podatka koji je tekst Džeme Latića a koji nije, nisi mogao saznati ama ništa o melodijama. 90 % melodija tih ilahija su od nekih drugih naroda, a mislili smo da otvaramo prostor za bosansku ilahiju. Čitavo vrijeme sam bio oduševljen kako te ilahije dobro zvuče ali... počeo sam dobivati arapske, turske, perzijske verzije iste pjesme koju nazivamo bosanskom. I Zele Lipovača je šutio, bio sam uvjeren da je više sebe u to ugradio. Mislio sam da u tome ima genijalnosti hafiza, da su nešto oni unijeli, a onda... razočarenje. Loše je i krivo pokušavati od ilahije napraviti narodnu pjesmu. Slažem se, riječ je o pristupu produkciji.

nekadašnji predsjednik Medžlisa IZ Zagreb Mirsad Srebreniković. On je prekršio sve moguće granice tolerancije, u sve se petljao. Petljao mi se i u kreativni dio, a o financijskom da ne pričam. Novac od koncerata i donacije koje sam osobno dobivao na ime "Arabeski", zbor nikada nije vidio i od toga nije imao nikakve koristi. Ne mogu tvrditi da je novac ukraden ili nešto slično, ali tvrdim da nije završio na mjestu za koje je bio namijenjen. Jedini brend Islamske zajednice bile su "Arabeske", a taj brend sam ja, naravno uz pomoć djevojaka, stvorio. Na kraju krajeva, to je i sam muftija Omerbašić u svojim intervjuima često naglašavao. Mirsad Srebreniković je sve to rasturio, a u našem zadnjem razgovoru mi je rekao: "Nama Arabeske ionako ne trebaju!" Moram istaknuti trud Dženana Čauševića, koji je predstavljao Zbor pred džamijskim Odborom, i njegovo zalaganje da se stvar održi. Nažalost, nije uspio. Prekid se nije dogodio odjednom, loši odnosi su trajali dvije godine.

Unio si razne inovacije u pristupu izvođenja ilahija. Bilo je primjedbi jer ilahije podrazumijevaju prostor svetoga, a ti si unosio elementa etno zvuka. Surađivao si i sa "Zabranjenim pušenjem"... Po tvojem razumijevanju, koliko je dozvoljeno mijenjati kanon te tradicionalne vjerske pjesme, koje su granice?

S Arabeskama sam želio napraviti korak dalje, da ne upadaju u stereotipe u izvođenju kako to rade neki bosanski zborovi. U tom smislu radio sam i svojevrsnu modernizaciju. Želio sam ilahiju približiti svima, i ne samo muslimanima. Naime, ne magranica, uz uvjet da zadovoljiš osnovnu formu - to je prvenstveno tekst i melodijska linija koja je bliža Bosni nego dalekom Orijentu. Također, nikada nisam dirao u tekbir ili Kur'anske ajete ili Kelime-i tevhid, oni su uvijek bili u izvornoj melodiji. Ilahija u svakom slučaju nije komercijalna i zašto ne bi živjela neki novi autorski život. To je jedini način da taj glazbeni izraz ne presahne. Produkciju "Arabeski" sam želio odvojiti o folklornih ugođaja. Zvuk sam htio ugoditi na način da ne bude imitacija ili ponavljanje, već da bude prepoznatljiv, da ide svojim autentičnim putem. No, moje vizije na koncu nisu naišle na plodno tlo. Inače, u našoj bošnjačkoj i islamskoj zajednici mi raspolažemo sjajnim pojedincima ali kao kolektiv još uvijek štekamo. Prelijevamo iz šupljeg u prazno, igrajući razno-razne folklorne igre, koje ne nude novi pogled na Bosnu i Bošnjake. Nemam ništa protiv folklora, ali on ne može u punini predstavljati naš kulturni identitet. To nije ni koncept ni recept za budućnost.

Koliko su inovacije dozvoljene u sevdalinci? Pretpostavljamo više nego u ilahiji jer ipak nisu prostor svetoga, no, također su kanon, onaj nacionalne tradicije?

Na youtubu sam gledao razne festivale vjerske i narodne glazbe – iz Maroka, Afganistana, Indije, Pakistana... Toliku si interpretativnu slobodu dopuštaju, u sebi srodnim ljestvicama, u sebi srodnim vjerama i narodnostima, da je to jednostavno prekrasno. Imam osjećaj da ti ljudi na sve to puno ljepše gledaju nego mi. Mi smo tako daleko, a hoćemo biti dio toga, a ne možemo i uporno ne želimo biti dio onoga što jesmo. Možeš li se sjetiti kada je tko napisao novu sevdalinku koja je zaživjela, s namjerom da donekle prati duh stare pjesme? Već u startu, ako pokušavaš gluhome dočarati harmoničnost i polifoničnost tih pjesama, ulaziš u sukob. Zašto? Objektivno, sevdalinka ne podnosi višeglasje. Na starim snimkama imaš saz i imaš glas. Te snimke, za današnje vrijeme, zvuče užasno. Ljubav saza i sevdalinke nikada nisam mogao razumjeti do kraja, jer u toj pjesmi čujem bogatstvo harmonije, a saz to ne može pratiti sa žicom koja tambura i svira pasaže između pjesama. Mislim da se time dobiva kriva slika i onoga što nam poručuju riječi. No, to je moj autorski stav i dopuštam da netko drugačije razmišlja. Mi mijenjamo, vrijeme je da možemo, a ja sam umnožio jedan glas dvadeset puta i zvuči kao jedan. Eventualno odem na tercu. U ilahijama sam bio puno slobodniji – išao sam na dvoglasje i troglasje i dobio čistoću. Ja bih dozvolio puno više slobode, naravno ne dirajući u

osnove tradicije. Bez slobode nema napretka, i u sevdalinci i u ilahijama. I to je u svakom slučaju bolje nego rad nekih eminentnih estradnih zvijezda. Mnogi govore da izvode sevdalinku i da su u tome duhu, a nisu. Nitko od njih, uključujući i one najveće na sceni, nikada nije odvojio malo vremena da se ozbiljnije posveti istinskom sevdalijskom duhu. Već 50-tak godina traje jedan fenomen – jedini stvarni čuvari našeg identiteta, etnosa, melodija... su kulturna društva koja ulažu svoj trud i novac u nova tumačenja sevdalinki. Profesionalci su se davno preselili u kafane i tamo obavljaju svoj privatni posao. Više se oko sevdalinke trudi Amerikanka Mary Sherhart.

Slušajući prvi CD "Bulbula", ostat ćemo zapanjeni kvalitetom snimljenog materijala. Nitko od *amaterskog* zbora nije očekivao da će postići razinu koja može konkurirati bilo kojem razvikanom zboru u Hrvatskoj i šire. Što si to *drugačije*, a tebi svojstveno, primijenio na izradi tog CD-a?

S "Bulbulima" sam također želio napraviti drugačiji CD i stilski sam radio kompromis između etno zvuka i tradicionalnog sevdaha, onako kako ga nosim od rođenja, prilagođen mogućnostima pjevačica. Moj zaključak je da sam u većini pjesama u tome i uspio, a neki aranžmani su mnoge ljubitelje sevdalinke oduševili. Slijedeći put ćemo ići u još veće eksperimente. Za razliku od prije, dogodilo mi se da sam od različitih ljudi čuo da im se sviđaju različite pjesme. To smatram uspjehom. Aranžmani su pitki, teku kao med i mlijeko, a volio bih napraviti spot barem za jednu pjesmu. Naše druženje traje od kraja devedesetih. Moji stalni pokušaji da se stabilizira ekipa i stalne smjene generacije napokon su urodile plodom. Taman nešto uhodaš, a netko iz čistog mira nešto razbuca. Godinama smo pokušavali naći zajednički jezik s vodstvom "Preporoda" i to nije bilo uvijek uspješno. Nakon mnogo godina uspjeli smo snimiti prvi CD i nazvali ga jednostavno *Bulbuli*. Pošto je ovo amaterski zbor, upustio sam se u eksperiment za koji nisam znao kako će završiti. Ne mogu svi pjevači otpjevati sve, moraš razumjeti ljude i njihove mogućnosti, a poklopilo se da sam uspio upotrijebiti četiri različita solo glasa.

Ovaj projekt ne bi uspio da nisam izabrao kvalitetne suradnike i instrumentaliste. Prvo da spomenem Dragomira Herendića Dragiannija, bivšeg gitaristu "Zabranjenog pušenja". Druženje s njim i njegova bezrezervna podrška je bio jedini način da uspijemo. Proveli smo bezbroj sati u Kloštar Ivaniću, gdje se nalazi njegov studio, i treba za to imati živaca. Devet mjeseci smo snimali i više nismo računali sate, a projekt smo radili od proljeća do Nove godine. Dragomir je izvrstan muzičar i krasan čovjek. Našli smo zajednički jezik i napravio je krasan mix te iskoristio maksimalno od svog studija. Moram pohvaliti i slavnog člana "Novoga kvadrata", poznatog strip crtača Igora Kordelja, koji je napravio izvrsno likovno rješenje i dizajn CD-a. Učinio je to potpuno besplatno, kao poklon starom prijatelju. Edin Džaferagić, stalni član "Bulbula" i moj dugogodišnji suradnik u raznoraznim muzičkim kreacijama, prekrasno je svirao harmoniku na ovom albumu i bez njegovog osjećaja to ne bi bilo to. Snimit ćemo mi još toga. Moram pohvaliti i klarinetista koji je maestralno odsvirao svoje dionice. To su bili pravi trileri, nisam ga uopće posebno pripremao, samo smo uz kavicu okvirno dogovarali u kojem smjeru treba ići i Imanće Kadrijev – Štip je to krasno odradio. U realizaciji CD-a glazbeno je pomogao i profesor violine Bruno Urlić, bivši član "Zabranjenog pušenja", koji je odsvirao sve gudače. Paul Kemph – Pavo je na klaviru također maestralno odradio sve što sam od njega tražio. Posebno bi naglasio Kemphov solo klavir na pjesmi *Kad ja pođoh na Bembašu*. Uz ostale, hvala Safiudinu Alimoskom - Safiju, na krasnom kaval (naj) solu u pjesmi *Jutros mi je ruža procvjetala*. Htio sam više koristiti naj, ali ga je teško tehnički iskoristiti jer ornamenti u sevdalinkama ne dopuštaju njegovu izvornost pa funkcionira kao flauta. Šalio sam se da ćemo drugi put više koristiti naj i egipatsku lutnju. Zahvalni smo i Turističkoj agenciji "Dado Tours", koja je sponzorirala "Bulbule". Naime, svu vožnju vezanu uz snimanje CD-a, "Dado Tours" je besplatno odradio. Direktor i vlasnik Ćazim Asović je veliki poklonik "Bulbula". No, na kraju, ali prije svega toga, ništa to ne bi bilo moguće da nije bilo mojih vrijednih i entuzijastičnih Bulbulica. U zadnje vrijeme me izrazito veseli suradnja sa književnikom i prevoditeljem Seadom Mahmutefendićem, koji zajedno sa nama nastupa i bezrezervno promovira sevdalinku. Sjajnu suradnju smo uspostavili sa Kulturnim društvom Crnogoraca "Montenegro" Zagreb. Zahvaljujući trudu gospodina Asovića nastupili smo u nekim crnogorskim gradovima i pritom upoznali povjesničara i urednika "Almanaha" Šerbu Rastodera i urednika "Monitora" Esada Kočana., koji su nam svesrdno pomogli u povezivanju s Bošnjacima u Crnoj Gori. Na taj način "Bulbuli" su svoju etno-sevdalijsku misiju prenijeli preko granica. Kulminacija je bila na koncertu u Bijelom Polju gdje je 6000 ljudi skandiralo poslije našeg nastupa. To je jedan od načina da na životu održimo čuvaricu bošnjačkog identiteta – sevdalinku. Kako stvari stoje, ona više čuva nas nego mi nju.

Uz zbor "Bulbuli" vodiš i zbor Crnogoraca. Koliko su glazbeni sustavi naroda naših prostora međusobno bliski? Koliko je sevdalinka bliska klapama, međimurskoj popievki, makedonskoj narodnoj pjesmi, srpskim građanskim pjesmama...

Ilahijski, sevdalijski, makedonski, starocrnogorski i vranjanski srpski melos imaju isti korijen. Međimurski je nešto drugo, drugi svijet. Osim Slavonaca, jer čim pređeš Savu imaš drugi svijet. Slavonci, po mojem uvjerenju, mogu osjetiti taj melos, imaju ga u sebi od pamtivijeka. Tko će znati, možda zato što su oni nekada bili ti koji su ga pjevali, a sada se zovu drugačije. Područje o kojemu govorimo ima puno zajedničkog. Primijetio sam da su harmonije slične. Neke starocrnogorske su iste ili zapanjujuće slične sevdalinci, ali nisu tako nazvane jer ne pripadaju sandžačkom prostoru ili jer ih je napisao Crnogorac. Mnoge melodije svojataju svi zajedno. Da li je to zbog siromaštva duha ili nedostatka autora, ne znamo. Autora muzike je bilo puno manje nego pisaca tekstova, to znamo. Jednu melodiju srećemo uz razne tekstove na raznoraznim prostorima. Primjerice, "Kad ja pođoh na Bentbašu" svojataju mnogi. Ta bliskost je fascinantna i ne treba je se bojati jer ona u pravilu oplemenjuje. Ljudi miješaju emotivne i melodijske sustave. Kada je riječ o melodijskim sustavima, kao što je međimurska popievka i sevdalinka i klapska pjesma, zatim bilo koja druga tradicionalna glazba nekih drugih naroda, možemo pričati o razlikama i srodnostima. Kada je riječ o emotivnim sustavima, onda govorimo o jedinstvu – jer izvor suze koja potekne je samo jedan.

Glazbeni album Ismeta Kurtovića

Kazališna družina *Bon-ton-ton*, 1991., Ismet Kurtović, Sanja Vejnović, Mirza Kurtović, Kajo Aleksandar Cvjetković

"Drugi način": Prvi album smo izdali u beogradskom RTB-u. Tamo je direktor pogledao omot i odmah pristao da izda album. I dobio je zlatnu koku. Nismo dobili status *Zlatnog*, ali on je sigurno 5-6 puta *Zlatni*. Naime, nismo dobili dijamantnu platinu, što je po tiražu zaslužio, iz razloga što tada to više nisu radili. Uspjeh smo postigli preko noći. Svirali smo puno i uživo. Ljudi ne znaju da sam ja cijeli prvi album, osim prve pjesme, i komponirao i otpjevao. Kasnije se ispostavilo da mi je deranje ugovora u Suzy-u bila možda najveća greška u životu. I dan-danas *ratujemo* oko imena grupe.

Drugi način, Trpanj, uživo, 1976.

Ismet Kurtović, Ljubljana, 1975.

Drugi način DVA, 1978., Zagreb

Snimanje spota *Mojoj dragoj BiH*, Zagreb, 1992.

STAROSLAVENSKI NARODNI OBIČAJI U RELIGIJI I KULTURI BOŠNJAKA

Kalendarski, biljni i animalni kultovi

Piše: **Elvir Duranović**

Osnovna ljudska djelatnost od postanka svijeta do današnjih dana jeste opskrba hranom. Savremeni čovjek u tu svrhu koristi naučna i tehnička dostignuća koja mu znatno olakšavaju postizanje željenog cilja. No, u prastara vremena čovjek je u potpunosti bio ovisan o prirodi i njenim ćudljivim silama: Suncu, kiši i vjetru. Vrlo rano ljudi su shvatili da im kvalitet života zavisi od Sunca, tog žarkog nebeskog tijela koje tjera zimsku studen pomažući biljkama da rastu i daju plodove i razgoni mračne noćne tmine spasonosnom zorom. Ali, Sunce ne donosi samo dobro. Često su ljetne žege znale uništiti cjelokupan rod, pa su ljudi, da bi se zaštitili od zla i osigurali neprestanu naklonost ovog dragocjenog nebeskog tijela, počeli Sunce smatrati božanstvom kojem su se molili i prinosili žrtve. Tragovi kulta Sunca vidljivi su u svim društvenim zajednicama na svim meridijanima, od dalekog istoka do krajnjeg zapada.[1] Uz Sunce, kiša je najvažniji element potreban za dobru ljetinu i izdašnu ispašu, pa su i kišu ljudi nastojali kontrolisati magijom, religijom, bajanjem, molitvom ili izvođenjem ritualnih obreda. Naši preci, Slaveni, također su, poput drugih naroda na sličnom nivou društvenog razvoja, razvili cjelokupan obredni i ritualni sistem čija je funkcija bila obezbjeđivanje plodne zemlje, rodnih usjeva, te čuvanje stoke od zlih demona.[2] Svetkovine donesene iz pradomovine nastavili su njegovati u Bosni i Hercegovini, do skore prošlosti, a u nekim slučajevima do današnjih dana.

Dolazak proljeća dočekivao se svečanostima s magijskim karakterom uz obavezno učestvovanje djevojka koje su igrale kola pored mlinova, izvora i rijeka, dok su mladići pravili trube od lijeskove ili vrbove kore zabavljajući svijet i tjerajući zle duhove.[3] Nakon prihvaćanja kršćanstva, srednjovjekovni stanovnici Bosne i Hercegovine nastavili su s paganskim svetkovinama, s tim da je sadržaj svečanosti ostao isti, dok su se od pretkršćanskih svetkovina uglavnom razlikovali samo po imenu.[4] Umjesto obreda posvećenih staroslavenskom božanstvu Jarilu, svoje proljetne rituale srednjovjekovni stanovnici Bosne i Hercegovine posvetili su uspomeni na sv. Juraja ili Đurđa; sv. Ilija preuzeo je određene funkcije vrhovnog božanstva starih Slavena, Peruna, a svečanosti u čast rađanja i jačanja Sunca, zamijenili su Božićni običaji i obredi. Na taj način u tradiciju Bošnjaka ušlo je obilježavanje Jurjevdana, Ilindana i Božića čija geneza seže duboko u prošlost, u vrijeme prije prihvaćanja kršćanstva. Dolazak Osmanlija polovinom XV. stoljeća i prihvaćanje islama nije značajno utjecalo na obilježavanje ovih svetkovina. Čak se ni imena ovih blagdana, osim u slučaju Ilindana, nisu mijenjala. Jurjevdan i Ilindan, te rjeđe Božić duboko su ušli u tradiciju bosanskohercegovačkih muslimana koji ih i dan danas u određenoj mjeri poštuju i na poseban način: vašarima, svečanostima i magijskim radnjama obilježavaju.

Jurjevdanske svetkovine

Za bosansko-hercegovačke muslimane Jurjevdan ili Đurđevdan je bio najvažniji predislamski blagdan. Prema starom, julijanskom kalendaru, važećem za vrijeme osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, Jurjevdan su šestog maja obilježavali muslimani i pravoslavci, dok su katolici nakon reforme kalendara[5] 1582. godine počeli Jurjevdan obilježavati dvadeset trećeg aprila.[6] No, prije analize jurjevdanskih običaja potrebno je dati širi i jasniji odgovor na pitanje zašto su muslimani u Bosni i Hercegovini uopće obilježavali i stoljećima nakon prihvaćanja islama izvršavali obrede i rituale na dan nekih kršćanskih svetaca? Primarni cilj proljetnih svetkovina jeste pomaganje prirodi da ozeleni i bude spremna primiti sjemenke biljki koje život znače, a taj cilj se postiže obredima i ritualima koji su se vjekovima kasnije uobičajili kod svih naroda u umjerenom pojasu bez obzira na religijsku i etničku pripadnost.[7] Ni naši preci, stari Slaveni, nisu bili izuzetak od tog pravila. Proljetne obrede i magične radnje vršile su podjednako djevojke i mladići u Rusiji, Bugarskoj, Poljskoj, ali i Bosni i Hercegovini. Šireći kršćanstvo među paganskim narodima, crkva se našla pred dilemom: ili prihvatiti duboko ukorijenjene narodne običaje i postepeno ih ukidati, ili odustati od misionarskih aktivnosti? Slavni antropolog

---

1 Džejms Džordž Frejzer, *Zlatna grana – proučavanje magije i religije*, Ivanišević, Beograd, 2003., str. 86-89.

2 Petar Kostić, "Godišnji običaji u okolini Zaječara", *Glasnik etnogra-fskog muzeja*, 42/1978., Beograd, str. 399-436.

3 Muhamed Hadžijahić, "Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini", *POF*, 28-29/1978-9,VOL.28-29, Sarajevo, 1980. godine.

4 Kršćanstvo je utjecalo na promjenu imena proljetnih svečanosti dok je forma ostala gotovo ista. O svetkovanju Jurjevdana među Južnim Slavenima napisani su brojni radovi od kojih su: Koleva, T., A., "Georgiev deń u Južnih Slavjan (obyčai, svjazannye s žibotnovodstvom)", *Sovetskaja etnografija*, 2., 1987., str. 25-38.; Kosta Kovačević, "O Đurđevudne – Srpski nar. običaj djevojaka muhamedove vjere", *Bosanska vila*, Sarajevo, IV, 1889., str. 119.; Hamdija Krešević, "Jurjevo (Sarajevo u Bosni)", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, XVI, 1911., str. 158-160.; Muhamed Hadžijahić i H.H.S. "Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto", *Glasnik* VIS-a u SFRJ, br. 3, 1981. godine, podnožna napomena, str. 481.

5 O reformi kalendara, te općenito o kalendarima u upotrebi u Bosni i Hercegovni vidi: "Komparativna analiza kalendara po kojima se mjeri sveto i profano vrijeme u Bosni i Hercegovini", *Glasnik* Rijaseta IZ u BiH, vol. LXXI, br. 11-12, novembar-decembar 2009., Sarajevo, str. 1103-1110.

6 Muhamed Hadžijahić, *Sinkretistički elementi ...*, str. 316.

7 Džejms Džordž Frejzer, op.cit., str. 319.

Džejms Frejzer smatra da postojanje brojnih podudarnosti između hrišćanskih svetkovina s paganskim obredima pruža jasan odgovor na navedenu dilemu: Crkva je bila prinuđena da načini kompromis s narodnim vjerovanjima i obredima. Između ostalog Frejzer navodi: *"Nesavitljivi protestantizam prvih misionara i njihovi vatreni napadi na neznaboštvo zamjenjeni su savitljivom politikom, lakom tolerancijom, širokogrudom ljubaznošću lukavih duhovnika, koji su jasno uviđali da je hrišćanstvo moglo osvojiti svijet samo ako olabavi isuviše krute principe svog osnivača, ako malo proširi isuviše uzana vrata koja su vodila spasenju.*[8]

Tako su proljetni običaji i obredi, ranije posvećeni Jarilu[9], Perunovom sinu, postali sastavni dio obilježavanja dana svetog Juraja, a njegov dan poznat je kao Jurjevdan, dok su ljetni obredi, nekada vršeni iz počasti prema Perunu, zamijenjeni svetkovinama u čast svetog Ilije[10], odnosno sv. Vida.[11] Čini se da je i s Božićem, napravljen kompromis. S obzirom da Evanđelja ne govore ništa o datumu Isusovog rođenja, crkva taj blagdan u najranije doba nije proslavljala. Međutim, egipatski hrišćani vremenom su počeli obilježavati šesti januar kao datum Spasiteljevog rođenja. Taj običaj vrlo brzo se proširio i uskoro bio prihvaćen u svim istočnim crkvama. Krajem trećeg ili početkom četvrtog vijeka zapadna crkva usvojila je dvadeset peti decembar kao istinski datum za obilježavanje Isusovog rođenja, što je kasnije prihvatila i istočna crkva. Odluku crkvenih otaca da uzmu dvadeset peti decembar kao datum Isusovog rođenja jedan sirijski hrišćanin objasnio je na sljedeći način: "*Razlog zbog kojeg su oci pomerili proslavu od šestog januara na dvadest peti decembar je ovaj. Običaj neznabožaca bio je da tog istog dana, dvadeset petog decembra, proslavljaju rođenje Sunca, i tom prilikom su palili svjetlost u znak svečanosti. Hrišćani su također učestvovali u ovim svetkovinama. Kad su crkveni oci zapazili da su hrišćani naklonjeni ovom prazniku, oni se posavjetuju i riješe da se Hristovo rođenje proslavlja tog dana, a Bogojavljanje šestog januara. Prema tome, u vezi s tim običajem zadržala se i praksa da se vatra pali do šestog.*"[12] Pored Božića, Frejzer navodi da je čak i najveći kršćanski blagdan Uskrs zamijenio kult antičkog božanstva Atisa koji je, prema grčkoj mitologiji, početkom proljeća, dvadeset petog marta uskrsavao, kao što se slično vjerovanje vezuje za Isusa.[13]

Jurjevdan je za bosansko-hercegovačke muslimane do nedavno predstavljao kalendarski međaš.[14] Kad bi planirali svoje poslove, govorili bi da je nešto dobro uraditi prije, a ne što poslije Jurjeva.

> Od godišnjih, predislamskih praznika muslimani u Bosni i Hercegovini najmanje su sačuvali običaje vezane za Božić, što je i razumljivo s obzirom da je obilježavanja blagdana s ovim imenom (mali bog) u direktnoj suprotnosti s islamskim učenjem. Poznato je da islam zastupa čisti monoteizam koji isključuje davanje ljudima božanskih epiteta. Njegovanje Božićnih običaja od početka se našlo na udaru kritike islamskih učenjaka s obzirom da prema Kur'anu Bog: *"Nije rodio, niti je rođen."*

Jurjevdan je datum s kojim su otpočinjale tzv., jurjevske dove koje su trajale sve do Aliđuna, drugog augusta. Ajvatovica se, tako, računala sedmog ponedjeljka po Jurjevu, a dova kod Djevojačke pećine u Brateljevićima kod Kladnja, održavala se posljednjeg utorka pred Aliđun.[15] Jurjevdan su siromašniji muslimani iz Sarajeva do nedavno obilježavali ne kao vjerski praznik, već kao početak ljeta.[16] Prema Kreševljakoviću Jurjevdan je omladinski praznik, a omladina ga je koristila za odlazak na teferiće izvan grada gdje su igrali, pjevali i zabavljali se do kasno u noć.[17]

Raskoš zelinila i olakšanje koje je nakon duge hladne zime donosilo proljeće ljudi su koristili za magijske radnje i vjerske obrede moleći se za dobru ljetinu, ispašu i zaštitu stoke. Vjerovali su da će im u tome pomoći i sveti, odnosno zeleni Juraj koga su smatrali zaštitnikom stočara i ratara.[18] U okolini Visokog uoči Jurjeva oko kuće se obnosio Kur'an, a oko štala se prosipao ječam radi zaštite stoke.[19] Hadžijahić navodi da su: "*Težaci-hodočasnici koji su pohodili Ajvatovačku pećinu donosili kući dio stijene koji su drobili i prašinom posipali polja i njive kako bi rod što bolje ponio.*"[20] Muslimani nekih sela na planinskim obroncima oko Sarajeva su od "pamtivijeka" priređivali derneke na nemuslimanske svece, a bili su isključivo vezani za njihove težačke radove. Tako je dernek na Jurjevdan održavan u slavu toga što im je posijano žito dobro niklo.[21] Na Jurjevo su održavani stočni vašari, prodavali se janjci, a kupovale proljetne potrebštine.[22] U Visokom i Kaknju žene bi na Jurjevo palile oko štala balegu da bi zaštitile stoku od zmija.

Pored zaštite stoke i obezbjeđivanja rodne godine Jurjevdanski obredi i magijski čini imali još su dvije važne funkcije. To su: izbor bračnog druga i postizanje dobrog zdravlja.[23]

Djevojke su na Jurjev izvršavale magijske obrede gatajući za koga i kada će se udati, te kakvu će bračnu sreću naći. Zanimljivo pripovijedanje o tome kako su muslimanske djevojke prije više od stotinu godina vršile magijske radnje za Jurjevdan u cilju postizanja bračne sreće, zabilježeno je u *Bosanskoj vili*: "*Uoči sv. Đurđa izađe djevojka u vrijeme otpočinka Sunca u avliju, pa stane uz tarabe tako da je licem okrenuta zapadnoj strani i čeka kada će Sunce početi otpočinjati. Kada se Sunce prikuči gori i hoće već da zađe, onda djevojka govori svoju vračku kojom okreće momka za sobom: 'Oj basnice, po Bogu sestrice, ti ne zapinji za me, ni za moje skute ni rukave, ni za Zemlju, ni za nebo, ni za goru ni za vodu, već za Mehmedov um i pamet.' Sutradan djevojka ustaje prije Sunca, pa čeka kada će Sunce početi iza*

---

8 Džejms Džordž Frejzer, op.cit., str. 361.

9 Prema slavenskoj mitologiji Jarilo je sin Peruna i Mokoši. Rodio se na Velju noć, krajem februara i početkom marta. Ljudi iz svijeta mrtvih su ga oteli i odveli Velesu u podzemni svijet. Veles ga je posinio, a zvali su ga Jarilo ili Jarovit tj., onaj koji je prepun mladalačke snage i životne energije u proljeće. Kada je za nekoliko tjedana odrastao, krenuo je natrag preko mora po nevjestu. Prešavši veliku vodu, donio je u zemlju proljetnu rosu, zelenu travu i mladice stabala. Više o Jarilu i drugim slavenskim božanstvima i njihovim kršćanskim zamjenama vidi u: Vitomir Belaj, "Paganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti", *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 21, br. 1., 2009. godine, str. 169-197.

10 Ilija je starozavjetni prorok. Živo je u devetom stoljeću prije Krista. Prema Starom Zavjetu po drugoj knjizi o kraljevima po Iliju su došla ognjena kola i ognjeni konji i on je u vihoru uzdignut na nebo. S obzirom da se cijeli život bespoštedno borio protiv zemaljskih Božijih neprijatelja: idolopoklonika i griješnika, uzdignut na nebo Ilija je poslužio kao idealan svetac zaštitnik od nebeskih nepogoda: groma, munje i kiše, kakvim ga smatraju Grci, ali i Slaveni.

11 Vitomir Belaj, op.cit., str. 169-194.

12 Džejms Džordž Frejzer, op.cit., str. 356-358.

13 Džejms Džordž Frejzer, op.cit., str. 359-361.

14 Do ukidanja velikog dijela jurjevdanskih običaja došlo je tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992.-1995. godine. Brutalnost agresora i strah za goli život odvojili su većinu stanovnika Bosne i Hercegovine od ranije ustaljenih običaja i prakse što se svakako reflektovalo i na jurjrevdanske svetkovine. Nakon rata u pojedinim mjestima zahvaljujući folklornim društvima postepeno se vraćaju prijeratni običaji. Bilo bi dobro, sa stanovišta narodne kulture, da se obnove i jurjevdanski običaji koji su sve stanovnike Bosne i Hercegovine: Bošnjake, Srbe i Hrvate povezivali sa zajedničkim precima, starim Slavenima.

15 Muhamed Hadžijahić, "Još jedno bogumilsko-islamsko kultno mjesto", *Glasnik VIS*-a, Sarajevo, 1981., str. 480-481.

16 Hamdija Kreševljaković, "Jurjevo (Sarajevo u Bosni)", Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Knj. 16. Zagreb, 1911. godine., str.158.

17 Ibid., str.158.

18 Branko Fučić, "Sveti Juraj i zeleni Juraj", *Zbornik za narodni život i običaje*, JAZU / HAZU, knj. 40., Zagreb, 1962. godine., str. 133.

19 Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Mak, Visoko, 2003., str.136.

20 Muhamed Hadžijahić, "Još jedno bogumilsko-islamsko kultno mjesto",... str. 481.

21 Sulejman Suljagić, "Zanimljivosti iz planinskih krajeva oko Sarajeva", *Novi Behar*, br. 9-13, Sarajevo, 1936., str. 136-137.

22 Stočni vašar u Jajcu, na primjer, održava se 6. maja za Jurjev.

23 T.,A., Koleva, "Georgiev denj u Južnjih Slavjan", *Sovetskaja etnografija*, knj., 2., Moskva, 1978., str. 25.

gore izlaziti. Čim dođe do tarabe, okrene se istoku i kaže: 'Đurđev-danče, moj lijepi danče, pomozi mi molim ti se okrenuti moga predragog i prelijepog Mehmeda.

Žarko Sunce na nebu izađe,
I prijeđe stotinu planina,
I tri stotin' i više vrhova,
Pa obasjaj moje bijele dvore,
I Mehmeda moga predragoga
I nas dvoje u meku dušeku.'

Čim ovo izgovori bježi u kuću i ne obazire se, te ima tvrdu nadu, da će joj se želja ispuniti."[24]

Aiša Softić-Aličić u interesantnom tekstu "Ženidbeni običaji muslimana Sarajeva" navodi da bi djevojke za Jurjev: "*Oko sebe vezivale vrbove grane uz izgovaranje sljedeće gatke: "Ove godine vrbom, dogodine trbom", izražavajući tako želju za skorom udajom i potomstvom.*"[25] U srednjoj Bosni djevojke uoči Jurjeva podrezuju dva pera od luka, a zatim jedno pero okite zlatnim, a drugo svilenim koncem. Nakon nekoliko dana čekanja djevojka ja vjerovala da će naći sreću ako bude više naraslo pero sa zlatnim koncem, odnosno nesreću, ako je obrnuto.[26] U Hercegovini se smatralo da će se djevojka udati za momka ako je više naraslo pero sa zlatnim koncem, odnosno za udovca, ako je više izraslo pero sa svilenim koncem.[27]

U vrijeme kada je u jednoj kući živjelo po desetak i više ukućana, kojima su trebale biti na usluzi, djevojke su žarko željele znati koliko će nakon udaje biti žitelja u kući. Da bi to saznale, djevojke bi uoči Jurjeva iskopale male jamice u zemlji i stavljale u njih komadiće šećera. Kada ujutru ustanu provjere koliko se mrava nalazi na šećeru. Smatralo se da će djevojka zateći onoliko ukućana koliko je mrava na šećeru. Ako ne bude mrava na šećeru, sretnica bi vjerovala da će biti sama sa svojim mužem.[28]

Kada će se udati, gatalo se tako što bi djevojka izašla u vrt i došla do ograde, a potom dodirivala rukom svaku dasku u ogradi. Kod prve daske djevojka bi rekla: "Ta", a kod sljedeće: "Tu". Tako je ponavljala sve do zadnje daske u ogradi. Ako bi na zadnjoj dasci izgovorila: "Ta", vjerovalo se da će se udati te godine, a ako bi pak kod zadnje daske izgovorila: "Tu", smatralo se da će te godine ostati neudata.[29]

Svrha navedenih običaja i magijskih čina jeste priprema djevojaka za eventualnu udaju sljedeće jeseni. Pošto se svadba obično dešavala na jesen, u vrijeme kada su hambari bili puni, a poljoprivredni poslovi završeni, djevojka je od Jurjeva do jeseni imala dovoljno vremena da se spremi za eventualnu svadbu. Uz pomoć svojih magijskih radnji djevojka je upoznavala svog izabranika i na taj način mu stavljala do znanja da je spremna za udaju.

Ljepota i zdravlje također su se postizali magičnim radnjama i jurjevdanskim obredima. Noć uoči Jurjeva donosila se "omaha", voda s mlinskog kamena. "Omaha" se donosila jer se smatralo da proljepšava lice i čini da kosa bude ljepša i jača. "Omaha" nije smjela prenoćiti ispod eksera jer se vjerovalo da ekser, odnosno metal, oduzima magičnu moć vodi, pa se "omaha" obično skrivala u zemlji prekrivena biljem. Djevojke su ustajale prije zore i kupale se, odnosno umivale "omahom". Pored estetske funkcije, vjerovalo se da "omaha" poboljšava zdravlje osobe koja se njom okupa ili umije. U Jajcu bi na jurjevsko jutro, omladina išla po selima i svakog na koga bi naišla "žarila" koprivom, jer se smatralo da je to dobro za zdravlje. U Visokom su na jurjevdansko jutro djecu blago šibali drenovinom da budu zdrava kao dren. Radi zdravlja, a posebno da bi se izliječio svrab, kupali bi se prije izlaska Sunca u tekućoj vodi.[30] Za Jurjevdan su se pravile trube od ljeskove i vrbove kore s kojima su djeca i odrasli po čitav dan trubili tjerajući na taj način zle duhove.

Za Jurjev su vezani brojni tabui od kojih ističemo neke:

1. Ne valja: brojiti janjce prije Jurjeva – neće se dati u njima.
2. Ne valja: do Jurjeva obdan spavati – drijemaće se cijelo ljeto.
3. Ne valja: haljine prati onaj dan u koji je prvi put iza Jurjeva zagrmilo – da se ne raspadnu.
4. Ne valja: kupati se prije Jurjeva u tekućoj vodi – sluti siromaštvu ili će zmija ujesti.
5. Ne valja: među Jurjevo plesti – uplešće se vuk u stoku.
6. Ne valja: među Jurjevo obdan spavati – boljeće glava i biće težak cijelo ljeto.
7. Ne valja: na Jurjev nositi drva – zakotiti će se stjenice u kući.
8. Ne valja: na Jurjev prispati – hvataće groznica, ili neće moći uraniti cijelo ljeto.[31]

Metereološke prilike također su se određivale po Jurjevu. U okolini Visokog vjerovalo se da ne valja kada grmi prije Jurjeva, jer koliko god dana grmi prije Jurjeva toliko će dana do Aliđuna padati grad. Magična moć Jurjevdana vremenom je gubila na značaju, tako da danas uspomenu na ovaj nekadašnji svenarodni praznik čuvaju uglavnom bosansko-hercegovački Romi. Međutim, i površna analiza proslavljanja Praznika rada prvog maja, zorno svjedoči žilavost, snagu i prilagodljivost narodnih običaja. Novim društvenim uređenjem i uvođenjem novih praznika, narodni običaji su uporno sa starog prelazili na novi blagdan blizak po datumu. lako su širom svijeta prvomajski praznici koriste za isticanje radničkih prava, u Bosni i Hercegovini ovaj praznik obilježava se na sličan način kao što se nekada proslavljao Jurjevdan koji mu je sličan po datumu. Prvomajski uranci, odlazak u prirodu, teferiči, igra i zabava, sve to jasno asocira na jurjevdanske običaje i nekadašnje svetkovine.

Obilježavanje Aliđuna

Nakon Jurjeva, muslimani u Bosni i Hercegovini poštovali su Ilindan ili Aliđun drugog augusta. Već smo napomenuli da je sv. Ilija kršćanska zamjena za staroslavenskog boga gromovnika Peruna. Hadžijahić piše da su: "*U muslimanskom svetkovanju Aliđuna došle do izražaja staroslavenske paganske tradicije povezane s kultom Sunca, gromova i kiše.*"[32] Smatramo veoma interesantnim turski naziv ovog praznika - Aliđun. Vlastito ime Ali predstavlja muslimansku zamjenu za kršćanskog sv. Iliju, a riječ gün na turskom jeziku znači dan. Jednostavnim prevođenjem Ilindana u Aligun ili Aliđun muslimani nisu htjeli da skriju njegovo porijeklo. Čak naprotiv, izrekom: "*Do podne Ilija, od podne Alija*", u narodu je ostalo živo sjećanje na proces širenja islama u Bosni i Hercegovini koje nije obuhvatalo samo predislamsko stanovništvo Bosne i Hercegovine, već i njegove blagdane. Najčuveniji ilindanski derneci održavali su se u Gerzovu, općina Šipovo, pored turbeta čuvenog bošnjačkog epskog junaka, Đerzelez Alije, što također upućuje na spomenutu povezanost Ilija-Alija.

Širom Bosne održavali su se i dan danas se održavaju vašari i teferići na Aliđun.[33] Muslimani Sarajeva imali su običaj da na Ilindan rano ujutro odlaze na Trebević, gdje su do mrklog mraka jeli, pili, pjevali i igrali kola veseleći se na različite načine.[34] Ilindanski derneci održavali su se u Večićima pored Kotor Varoši i u Gerzovu kod Šipova. Najatraktivniji dio ilindanskih derneka predstavljale su momačke igre i junačenja. Često su se tak-

[24] Kosta Kovačević, "O Đurđevu-dne", *Bosanska vila*, br. 8., Sarajevo, 1889., str. 119.

[25] Aiša Softić-Aličić, "Ženidbeni običaji muslimana Sarajeva" str. 191. u: Hadžić, Hajrudin, Hadžija, *Tradicionalne bošnjačke igre i njihova veza sa običajima*, Sarajevo, 1990. godine.

[26] Vidi: Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Mak, Visoko, 2003., str.136; Hamdija Kreševljaković, "Jurjevo (Sarajevo u Bosni)", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 16. Zagreb, 1911. godine., str. 159.

[27] Ismet Šarić, "Jurjev", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena.* knj. 32., sv.1., Zagreb, 1939. godine., str. 225.

[28] Hamdija Kreševljaković, "Jurjevo...", str. 159.

[29] Ibid.

[30] Milenko S. Filipović, op.cit., 137.

[31] Riza-beg Kapetanović, Edhem Mulabdić, "Šta ne valja", *Behar:* list za pouku i zabavu, god. I-X, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990. godine., str. 89-95.

[32] Muhamed Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, POF, 28-29/1978-9,VOL.28-29, Sarajevo, 1980. godine, str. 320.

[33] U današnje vrijeme čuveni je vašar u Visokom koji se održava za Aliđun.

[34] Muhamed Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*,...str. 321.

mičili jedni protiv drugih pripadnici različitih konfesija. Gerzovske igre za Ilindan bile su veoma čuvene, pa su na njih dolazili takmičari iz udaljenih krajeva.[35] U Gornjevrbaskoj regiji za Aliđun održavani su vašari na Treskavici iznad Gornjeg Vakufa i u Kopčiću između Bugojna i Donjeg Vakufa.

Među Južnim Slavenima postoji vjerovanje, da lješnjaci neće dozriti ako za Ilindan bude grmljavine. To bi moglo značiti da je lijeska bila posvećena bogu groma Perunu, kao što mu je bila posvećena i kopriva, što se da zaključiti iz narodne poslovice: "*Neće grom u koprive*". Od godišnjih, predislamskih praznika muslimani u Bosni i Hercegovini najmanje su sačuvali običaje vezane za Božić, što je i razumljivo s obzirom da je obilježavanja blagdana s ovim imenom (mali bog) u direktnoj suprotnosti s islamskim učenjem. Poznato je da islam zastupa čisti monoteizam koji isključuje davanje ljudima božanskih epiteta. Njegovanje Božićnih običaja od početka se našlo na udaru kritike islamskih učenjaka s obzirom da prema Kur'anu Bog: "*Nije rodio, niti je rođen.*"[36] Odnos muslimana prema Božiću formirao se pod direktnim uticajem uleme.

U nekim krajevima Bosne i Hercegovine među muslimanima je bilo rašireno vjerovanje da se za Badnjak zemljom širi utjecaj zlih duhova i aveti. Od zla Badnjaka u Prozoru su se čuvali bijelim lukom. Prije spavanja djeca i odrasli su se mazali bijelim lukom, a miješali su ga i u hranu, kako bi neutralisali zle duhove i aveti. Sljedeći dan dočekivali su radosni jer su se sačuvali od zla. Taj dan su muslimanska djeca u Prozoru[37] i Jajcu obilazila kuće tražeći darove i poklone.[38]

Muslimani u krajevima oko Jajca izbjegavali su ovaj predislamki blagdan nazivati njegovim pravim imenom Božić, jer su to smatrali grijehom i uvredom Bogu. Umjesto toga nazivali su ga Rožić.

Ratarski običaji

Definišući magiju kao: "*Praktičnu vještinu koja se sastoji u činovima koji služe za postizanje određenog cilja za koji se očekuje da će se kasnije ostvariti'*, Malinovski[39] je zapravo odgovorio na pitanje zašto su ljudi posezali za magijskim činima pri svakom važnijem događaju u životu nastojeći da postignu što povoljniji rezultat. Obezbjeđivanje hrane svakako je najvažnija ljudska aktivnost, pa nije nikakvo čudo da kod primitivnih naroda postoje obredi i rituali za bolji lov, čuvanje stoke ili dobru ljetinu. Naši preci, stari Slaveni, bili su zemljoradnički narodi[40] s veoma razvijenim magijskim obredima koji su trebali osigurati rodnu godinu i obilje plodova.[41] Dolazak modernih vremena i razvoj savremenih sredstava za poljoprivredu i stočarstvo neminovno je vodio do ukidanja, iz perspektive današnjeg čovjeka, smiješnih i besmislenih običaja koji su pak za naše pretke bili veoma bitni i važni.

Jedan od tih arhaičnih običaja koji se do nedavno očuvao među muslimanima u okolini Novog Travnika, jeste simbolično zakopavanje sjemena u zemlju. Naime, u Liscu pored Novog Travnika, bio je običaj da se prilikom zakopavanja prve kūće krompira, dovede dijete s najvećom glavom u selu. Djetetu se stavi kapa na glavu, a zatim ono glavom zakopa prvu kūću. Funkcija ovoga arhaičnog običaja je postizanje velikih i jedrih kūća, s obiljem krompira u njima.[42]

Majka Zemlja

Zemlja je ljudima od njihovih početaka neprestano pružala hranu, pa su je zbog te njene izrazite hraniteljske uloge nazvali "Majkom Zemljom". Među slavenskim narodima, kult Majke Zemlje najviše je sačuvan među Rusima. Između ostalog, u Rusiji je djeci zabranjivano da čupaju travu iz zemlje, jer to znači čupati kose svojoj majci.[43] Slična vjerovanja u svetost zemlje bila su raširena i među našim narodima. I danas, kada osoba umire, u okolini Bugojna, stavi se na zemlju s ciljem da snagu koju joj je Zemlja podarila, vrati Majci Zemlji. Nekada su Majci Zemlji pripisivane različite moći, među kojima su moć liječenja bolesnih i zaljubljenih bile najznačajnije. Spomen o tome ostao je sačuvan još samo u narodnim knjigama, pjesmama i poslovicama. U jednoj narodnoj pjesmi se spominje kako je djevojka, nakon što je uzalud zvijezdu zaklinjala da joj vrati dragog, metnula ruku na Zemlju i u Zemlju gledajući, govorila:

"*Crna Zemljo, po Bogu majko,*
ova se basna ne primila ni mene, ni tebe,
ni bašte gradene, ni voćke sađene,
ni ovce jalovice, već Muje i Mujina srca,
džigerice, i njegovih sedamdeset sedam damara,
osamdeset osam zglavaka, devedeset devet kostiju,
njegova uma i pameti, i njegovog srca,
i njegovog šah-damara o čemu mu srce visi.
kud god hoda nek' o meni misli." [44]

"Božija brada" i Božiji bereket

Obilje plodova oduvijek se vezivalo za naklonost Boga Koji je bio darežljiv prema ljudima. Sa svoje strane, ljudi su posredstvom žrtava koje su prinosili, nastojali umilostiviti Boga da i sljedeće godine bude darežljiv i izdašan prema njima. Na dan prikupljanja plodova, primitivni narodi su posvećivali prvi ili zadnji klas žita i prinosili ga Bogu. Tragove tog opštenarodnog običaja nalazimo i među muslimanima u Bosni i Hercegovini. Muslimani u Jajcu i Pruscu imaju običaj da, kada se ujesen prikupljaju plodovi s njiva, za malu količinu plodova koji ostanu zakopani u zemlji kažu: *"To je ostavljeno radi bereketa."*[45]

Sličan običaj nalazimo kod drugih slavenskih naroda: Bugara, Makedonaca i Srba. Žene u Makedoniji uvežu bijelim i crvenim koncem nepožnjevene klasove i kažu: "*Da e zdrav, silan beriketat i ubav kako kitka.*"[46] Vjerovatno se to čini zbog toga što su stari Slaveni prilikom žetve ostavljali na njivi po jedan struk nepožnjevenog žita iz počasti prema svojim božanstvima. Uz to, vjerovalo se da se žitni demoni, bježeći ispred srpa, sklanjaju u te preostale, nepožnjevene klasove.[47]

Vrlo je interesantno da islam traži od svojih sljedbenika da i oni na dan žetve i berbe podijele određeni dio plodova siromasima. U Kur'anu stoji: "*On je taj koji stvara vinograde, poduprte i nepoduprte, i palme, i usjeve različita okusa, i masline, i šipke, slične i različite, - jedite plodove njihove kad plod dadnu, i podajte na dan žetve i berbe ono na šta drugi pravo imaju, i ne rasipajte, jer On ne voli rasipnike.*"[48]

Biljni i animalni kultovi

Ranije smo napomenuli da je cijeli svijet za primitivnog čovjeka živ. Ljudi su vjerovali da životinje, biljke i kamenje[49] imaju dušu, te da utječu na njihov život. U vrijeme kad su ogromne šume prekri-

[35] Miroslav Niškanović, "Ilindanski dernek kod turbeta Djerzelez Alije u Gerzovu", *Novopazarski zbornik*, br. 2., 1978., str. 165.

[36] Kur'an, *Ihlas*, 3.

[37] Alija Čatić, "Božić kod muslimana (Prozor u Bosni)", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, XXVI, 1928., str. 379-380.

[38] Prema kazivanju Muje i Paše Duranović iz Divičana kod Jajca.

[39] Bronislaw Kasper Malinowski smatra se jednim od najznačajnijih antropologa XX stoljeća. Rođen je u Krakovu 1884. godine, a umro je u Sjevernoj Americi 1942. godine. Smatra se utemeljiteljem etnografije.

[40] Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo 1990. godine.

[41] Božana Ćirić, "Narodna znanja i verovanja o vremenu i običaji vezani za plodnost useva i stoke u kraljevačkom kraju", *Naša prošlost*, br.1, 1986. godine, str. 97-114.

[42] Prema kazivanju Sulje ef. Čakića.

[43] Petar Bulat, *Mati Zemlja*, Etnološka biblioteka 9, Zagreb, 1930., str. 4.

[44] Petar Bulat, *Mati Zemlja*,...11.

[45] Prema Nerkezu Smailagiću *bereket* je blagoslovljena snaga, božanskog porijekla, koja dovodi do obilja na materijalnom planu, a napretka i sreće na duševnom planu. Vidi: Smailagić Nerkez, *Leksikon islama*, Sarajevo, 1990. godine, str. 94-95.

[46] Špiro Kulišić, "Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije (II)", *ANUBIH Knjiga XI*, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 9., Sarajevo, 1973. godine, str. 145.

[47] Petar Bulat, *Pogled u slovensku botaničku mitologiju*, Zagreb, 1932., str. 16.

[48] Kur'an, *Al-An'ām*, 141.

[49] Postoje dva, za ovu temu, vrlo interesantna predanja koja su vjerodostojnom predajom prenesena od Božijeg Poslanika, a.s., o tome da kamen i drvo nisu tek mrtva priroda. U prvom predanju stoji da je Allahov Poslanik, a.s., rekao: "*Ja zbilja znam jedan kamen u Meki koji je meni selam nazivao prije mog poslanstva; i sada ga znam!*" El-Munziri, *Muslimova zbirka hadisa – sažetak*, prijevod s arapskog Muhamed Mrahorović ..., El-Kalem,

vale Europu, gajevi hrastova, lipa, borova i jela, smatrani su stjecištima bogova i moćnih demona. Cijelim svojim bićem priklonjeni prirodnoj vjeri, naši preci nisu pravili hramove za poštivanje bogova i prinošenje žrtvi, već su za te svete funkcije koristili gajeve.

Helmold navodi da su sjeverozapadni Slaveni imali mnoštvo praznovjerica i predrasuda o gajevima i izvorima. On tvrdi da su se Slaveni zaklinjali drvećem, izvorima i kamenjem, te da su kršćanima zabranjivali da ulaze u njihove svete gajeve. O tome kaže: "*U njihove svete gajeve hrišćanima je bio zabranjen pristup jer smatraju da bi ih hrišćani svojim prisustvom oskrnavili.*"[50] Gajeve su posvećivali svojim božanstvima, u njima obavljali bogoštovanu službu i prinosili žrtve.

Slaveni su posebno poštovali drveće koje se odlikovalo svojom dugovječnošću poput hrasta i lipe. Magična moć pripisivana je tisovini,[51] imeli, vrbi i lijeski, dok je orah bio prekriven velom tabua i zabrana.

Iz reda animalnih kultova, u tradiciji slavenskih naroda sačuvana su raznovrsna sujevjerja o daždevnjaku i kućnim zmijama, što je direktno povezano s kultom predaka.[52]

Kult lipe

Svi slavenski narodi poštuju lipu. Po lipi su dobila ime brojna naselja. Šesti mjesec narodnog kalendara nazvan je lipanj, po lipi koja u njemu cvjeta. U Rusiji, Poljskoj i Češkoj po lipi nije nazvan šesti, već sedmi mjesec jer tada kod njih na sjeveru cvatu lipe.[53] Za razliku od drugog drveća, Slaveni su lipu sadili usred naselja, obično ispred ili porod bogomolja, spajajući na taj način drevna vjerovanja sa novom religijom. Sa razgranatom, širokom krošnjom, prekrasnim, mirišljavim cvijetom, i činjenicom da grom veoma rijetko udara u nju, lipa je pobuđivala maštu starih Slavena uzrokujući pojavu sujevjreja o njenoj svetosti. Vjerovalo se da je lipa sveto drvo, pod zaštitom bogova, te su je radi toga sadili u centralnom dijelu naselja, oko nje se okupljali i ispod nje vijećali i donosili važne odluke. Šulek navodi da kod Slovaka nema ni jednog sela, a da usred njega nema posađena lipa, niti ima i jedne crkve, a da pored nje nema lipa, da se gotovo pored svih crkvi u Istri nalaze lipe, da se stare lipe nalaze svuda pored starih crkvi, a da se mlade lipe sade pored tek napravljenih crkvi.[54] I u Bosni i Hercegovini kao i u drugim slavenskim državama lipa je cijenjeno i poštovano drvo. Premda su sujevjerja vezana za kult lipe među bosansko-hercegovačkim muslimanima izgubljena, vrlo je interesantno, i u potpunom suglasju sa ranije navedenim primjerima poštovanja lipe, da su se pored džamija i drugih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini uglavnom sadile lipe. Tako se stara lipa nalazila u haremu Sultan Ahmedove džamije u Bugojnu. Lipa je stradala tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992.-1995. godine, pa je 2005. godine oborena, a na njenom mjestu su zasađene dvije nove. Lipa se nalazi i ispred džamije u Dugama, općina Prozor. Nedavno je pored Baš-džamije u Donjem Vakufu zasađena lipa. Hadžijahić navodi da je lipa sve do u najskorije doba bila posebno štovana kod bosanskih muslimana.[55]

Kult kućne zmije

Od animalnih kultova među muslimanima u Bosni i Hercegovini rasprostranjen je kult daždevnjaka i kućne zmije.[56] Daždevnjak je vrsta vodozemca. Pojavljuje se nakon kiše. Ne smije ga se uznemiravati jer se vjeruje da može tako jako pisnuti da ogluvi onoga ko ga čuje.

Prema narodnom vjerovanju kućnu zmiju zabranjeno je ubijati jer ona čuva ukućane. Ukoliko bi neko ubio kućnu zmiju, smatralo se da će tu kuću zadesiti nesreća.[57]

Kult kućne zmije ostatak je staroslavenskog vjerovanja u duha – zaštitnika kuće. To domaće božanstvo, prema većini istraživača, predstavlja duh nekog od predaka koji čuva ukućane i bdije nad njima.[58]

U Tešnju vjeruju da je velika grehota ubiti kućnu zmiju koja se nađe u sijenu ili bešici. Vjeruju da, ako se ubije zmija u bešici da će umrijeti i dijete.[59] Kućna zmiju nazivaju čuvarkuća jer se vjerovalo da čuva kuću i ukućane. Smatralo se da je kućna zmija poseban zaštinik male djece.[60]

Vrlo je interesantno da i prema islamskom učenju nije dozvoljeno ubijati kućne zmije. U Muslimovom *Sahihu* postoji poglavlje pod naslovom *Zabrana ubijanja kućnih zmija*. Pod ovim naslovom navedeno je sljedeće predanje: "Od Ebu Saiba (Abu Saība) se prenosi da je jednom prilikom ušao u kuću kod Ebu Sei'da (Abu Sa'īda) kojeg je zatekao u namazu. Čekajući ga da završi s namazom sjeo je i tada je, u jednom kraju kuće, u palminoj grani punoj datula, čuo pokrete i okrenuo se. Kad - tamo bijaše zmija! - Ebu Saib je odmah skočio da je ubije, ali mu je Ebu Sei'd išaretom pokazao da sjedne, što je on i učinio. Kad je završio namaz, pokazao mi je na jednu kuću u blizini i rekao mi: 'Vidiš li ovu kuću?' 'Vidim', kazao sam, a on mi je rekao: 'Tu je bio jedan naš mladić, koji se tek bio oženio.

Kad smo mi s Božijim Poslanikom, a.s., krenuli prema Hendeku, taj je mladić u po bijela dana zatražio od Božijega Poslanika, a.s., dopust i tako se vraćao kući. Jedanput je, također, od njega zatražio dopust, pa mu je Božiji Poslanik, a.s., rekao: 'Ponesi sa sobom i oružje, jer - plašim se za tebe od plemena Kurejza!'

Čovjek je uzeo svoje oružje i vratio se nazad. Tamo je svoju ženu zatekao kako stoji na vratima, pa je pošao prema njoj da je ubode kopljem - budući ga je bila uhvatila ljubomora, ali mu je ona rekla: 'Sebi koplje i ulazi u kuću da vidiš šta me je istjeralo!' Kad je ušao, ugledao je ogromnu zmiju, sklupčanu na postelji, te se ustremio na nju kopljem i probo je njime. Zatim je izašao i koplje zabio na ulazu u kuću, a zmija se potom izvila na njega i ne zna se ko je prije umro: zmija ili mladić! Potom smo otišli kod Božijega Poslanika, a.s., i to mu ispričavši rekli: 'Zamoli Allaha da nam ga oživi!'

On je rekao: '*Zamolite Boga da vašem prijatelju oprosti grijehe! U Medini ima džina koji su primili islam, pa kada neku od njih (zmija) ugledate, tri puta tražite od nje da iziđe. Ako vam se i nakon toga pojavi, ubijte je, jer je to šejtan!*' "[61]

Sarajevo, 2004. godine, hadis br.1528., str. 678.; Prema drugom predanju dok bi Muhammed, a.s., držao hutbu, stojeći duže oslonio bi svoju plemenitu ruku na panj posječene palme. Kada se broj klanjača povećao, ashabi mu načiniše minber na kom će stajati dok drži hutbu. Poslanik, a.s., sljedeće džume prođe pored panja i uspne se na minber. Ashabi tada začuše jecaje, toliko glasne da se mesdžid tresao, a panj je pucao. Jecaji se nisu smirili sve dok Poslanik, a.s., nije sišao s minbera, spustio svoju plemenitu ruku i pomilovao panj. Obgrlio ga je rukama i privio na svoje časne grudi, te se panj potpuno smirio. Poslanik, a.s., mu tada dade da izabere jednu od dvije radosti: da postane drvo od džennetskog drveća, da mu žile piju iz džennetskih rijeka, ili da opet postane plodno drvo na Dunjaluku. Panj je odabrao prvu radost, a Poslanik, a.s., mu tri puta obeća da će, ako Allah da, biti tako. Zatim je Poslanik, a.s., ashabima rekao:" *Tako mi Onog u Čijoj je ruci moja duša, da ga nisam smirio, plakao bi ovako do Sudnjeg dana iz čeznje za Allahovim Poslanikom*!"

50 Navedeno prema: Petar Bulat, *Pogled u slovensku botaničku mitologiju*, Zagreb, 1932., str. 3.

51 Sujevjerni ljudi u Bosni i Hercegovini svih konfesija smatraju tisovo drvo svetim. Mnogi ljudi nose tisovinu uz sebe s ciljem da ih odbrani od uroka, nesreće i nevolje.

52 Milenko S. Filipović, "Čovjekov dvojnik u narodnom vjerovanju Južnih Slovena", *ANU BIH Radovi*, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo, 1966. godine, knjiga 10. str. 164-166.

53 Bogoslav Šulek, "Zašto Slaveni poštuju lipu", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 43. Zagreb, 1878., str. 150.

54 Ibid., 159-169.

55 Muhamed Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, POF, 28-29/1978-9,VOL.28-29, Sarajevo, 1980. godine, str. 315.

56 Muslimani u Bosni i Hercegovini smatraju da je sevap ubiti zelembaća (vrsta guštera). To se temelji na izrekama Allahovog Poslanika, a.s., koji je rekao: "*Ko ubije geka (guštera, zelembaća) jednim udarcem bit će mu upisano stotinu sevapa; ko ga ubije s dva udarca imat će nešto manje sevapa, a s tri udarca još manje!*" Navedeno prema: El-Munziri, *Muslimova zbirka hadisa – sažetak*, prijevod s arapskog Muhamed Mrahorović ..., El-Kalem, Sarajevo, 2004. godine, hadis br.1501., str. 667.

57 Milenko S. Filipović, "Čovjekov dvojnik u narodnom vjerovanju Južnih Slovena", *ANU BIH Radovi*, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo, 1966. godine, knjiga 10. str. 164-166.

58 Veselin Čajkanović, "Studije iz religije i folklora", Srpski etnografski zbornik, XXXI, str. 132.

59 Miroslav Hirtz, "Zmije kućarice", *Zbornik za narodni život i običaje,* knj. 27. Zagreb, 1929-1930., str. 245.

60 Ibid., 243.

61 El-Munziri, *Muslimova zbirka hadisa – sažetak*, prijevod s arapskog Muhamed Mrahorović ..., El-Kalem, Sarajevo, 2004. godine, hadis br.1498., str. 665-666.

Kako smo se podijelili: naš si čo'ek, a kako čudno pričaš?

Kako od bošnjačke manjine u Zagrebu postati muslimanska manjina u Sarajevu

Filip Mursel Begović

Tek što sam pristigao iz Zagreba, sretan bijah i zahvalan što dobih priliku živjeti u Sarajevu, gdje napokon neću biti ničija manjinska *prćija*. Elem, gurao sam Lukmanova kolica po džadi, onoj glavnoj sarajevskoj, i zaustavila me jedna Sarajka. "Šprehenzi dojč", upita me iznenada. Klimnem glavom da ne. "Ju spik ingliš", upita me opet i to me plaho uznemiri. "Najn", kažem, "govorim bosanski." "Izvinite", odgovori ona sumnjičavo i razvučeno, dižući zbunjeno svoj nosić uvis, izazivajući s tom stršećom antenom svoje osobne unutrašnje gromove, i s pozom Sarajke *s dna kace* još jednom me upita: "Nego, đe si kupio ta dječja kolica bolan, uf što su lijepa, Maclaren kolica.". U njenom kiburli pogledu, po načinu kako je mahala svojom Gucci torbicom, moglo se iščitati da bi ih i ona rado kupila, da ima tih para, a jašta da ima, samo ju zanima gdje su na prodaju. A ja zaista nisam znao, to jest, nisam ni pitao svoju ženu gdje ih je kupila, jal u Zagrebu, jal u Sarajevu. Tko će se baviti tim tričarijama.

Zanimalo me je nešto drugo, nešto što me je duboko zaboljelo. "Recite", upitah je ozbiljnim glasom, "zar ja vama zaista izgledam kao stranac?" Sarajka malo zastane, ni sama ne znajući što da odgovori te me počne razgledavati od glave do pete, rendgensko-pronicljivim pogledom. "Ja!", odgovori kratko i htjede krenuti dalje, ali ja je odrješito zaustavih: "Što je to na meni, a što vama sliči na stranca?" Gleda me od glave do pete, kao da se sprema reći neku dijagnozu, kao da je liječnik koji će vam saopćiti da bolujete od neizlječive bolesti. Gleda dotjerana Sarajka robnu marku mojih cipela i nema Bog zna što za vidjeti, gleda mi od pranja izblijedjele hlače na kojima su se vidjeli ostaci zadnje Lukmanove užine. Pučila je usta moja sugovornica, nabirala nos kao da njuši komšiničin ručak, pa opet zagledavala u Lukmanova Maclaren kolica... Vidio sam da ju je moj zahtjev uznemirio, jer ni sama nije mogla odgonetnuti zašto joj izgledam kao stranac. Na koncu mi je sasula dijagnozu, direkt u lice: "Ma faca, ba, faca ti je ko u stranca!"

U našem sarajevskom stanu dugo sam se razgledavao u zrcalu i kao nešto tražio, a zapravo sam ustrajno pokušavao odgonetnuti stranca na svom licu. Možda ću napokon doznati tko sam? Jest, došao sam iz Zagreba, ali još uvijek sam isti onaj musliman i Bošnjak ili... Ako Sarajki izgledam kao stranac, ako ga je prepoznala, taj mora da se krije negdje u meni, izviruje mi iz lica, bezobraznik jedan. Nešto zaboga moram učiniti... potući se sa strancem, poslati ga u neki od *naših* egzodusa, proklet bio taj stranac, marš stranac iz Sarajeva, marš na Igman. Tada je u naš stan stigla moja žena, umorna od novog posla, željna da vidi sina i mene, a ja je dočekah ljutit. Kada već stranca nisam našao pa da se muški razračunamo, mora netko biti kriv, mora netko ispaštati. A tko će bolje *upiti* krivicu nego vlastita žena? One su uvijek krive. "Gdje si kupila ta dječja kolica?", bezobrazno i srdito se obrecnem na nju. "Na čaršiji", veli ona, "u onom dućanu pored piterije." Nisu dakle ni Maclaren kolica kriva, kupljena su u Sarajevu, krivi smo stranac i ja, dvojica nas. "Šta se ti dereš na mene, čitav dan sam radila, obećao si oprati posuđe, a ipak nisi, bio si u džamiji, a nisi bio u trgovini, šta ćemo večerati... šta ove tvoje hlače opet rade posred sobe...", u kontranapadu mi zamjeri žena. "Nisam ja ženo kriv!", iznenada viknuh. Žena se prestravi i poče zabrinuto gledati uokolo kao da je još netko nepozvan s nama u sobi. "Stranac je za sve kriv, Allaha mi!", rekoh.

Bilo je to u prvom mjesecu mog života u Sarajevu. Smjestili smo se u samom centru grada. Ispočetka nije bilo lako, došli smo iz Zagreba, ostavili kuću, roditelje, prijatelje... trebalo se priviknuti. Nisam ni slutio kakva me iskušenja čekaju. Jednom prigodom nenajavljeno mi je uletjela gazdarica našeg podstanarskog stana. Prekinula me je u obavljanju ikindije namaza i nisam bio odviše sretan njenom napadnom pojavom, a nisam ni primijetio da sam zaboravio skinuti molitvenu kapicu s glave. "Vi ste Zagrepčanin", znalački ustvrdi, "vidi se aman fin momak. Ja sam vam prava Sarajka, s dna kace. Moji vam Fadilpašići žive ovdje odvajkada, ma više ni ne pamtimo otkada. Rahmetli dedo mi bio hafiz, to vam je onaj koji zna Kur'an napamet, a Kur'an vam je muslimanska sveta knjiga, k'o vaša Biblija. Znate li vi što znači rahmetli, to vam znači mrtvac. Prije njega svi su redom bili muderrisi i onako... ulemanske loze, a to vam kod vas dođe k'o kardinali i biskupi. Znam ja da vam je sve to teško shvatiti i popamtiti, ali naučit ćete već, imate kada, mladi ste, hvala Bogu."

Gledao sam je i nisam mogao vjerovati - iza mene serdžada, na glavi mi zelena molitvena kapica koju sam donio sa hadža, a desnu ruku sam namjerno digao uvis, vidljivo prebirući tespih. Osjetio sam tada neki skrlet u sebi, došlo mi je da iz sveg glasa proučim tekbir, to bi je zasigurno omelo u brbljanju, ma pala bi umah na stražnjicu da čuje kako jedan Zagrepčanin uči tekbir.

Sve je zapravo počelo još kada smo tražili stan. Čovjek iz agencije nekretnina vodio bi me u razgledavanje, a gazdaricama bi govorio: "znate, on je naš čo'ek, samo malo čudno priča." U početku sam to doživljavao simpatičnim, vickastim i duhovitim, no, kako je vrijeme prolazilo postajao sam sve zabrinutiji. Zar je moguće da sam došao iz Zagreba, iz sredine u kojoj sam bio *manjina*, s nadom da ću se ovdje, u novoj sredini, napokon osjećati kao kod kuće i... kako god da okrenuh ostao sam manjina. Nikada nisam osjećao ponos,

nikada se nisam udarao u prsa time što sam rođen u centru Zagreba. Čime da se i ponosim? Rođen sam na istom mjestu gdje i moj babo – na okretištu zetovog tramvaja broj 14, u staroj derutnoj austrougarskoj zgradi koja je vonjala na plijesan i vlagu. Zato mi se vazda gadilo kada bi netko odviše ponosno zagovarao da je rođeni Zagrepčanin. Kao da time stječe neku prednost nad drugima koji su rođeni samo pedesetak kilometara dalje, u nekom selu. Ta kvartovska i malograđanska prenemaganja, taj urbani *seljakluk*, vazda mi se gadio. U Zagrebu će reći *on ti je dobar, naš dečko, dobrica*, a u Sarajevu *on ti je naša, prava raja*. Šta su to *raja* i *dobri dečki*? Jesu li to neki izvorni i čistokrvni Sarajlije i Zagrepčani *s dna kace*? Prije će biti da je riječ o izvornim i autohtonim kmetovima i sužnjevima malograđanskog ega. Stječe se dojam da najveći životni doseg takvih proizlazi iz izjave "rođeni sam Sarajlija". Kao da je time postigao sve što se u životu može postići – kada ste autohtoni Sarajlija ujedno ste magistar i doktor i jaran i hafiz po dedi i hadžija... jednom riječju raja. U gradovima nesporno ima gospode, ima dobrih ljudi, jašta da ima, ali ima i seljaka, a bome ima i seljačina. Jesu li potonji upravo ta *raja* i naš uzor, koji identifikaciju traže u bezličnoj hladnoj masi gradskog mravinjaka, a po potrebi znaju i urlikati od užitka oholosti. Osobno, ne želim da me pamte kao *raju*, želim da me pamte kao iskrenog prijatelja. Ima, naime, jedan puno dostojanstveniji naziv za neke stanovnike Sarajeva i Zagreba – ummet Pejgamberov. Moja braća, moji prijatelji su me lijepo dočekali u Sarajevu: merhaba Mursele, selam alejkum... dobro nam došao, možemo li ti pomoći. Eto ti ljudi Knjige, kako oni znaju dočekati musafira.

Ako se Zagrepčaninu ne hvale svojim dedom hafizom, neke Sarajlije, ta raja, to će isto raditi Zeničanima, Fočacima, Zvorničanima, Tuzlacima, Sandžaklijama, Hercegovcima... svim tim čudnim pridošlicama, tzv. *seljacima*. Svi ti urođenici s ratničkim bojama, ti žderači urbaniteta sa svojim zavičajnim govorima i familijarnim folklornim trofejima navodno su okupirali profinjeno Sarajevo, uplašili stanovnike, zakontaminirali osmansko-austrougarsku arhitekturu. Oni su zapalili svoje plemenske vatre po svojim stanovima, koje su oteli starosjediocima i uporno nešto bajaju: ne bi li i oni naposljetku postali građani ovoga grada – Sarajlije. I ne samo to, ti su musavi *seljaci*, nekim čudom, iz neke starosjediocima neobjašnjive genijalnosti, zagospodarili tim starim i truljenjem načetim osmansko-austrougarskim salonom građanštine i malograđanštine. Ti su došljaci, zamislite, nakon kratkog vremena, spoznali svu učmalost, nesposobnost i glupost starosjedilaca pa su ih pokroviteljski, iz nužde, ponovo počeli učiti životu. Doduše neki su unijeli stanoviti modernističko turbo-folklorni kič, ali to je već druga tema i za to nisu krivi samo došljaci u Sarajevo.

Tada sam počeo istraživati zašto su Zagrepčani, bez obzira na vjeru i naciju, smiješni Sarajlijama. Mislio sam da je upravo obrnuto, jer, zadnjih godina Hrvati su se zamjetno angažirali i kupili dio bosanske glumačke elite da im glumi priglupe Muje i Hase po humorističnim tv-serijama i reklamama za mobilne telefone. Nema šanse da će neki naš čovjek, u današnjoj Hrvatskoj, na filmu glumiti urbanog intelektualca, jok, iz vica si doš'o i u vicu ćeš završiti. Osim možda Mustafa Nadarević, ali on je vazda glumio suicidalnog i šizofrenog intelektualca, koji bi na kraju filma završio ili obješen ili propucan ili izboden buržujskim krležijanskim škarama. Ili možda *zlatni* zenički momak Tarik Filipović – koji se sasvim dobro uklopio u Hrvatsku većinu, ali to znači da mora prolaziti stalne identitetarne provjere poput: "A što vi kupujete svome ocu za Božić?" Na pitanje novinarke, rijetka bošnjačka biljčica na vrhu hrvatskog medijskog panteona, naturščik Kroata, naš glumac Tarik Filipović će odgovoriti: "Kravatu." Navodno postoji neki bosanski duh koji se može dobro prodati u inozemstvu, dobit ćete glumačku vizu – u Hrvatskoj da glumite Muju iz vica poput Emira Hadžihafizbegovića, a u Hollywoodu balkanskog mafijozu ili teroristu koji govori engleski s jakim ruskim naglaskom. Naravno da nije lako našim ljudima u Hrvatskoj, haman se moraju dvostruko truditi i dokazivati. U Sarajevu si navodno većina, u suživotu s većinom, a netko te ipak sumnjičavo gleda: il' ateist, il' sekularist, il' muhadžir, il' autohtoni Sarajlija, il' tevsija, il' mazga.

Kako god bilo, od Sarajlija sam saznao da Zagrepčane ne vole baš kao i Slovence, to vam dođe na isto, a navodno dobro prolaze Dalmatinci i Makedonci jer baštine slični famozni bosanski duh kao i Sarajlije. Zagrepčani su takozvani purgeri ili piceki, jednom riječju - *papci*. Molim lijepo, neka netko organizira ekskurziju Sarajlija *s dna kace* u neki zagrebački kvart, pa neka uđu u prvu birtiju i kažu tim pivopijama da su papci; *pa bute videli kaj bu bilo – sa šakom iz dna boce, direkt u facu s dna kace*. Ima još nešto gore, čini se nepopravljivo i meni koji sam došao u ratom napaćeno Sarajevo – zapravo neshvatljivo. Lako ću ja prijeći preko toga da me netko, bez obzira na sve, isključivo doživljava kao Zagrepčanina - neka ih, ali ima nešto za sve nas puno opasnije. Za moju obitelj je započelo odmah po dolasku, kada sam Lukmana upisivao u dječji vrtić. Odveo sam ga na privatnu pedijatriju da mu izdaju zdravstveno uvjerenje. Dočekao me je stari sarajevski pedijatar Hasan. Dok sam skidao dijete, doktor mu je tepao: "Luka, Lukica, duša, šećer mali..." a zakleo sam se još u Zagrebu da neću dopustiti da mi sina zovu Luka jer suštinska razlika između Kur'anske sure i Evanđelja možda i ne postoji, ali nemojmo ih ipak brkati. "To vam je sve isto.", odgovori Hasan, a prije nego što sam uspio išta replicirati on skine pelenu i ugleda Lukmanovu obrezanu ćunu. "Znate li vi šta je najveća čovjekova zabluda...?" Pretpostavih na što cilja. "Vjera mladiću, to je najgora stvar koju je čovjek u svojoj povijesti izmislio." I nije moj susret s prekaljenom starom sarajevskom komunjarom bio jedini slučaj kada su se neki Sarajlije ibretili, ne na Zagrepčanina, već na muslimana. Kao da nije dosta što sam Zagrepčanin, nego još sam, eto, i musliman – dakle, nespojivo je jedno s drugim. Pomisao da sam od bošnjačke manjine u Zagrebu postao muslimanska manjina u Sarajevu, usprkos svim našim džamijama i ezanima, i dedama hafizima i muderrisima i svom mogućom ulemom u prošlosti i sadašnjosti i budućnosti, s vrha do dna kace, prestravila me, a to je u najmanju ruku zabrinjavajuće.

Koliko smo se puta do sada podijelili: na šije i sunite, pa na mezhebe, pa na one s kratkom i one s dugom bradom, na one s vrha i na one s dna kace, na Bosance i Hercegovce, na fašiste i komuniste, na izdajnike i patriote... na ove i na one, a kada nam to nije bilo dovoljno onda na starosjedioce i došljake, pa na one s Vratnika i na one s Bistrika, na one koji navijaju za Želju i na one koji navijaju za Sarajevo, one koji vole pitu i one koji vole ćevape, na one koji čitaju Dnevni Avaz i na one koji čitaju Oslobođenje... nije ni čudo da nam je stanje ovako – nepokretno, jadno i bijedno. Možemo li mi vidjeti išta dobro jedni u drugima? Umijemo li to prepoznati? Onaj Koji drži svačije srce u Svojim rukama voli kada plovimo jedni drugima, a potom zajedno Njemu u zagrljaj - od statične luke, preko mora uzburkanog, do pristaništa znanja i otkrovenja. Možda jednom stignemo i do uzajamnosti, jedinstva i naposljetku ljubavi, možda. Sjetih se pritom jedne prigodne hikaje o Isi Pejgamberu, kada je na putu sa svojim sljedbenicima naišao na raspadnutu lešinu psa. Oni se požališe da smrdi i da je odvratna, a dobri Isa Pejgamber reče: "vidi psa, ama kako lijepe zube ima".

ALKEMIJA: vještina, znanost ili sveta umjetnost (2)

U ovom broju Behara donosimo zanimljive oglede o utjecaju islamske alkemije na latinsku Europu, modernoj alkemiji i njenim glavnim predstavnicima, o zlatu i srebru kao simbolima iste dvije kozmičke ili božanske stvarnosti, o alkemiji molitve, o procvatu alkemije unutar sustava islamske znanosti te dubokim vezama između sufizma i alkemije

Piše: **Edin Urjan Kukavica**

Alkemija je sveta vještina, sveta umjetnost, sveta disciplina, te je stoga jednostavno ili makar precizno, definiranje alkemije, kao i svake druge autentične, svete discipline izuzetno teško, ako ne i nemoguće. Svaki pokušaj u tom smjeru neminovno sadrži mnogo pojmova tipa *pretpostavka*, *mogućnost*, *vjerovatnoća*... Svaka spoljašnja, izvanjska manifestacija, osobito u domenu autentičnih, tradicionalnih znanosti, te stoga i umjetnosti i zanatstva, krije izvjesnu nutarnju, neuporedivo značajniju, duhovnu vještinu, koja napose ishodi iz autentičnog otkrovenja, to jest Objave. No, alkemija je, općenito, spoj mnogih, naizgled, nespojivih oblasti u rasponu od drevnog puta duhovnog pročišćenja i preobražaja, te izvjesno posredno sredstvo proširenja svijesti i razvijanja sposobnosti uvida i intuicije; u isto vrijeme ona je misticizam i gotovo potpuna misterija, inicijacijski sistem vječnih, snoviđenjskih, ezoteričkih simbola koji imaju *moć* mijenjanja svijesti i povezivanja čovjeka sa Božanskim...

Od 12. do 14. stoljeća n.e. - alkemija latinske Europe

Tokom 12. stoljeća kršćanski Zapad prekinuo je sa navikom koja se pokazala izuzetno neproduktivnom, zanemarivanja, ignoriranja i otvorenog neprijateljstva prema drevnim i stranim civilizacijama i znanjima. Kršćanski učenjaci, naročito privučeni procvatom muslimanske Španije i Sicilije, tamo su, na licu mjesta, prevodili djela, kako sa arapskog tako i sa grčkog jezika, od kojih su im se mnoga mogla učiniti poznatim, ali isto tako, za veliki broj, uključujući djela iz domena alkemije, nikada do tada nisu ni čuli. Zapadna alkemija definitivno je razvijena iz muslimanskih izvora (nakon prijevoda Kur'ana na latinski 1143., priče o Halidu ibn Jezidu 1144., te Hvarazmijevog djela *Algebra* 1145.). Ogroman broj alkemičarskih natuknica u djelu Thomasa Aquinasa (Tome Akvinskog, 1235.-1271.), te iz komentara na Aristotelova djela koje je napisao Albertus Magnus (Sv. Albert, 1200.-1280.), jasno je da je tema i u 13. stoljeću još uvijek izazivala pažnju i imala puno poklonika. Albertus je očevidno poznavao djelo Ibn Sinaa i ostalih muslimanskih autora koji su na njega ostavili znakovit utjecaj; njegovo ukupno djelo o ovoj vještini koje je zaista obimno, karakteristično i po tome što je svaku tvrdnju pokušavao razjasniti koliko je god moguće, a bio je vjerovatno prvi europski alkemijski autor koji je u svome djelu *De rubus Metallicis et Mineralibus* iz 1214. spomenuo koncept *izdisanja*, te među prvima koji su na Zapadu primjenili *sumporživa* teoriju porijekla metala.

Njegov suvremenik, Roger Bacon, vjerovao je da se od alkemije itekako ima šta naučiti, pogotovo u praktičnom, kemijskom domenu. Njegovo zanimanje bilo je čisto eksperimentalno dijeleći alkemiju na njen teorijski ili spekulativni i praktični ili operativni aspekt. Ovo, novo ili ponovno uvođenje alkemije u Europu karakteristično je po usponu onoga što Hopkins naziva *pseudo alkemijom*, odnosno pojavom cijelog niza ljudi koji su se zanimali za alkemiju, proučavali literaturu i radili na alkemičarskim recepturama u svojim laboratorijima, ali nisu znali ništa o njenoj vrijednosti. *Te neznalice*, kaže Pertney, *trošili su godine svojih života u laboratorijima bez ikakvog uspjeha u primjeni bilo kojeg od hermetičkih načela. Nakon mnogo bezuspješnih i jalovih godina, povrijeđene taštine, posramljeni neuspjehom, pokušavajući obeštetiti se počeli su govoriti najgore o onome u čemu sami*

nisu imali uspjeha. (Pernety, J.A.J., *The Great Art*). Europska alkemija tako, lišena je svoga intrigirajućeg mističkog aspekta, svedena na čisto fizičku znanost proizvodnje zlata. Ovakvo pogrešno tumačenje, tvrdi Hopkins, isplivalo je na površinu zbog toga što *nije bilo genijalnog uma* (Džabir/Geber), da porodi novu alkemiju u Europi, nije bilo novih otkrića iz muslimanskih laboratorija da utisnu vrijednosti alkemija na praktični svijet, izgledi alkemije bili su beznadežni u znanstvenim istraživanjima prirode tvari, bili su zaista jadni. Vjerovatno najveći alkemičarski um 13. stoljeća bio je Thomas Aquinas. Njegova lična istraživanja bila su svedena na minimum, ali su zato njegovi komentari Velikog Djela imali veoma veliki utjecaj na njegove suvremenike. *Osnovna funkcija alkemičara*, piše Aquinas, *je preobražaj metala, to jest, nesavršenih, na pravi način i bez obmane*. (Taylor S.F. *Alchemy*). Nije iznenađujuće stoga, da kada su se i najveći umovi vremena posvetili komentariranju Velikog Djela da je za njima uslijedio veliki broj ljudi koji su bili spremni okušati se u njegovom praktičnom segmentu, te se alkemija u u Europi 13. stoljeća širila poput pozitivne zaraze, sve do 1661.

Grčka alkemija Venecijansko-pariškog rukopisa, koji se pojavio u Španiji oko 1150., u vidu obimnog prijevoda, čiji autor je Gerard iz Cremone, imala je veoma malo utjecaja na ar-Razija i ostale Arape. Do 1250. alkemija je, čini se, već toliko bliska znanstvena oblast da je postalo moguće pisanje i izvjesnih enciklopedijskih djela, poput onoga Vincenta iz Beauvaisa, koji o njoj raspravlja prilično razumljivim jezikom, a prije 1300. ona je predmetom o kojemu raspravlja i engleski filozof i znanstvenik Roger Bacon i njemački filozof, znanstvenik i teolog Albertus Magnus. Teorijsko proučavanje alkemije, činilo se proučavanjem kemije, jer europski jezici nisu imali neovisne riječi kojom bi opisali znanost tvari, nego se proučavala u kontekstu drugih formi promjene, na primjer, kretanja projektila, starenja čovjeka i sličnih aristotelijanskih koncepata. S druge praktične strane postojali su i zanatski *priručnici* sa recepturama; međutim, radovi Bacona i Albertus Magnus donose raspravljaju promjenu u kemijskom smislu, a Bacon alkemiju čak smatra općom znanošću prirode za koju gaji velike nade. U svakom slučaju, kada je konačno postalo jasno da je prevashodan cilj alkemije proizvodnja zlata, Europljani su prestali pružati otpor i otvorili su se prema znanjima iz ove oblasti.

Neke od najzanimljivijih alkemičarskih rasprava potječu iz 13. odnosno 14. stoljeća. *Pretiosa Margarita Novella* Petrusa Bonusa iz Ferrare (oko 1330.) zorno odražava utjecaj skolasticizma i njegove tripartitne strukture. Peter prihvata mogućnost preobražaja te tvrdi da je proces izuzetno jednostavan te da ga je moguće naučiti za veoma kratko vrijeme, a u isto vrijeme priznaje da nikada sam nije uspio proizvesti zlato. Džabirova (Geber) *Summa perfectionis* čak detaljno opisuje laboratorijske procese i alkemičarsku opremu, a *Precious Pearl* poziva se na *sumporono-živinu* teoriju kao osnovu razumjevanja prirode metala, a alkemičare upućuju na *matematički precizan odnos ta dva metala* u cilju ostvarenja Velikog Djela, te na značajne izmjene u destilacionoj tehnici. Uvođenjem pojma i faze *kondenzacije* prvi put počinje etapa dugog kuhanja, što Džabir potvrđuje promjenom opreme i procedure, te detaljno opisuje kondenzacijsku aparaturu.

Najveći utjecaj na Zapadnu civilizaciju imali su svakako samostani, odnosno zajednice isposnika. Srednjevjekovni alkemičari bili su u mnogim slučajevima klerici - i to učeni klerici - iz jednostavnog razloga jer su oni bili jedini koji su u to doba

znali čitati i pisati, a alkemija je neophodnim podrazumjevala ove dvije osnovne discipline. Do 1350. alkemičarski traktati, ali i veliki broj knjiga sumnjivog kvaliteta, pa čak i sadržine, ispunili su *scriptoriume*. Jedan od autoriteta piše i o neslaganju i razmiricama između dvojice Arapa, Jahjaa Abindinona i Gebera Abinhaena (što su najvjerovatnije dvije verzije istog imena Džabir ibn Hajjan). O najpoznatijem džabirijanskom djelu u Europi, *Zbir Savršenstava*, sada se govori kao o autentičnom europskom djelu pod nazivom *Summa Perfectionis*, autora latiniziranog imena, Geber. Otprilike u isto vrijeme počinju se pojavljivati i pisana iskustva zaista autentičnih europskih autora, poput čuvenog djela pariškog javnog bilježnika Nicolasa Flamela (1330.-1418.), koji je tvrdio da je usnio okultnu knjigu, potom je pronašao, s uspjehom je dekodirao uz pomoć znanstvenika, Jevrejina koji ga je podučio mističkoj jevrejskoj znanosti Kabbale. Godine 1382. Flamel tvrdi da je uspio realizirati Veliko Djelo (proizvodnju zlata); činjenica je da je iznenada postao bogat i da je njegovim donacijama održavana nekolicina crkava. Alkemija 14. i 15. stoljeća pokazuje znakovito narastajući interes za alegorijske i mističke teme. Thomas Nortonovo djelo *Ordinall of Alchimy* (1477.) je gotovo čisto pjesničko djelo o temi jogunaste prirode Djela, potrebi vrline za njegovo uspješno okončanje s jedne, a sa druge strane predstavlja zakriveni opis cjelokupnog procesa. U isto vrijeme pojavljuje se i veliki broj tekstova protiv alkemije, sa neukusnim i nepristojnim karakterizacijama alkemičara, poput Chaucerovog *Canon's Yeoman's Tale* (oko 1390.), pa čak i na službenoj razini papinskim *bulama*, Ivana XXII (1317.) i kraljevskim odlukama, Henryja IV. Engleskog (1404.), koje neposredno pogađaju sve koji se bave proizvodnjom zlata. Bez obzira ili čak, uprkos tome, sredinom 13. stoljeća, Roger Bacon, u svojim djelima u potpunosti prihvata mogućnost metaličkog preobražaja i podsjeća na mnogostruke koristi koje bi čovječanstvo iz toga moglo imati za ublažavanje općeg siromaštva. Za njega je alkemija bila eksperimentalna znanost, te u svom djelu *Opus tertium* (1267.) on tvrdi da, iako mnogi primjenjuju čisto alkemijske procese, veoma je mali broj onih koji znaju kako načiniti metal a još manje onih koji znaju kako načiniti lijek za dugovječnost. O istome raspravlja i Baconov mlađi kolega i savremenik, Arnold iz Villanove (1214.-1313.). Alkemičar Ivan iz Rupescisse (polovinom 14. stoljeća) insistira da je jedina svrha alkemije dobrobit čovječanstva.

Voda života (*aqua vitae*, alkohol) otkrivena je nešto prije 1300., nakon čega su se neki ljekari i nekolicina alkemičara okrenula

eliksiru života kao svome primarnom cilju istraživanja. John iz Rupescisse, katalonijski isposnik koji je pisao oko 1350., propisuje doslovno isti elksir za oplemenjivanje metala i čuvanje zdravlja. Njegovi nasljednici multipliciraju eliksir, koji time gubi svoju jedinstvenost i konačno postaje sasvim novi lijek, često za osobita oboljenja. Medicinsku kemiju osmislili su muslimani, ali ona svoje prve *pro et contra* doživljava u Europi. Pojavom Paracelsusa (1493.-1541.), koji je bio ogorčeni protivnik medicine, kako se ona poimala u 16. stoljeću, i jednako revnosan zagovornik narodnih i kemijskih lijekova. Do kraja 16. stoljeća medicina se podijelila u dva tabora za i protiv Paracelsusa, a alkemičari se masovno okreću farmaciji. Paracelsianska farmacija vodila je ka modernoj kemiji, ali je proizvodnja zlata i dalje zadržala znakovit dio zanimanja, iako sa nešto promjenjenim metodima. Stječe se utisak da su mnogi vladali tajnom pravljenja zlata, ali isto tako i da su je mnogi naslijedili od drugih, odnosno da do nje nisu došli vlastitim iskustvom. Ilustracije koje su u najvećem broju slučajeva sastavni, neizostavni i glavni dio knjiga, iako su od ranije imale ogroman značaj, u ovom vremenu stekle su osobitu popularnost, a ilustracije iz djela *Splendor solis*, koje su mnogo kompleksnije nego sam tekst, te predstavljaju izazoz čak i modernim istraživateljima ovog fenomena.

Od 15. do 17. stoljeća n.e. - moderna alkemija

Cilj svih *eksperimentalnih filozofa* bio je odstranjivanje svih misterioznih, okultnih ili personaliziranih utjecaja i sila, te pokušaj pojašnjavanja prirode na mehaničkoj osnovi. Najveći eksponent ovakvog pristupa bio je Robert Boyle (1627.-1691.), čije kemijsko djelo je uveliko utjecalo na europsku alkemiju. Osnovna namjera svih Boyleovih istraživanja alkemije i kemije bila je prikaz mekaničke slike kemijskih reakcija; na taj način, rasvjetljavanje svih okultnih formi i osobina, te pojašnjenje ponašanja supstancije analogijom mašine, pojašnjavajući funkcioniranje svijeta kao velikog sata. Najveći, suštinski dio njegovog djela sadržan je u pokušaju odstranjivanja starih ideja, osobito aristotelijanskih elemenata, koji predstavljaju samu osnovu alkemijske filozofije, što je i učinio u svome čuvenom djelu *The Skeptical Chemist* (Skeptični alkemičar), već spominjane 1661. Rezultanta ovoga i nekolicine drugih djela iz istoga vremena bila je prava mala *kemijska revolucija* koja je u stvari, bila samo dio velike revolucije u gotovo svim eksperimentalnim znanostima. Alkemijske doktrine četiri elementa odbacile su ideje o atomima i supstancijama, ali to ni u kom slučaju nije označilo i kraj alkemije.

Djela Marsilia Ficina i sljedbenika pokazuju porast zanimanja za mističke tekstove kasne antike. Ficino je lično preveo hermetički *Corpus* (1463.) što je utjecalo na razvoj i poimanje *prirodne magije*, astrologije i *čiste* alkemije. U 16. i 17. stoljeću zanimanje za alkemiju je sve veće (ukoliko je ikada i opadalo), kada Zetzner (1602., 1622., 1659.-61.), Ashmole (1652.), and Manget (1702.), prevode najveći broj djela sa klasičnih na europske jezike. Svježina renesansne alkemije najočevidnija je iz djela Paracelsusa (1493.-1541.), koji je bio jedan od vodećih filozofa prirode svoga vremena i prostora, i njegovih sljedbenika, koji su poput svojih prethodnika bili zainteresirani za preobražaj metala, ali više za medicinsku kemiju, nego za čistu alkemiju, ali isto tako i po doprinosu novom razumjevanju univerzuma i gotovo čisto religijskoj prirodi njihove potrage. Prema njihovom shvatanju čovjek je u stanju spoznati svoga Stvoritelja posredstvom dvije knjige božanske objave, Svetog Spisa i Knjige Stvaranja, Prirode. Paracelzijanci neprekidno pozivaju na novi opservacioni pristup prirodi, za što, vjeruju nema bolje znanosti od alkemije, te su, s tim u skladu, načinili i alkemijsku interpretaciju - biblijsko poglavlje Stvaranje (*Genesis*), pri čemu stvaranje pripisuju djelu Božanskog Alkemičara Koji je sve stvorio izvodeći iz neformirane *materie prima*, bezmalo kao što alkemičari izdvajaju čistu kvintesenciju iz proste i grube forme tvari. To će potaknuti posebnu pažnju prema dijelovim biblijskog teksta koji govore o stvaranju elemenata. Paracelsus je uobičajio koristiti Aristotelovu teoriju elemenata, ali je inovirao i u doktrinu uveo *tria prima* - načela soli, sumpora i žive, što predstavlja modifikaciju stare *sumporno-živine* teorije metala, s tom razlikom da je primjenjena na sve stvari, a ne samo na metale, te svijet interpretiranju alkemijskim pojmovnikom; na makrokozmičkoj razini kemijskim analogijama govore o meteorološkim pojavama, a na geokozmičkoj razini raspravljaju o različitim interpretacijama rasta minerala i porijekla planinskih izvora.

U stoljeću između 1550. i 1650. izbili su znakoviti sukobi na doktrinarnoj ravni između *paracelzijanaca* i tradicionalnijih *galenista*, na ravni za i protiv kemijske farmakologije. Andreas Libavius i Daniel Sennert pokušali su izmiriti stavove suprostavljenih koncepata, a njihov stav zauzeli su i sastavljači djela *Pharmacopoeia*, sa Royal College of Physicians u Londonu (1618). Početkom 17. stoljeć-a Robert Fludd je otkrio da postoji sukob unutar samog korpusa kemičara, braneći kemijski orijentirane rozenkrojcere (*Rosicrucians*) i dajući svoju, mistički orijentiranu, alkemijsku interpretaciju prirode i nad-prirode serijalom izlaganja o makro i mikro kosmosu. Jean Baptiste van Helmont, koji nije bio ništa manje kemijski orijentiran filozof nego Fludd, detaljno je opisao preobražaj žive u zlato malim komadom filozofskog kamena. Van Helmont je podržavao kemijsko poimanje čovjeka, ali je odbacivao makrokozmičko- mikrokozmičku analogiju. Godine 1650. John French je još uvijek insistirao na tvrdnji da je isključivo kemija pravo sredstvo poimanja stvari, na što je John Webster (1654.) ustvrdio da je novu nauku potrebno načelno utemeljiti na radovima i učenjima Francisa Bacona i Roberta Fludda.

Mogućnost *kemijskog zlata* znanstveno nije pobijena sve do 19. stoljeća. Čak je i racionalista i znanstvenik Sir Isaac Newton

(1643.-1727.), načinio nekolicinu eksperimenata iz ovog domena. Službeni stav prema alkemiji od 16. do 18. stoljeća bio je ambivalentan. S jedne strane, Vještina je, tvrdilo se, predstavljala izvjesnu prijetnju kontroli plemenitih metala i često je zbog toga stavljana izvan zakona; s druge strane, korist koju su suvereni u svim dijelovima svijeta vidjeli u mogućnosti proizvodnje vlastitog zlata bila je više nego iskušenje. U europskoj metropoli alkemije, Pragu, sveti rimski imperatori Maximilian II. (vladao 1564.-1576.) i Rudolf II. (vladao 1576.-1612.) sponzorirali su većinu vodećih alkemičara Europe toga doba. Međutim, stvari za alkemičare nisu bile baš tako sjajne kako izgledaju na prvi pogled. Godine 1595. Edward Kelley, engleski alkemičar i drug čuvenog astrologa, alkemičara i matematičara John Deea, izgubio je život u neuspješnom pokušaju bijega iz zatočeništva u koje je dospio odlukom Rudolfa II., a 1603. izbornik Saksonije (Saxony), Christian II., utamničio je i mučio Škota Alexandera Setona, koji je putovao Europom i javno izvodio preobražaje.

Situaciju je dodatno zakompliciralo okretanje određenog broja alkemičara kako od proizvodnje zlata tako i od medicine, a prema kvazi-religijskoj alkemiji, koja je unekoliko podsjećala na pokušaje Grka Synesiusa, Rudolf II. je postavio njemačkog alkemičara Michaela Maiera, za knjigovođu i ličnog sekretara, iako su Maierova mistička i alegorijska djela bila daleko od proizvodnje bilo kakvog zlata, kao što to nije tvrdio ni drugi njemački alkemičar Heinrich Khunrath (oko 1560.-1601.), čija su djela dugo poštovana zbog izuzetno slikovitih ilustracija.

Konvencionalni pokušaji proizvodnje zlata nisu prestali sve do 18. stoljeća iako se alkemija u to vrijeme konačno i definitivno okreće religijskim ciljevima. Uspon moderne kemije izazvao je opći skepticizam kako prema mogućnosti proizvodnje zlata, tako i prema modernoj nauci koju se počelo smatrati isuviše ograničenom. Za razliku od znanstvenika Srednjeg Vijeka i Renesanse, Newtonov nasljednik i veliki francuski alkemičar 18. stoljeća Antoine-Laurent Lavoisier, svoje je zanimanje sveo na pobijanje i obeshrabrivanje onih koji su postavljali jedno od najznačajnijih pitanja tradicionalne znanosti uopće, pitanje odnosa i veze čovjeka i kosmosa. Oni koji su istrajavali na tom tragu osjetili su izvjesnu sklonost alkemičara prema ovim pitanjima i tragali za njihovim odgovorima u tekstovima ezoteričke, duhovne ili pak čisto zanatske-alkemičarske prirode.

Ova duhovna alkemija, ili Hermetizam, često je povezivana sa Rosenkrojcerskim bratstvima, čiji se *Manifestoes* (nepoznatog autora, najčešće pripisivan njemačkom teologu Johannu Valentinu Andreu), pojavio u Njemačkoj u prvoj polovini 17. stoljeća i privukao znakovitu pažnju reformiranih alkemičara poput Michaela Maiera, ali i mnogih istaknutih filozofa nezadovoljnih mehaničkim karakterom nove nauke. U modernim vremenima alkemija je postala središnja tačka interesiranja različitih grupa mistika. Stara alkemičarska literatura i dalje se proučava u potrazi za dokazima, jer činjenice potvrđuju da je drevno znanje mnogo puta bilo dostupno ljudima u raznim vremenima i prostorima, ali je uvijek nestajalo iznenadno kao što se i pojavljivalo.

Dosezanje unutarnjeg srebra ili unutarnjeg zlata

Zlato i srebro bili su sveti metali čak i prije nego su postali jedinica komercijalnih transakcija. Oni su zemaljska refleksija sunca i mjeseca, te stoga također i svih stvarnosti duha i duše koje su u vezi sa nebeskim parom. Do početka Srednjeg vijeka relativne osobine dva plemenita metala određivane su odnosom i vezom sa vremenom okretanja i smjenjivanja ta dva nebeska tijela. Isto tako, najstarije kovanice obično su na sebi imale prikaze ili znake koji su imali neke veze sa suncem ili njegovim godišnjim obrtnim kretanjem i promjenama. Za čovjeka predracionalističkih vremena, odnos i veza između plemenitih metala i dva velika svjetleća tijela bila je očevidna, i cijeli svijet mehaničkih predstava i pojmova, kao i predrasuda bio je potreban da učini nerazumljivijim ovu samoočevidnu vezu i prikaže je pukim estetičkim slučajem.

Simbol se nipošto ne smije pobrkati sa pukom alegorijom, niti se smije posmatrati u kontekstu nekih maglovitih i iracionalnih ekspresija kolektivnog instinkta. istinski, prasimbolizam ovisan je o činjenici da stvari, koje se jedna od druge mogu razlikovati u vremenu, prosotru, materijalnoj prirodi i mnogim drugim ograničavajući osobenostima, mogu posjedovati i pokazivati isti suštinski kvalitet. Oni se tako čine i izgledaju kao razlilčite ekspresije, manifestacije ili produkti iste stvarnosti - koja je napose neovisna od vremena i prostora. Stoga nije potpuno ispravno reći da zlato predstavlja sunce, a srebro mjesec; prije će biti da se radi o slučaju da su dva svijetleća tijela i dva metala simboli iste dvije kozmičke ili božanske stvarnosti.

Magija zlata tako ishodi iz njegove svete prirode, ili kvalitativog savršenstva, a tek sekundarno iz njegove ekonomske vrijednosti. S obzirom na svetu prirodu zlata i srebra, njihovo pribavljanje i upotreba mogli su biti isključivo svećenička aktivnost, kao što je i kovanje zlata i srebra izvorno bio isključivo prerogativ određenih svetih mjesta. Sukladna tome je i činjenica da metalurgijske procedure u nekim takozvanim primitivnim društvima prethistorijskih vremena, otkrivaju obilje njihovog svećeničkog porijekla. U arhaičnim kulturama, još uvijek neupoznatim sa dihotomijom duhovnog i praktičnog, a budući da je sve povezano sa unutarnjim jedinstvom čovjeka i kosmosa, priprema ruda uvijek se obavljala kao sveta procedura. Poput pravila, bio je to prerogativ svećeničke kaste, ovoj aktivnosti pozvanih i predodređenih božanskom zapovješću. Gdje to nije bio slučaj, kao u određenim afričkim plemenima koja nemaju vlastitu metaluršku tradiciju, topioničar ili metalski radnik, kao neovlašteni uljez u sveti prirodni poredak, dolazio je u sumnju kao neko ko se upustio u bavljenje crnom magijom. Ono što se modernom čovjeku čini praznovjericom - i što, djelimično, preživljava jedino kao prazno-

vjerica - u stvari je naziranje dubokog odnosa između prirodnog poretka i ljudske duše. Primitivni čovjek bio je vrlo svjestan da proizvodnja ruda iz *materice zemlje* i njihovo violentno pročišćavanje vatrom jeste unekoliko zlokobno, i praćeno mogućim opasnostima, čak iako ne raspolaže svim pokazateljima i dokazima kojima nas je historija metalurškog doba tako obilno snadbjela. Za arhaično čovječanstvo - koje odvaja vještački tvar od duha - pojava metalurgije nije bila jednostavno izum, nego prije otkrovenje, jer jedino božanska zapovjest može ovlastiti čovječanstvo za takvu vrstu aktivnosti. Od samih početaka, međutim, ovo otkrovenje bilo je dvostrano; (...*I spustili smo željezo, u njemu je snaga velika i koristi ljudima*... Kur'an, LVII:25). To zahtijeva osobitu obazrivost onoga kojemu je dato. Baš kao što spoljašnje djelovanje metalurga sa rudama i vatrom ima nečega nasilnog, isto tako i utjecaji koji podsjećaju i vraćaju duhu i duši - a koji su neizbježni u ovom slučaju - moraju biti opasne i dvostrane prirode. Naročito, ekstrakcija plemenitih metala iz nečistih ruda upotrebom rastvarača i proćišćujućih agensa poput merkurija i antimona uz stalno prisustvo vatre, neizbježno nosi suprostavljanje i otpor mračnim i haotičnim silama prirode, baš kao što postizanje *unutarnjeg srebra* ili *unutarnjeg zlata* - u njihovoj nepromjenjivoj čistoti i sjaju - zahtijeva i potrebuje ovladavanje svim mračnim i iracionalnim nagonima duše.

Da postoji unutarnje zlato, ili radije, da zlato ima unutarnju i izvanjsku stvarnost, bilo je logično samo na kontemplativni način gledanja stvari, koji se spontano prepoznavala ista suština u zlatu i suncu. Ovdje je, i nigdje drugdje, leži korijen alkemije. Alkemija vuče porijeklo iz svećeničkih vještina drevnih Egipćana; alkemijska tradicija koja se proširila cijelom Europom i Bliskim Istokom, i koja je čak utjecala na indijsku alkemiju, priznaje kao svoga utemeljitelja Hermesa Trismegistosa, Trostrukovelikog Hermesa, koji je nerazdvojiv od drevnog egipatskog božanstva Thoth, božanstva koje je predsjedavalo svim svećeničkim umjetnostima, vještinama i znanostima, poput Ganeša (Ganesh) u hin-

duizmu. Izraz alkemija (*alchemia*) korijen povlači iz arapskog *alkimiya*, za koje se kaže da potječe iz staroegipatskog *kême* - koje upućuje na *crnu zemlju* koja je bila oznaka za Egipat i koja također može biti simbol alkemičareve *materie prima*. Postoji još jedna mogućnost, da izraz i pojam ishodi iz grčkog *chyma* (topljenje ili livenje). U svakom slučaju, najstariji postojeći alkemijski spisi su na egipatskom papirusu. Nije iznenađujuće da nisu sačuvani nikakvi izvorno egipatski dokumenti, budući je suštinska pojavna manifestacija svete umjetnosti i vještine, da se prenosi oralno; njeno smještanje i predaja pisanim putem obično je prvi znak njene dekadencije, ili znak straha da bi se verbalna predaja mogla izgubiti. Stoga, potpuno je prirodno da je ukupan *Corpus Hermeticum*, koji sadrži sve tekstove pripisane Hermesu-Thothu, do nas došao na grčkom i zaodjeven više ili manje platonističkim jezikom. Da ti tekstovi nisu ni na koji način pseudo-arhaizirana grčka tvorevina, dokazuje njihova duhovna plodnost. Dokazi sugeriraju da je i takozvana *Tabula Smaragdina*, Smaragdna Ploča, dio *Corpusa Hermeticuma*. Smaragdna Ploča i sama izjavljuje da je otkriće Hermesa Trismegistosa, a što se tiče alkemičarskih pisanih djela na arapskom i latinskom, ona je, ništa manje nego, pregled pravila njihove vještine. Ne postoje rani tekstovi Smaragdne ploče. Do nas je došla u prijevodu na arapski i latinski - bar koliko je do sada poznato - ali njen sadržaj nagovještava i ukazuje na njenu autentičnost.

U prilog egipatskom porijeklu blisko-istočne i zapadne alkemije govori i činjenica da se cijela serija zanatskih procedura povezanih sa alkemijom i snadbijevajući je mnogim od njenih simboličkih izraza, pojavljuje kao povezana i dosljedna grupa, od kasnih egipatskih vremena na ovamo, konačno iskrsavajući u srednjevjekovnim knjigama recepata. Ovaj korpus procedura, osim rada sa metalima i pripreme boja, odnosi se na izradu vještačkog dragog kamenja i bojenog stakla, vještine koja nigdje nije tako cvjetala kao u Egiptu. Štaviše, ukupna egipatska vještina obrade metala i minerala, i njihovo nastojanje da izvuku tajnu i dragocjenu suštinu iz zemljane supstancije, pokazuje očevidnu duhovnu vezu sa alkemijom. Kasna egipatska Aleksandrija bila je bez ikakve sumnje, topioničarski kotao u kojemu je alkemija, uz druge kozmološke umjetnosti, vještine i znanosti, dobila formu u kojoj je sada nama poznata, bez promjene u bilo kojem suštinskom smislu. Isto tako moguće je da je u tom vremenu alkemija dobila i nešto od izvjesnih grčkih i azijatskih mitologija. Ali na to se ne smije, na bilo koji način, gledati kao na vještačko događanje. Rast izvorne tradicije podsjeća na rast kristala, koji sebi privlači homologne čestice, inkorporirajući ih sukladno svojim zakonitostima jedinstva.

Od toga vremena na ovamo, uočljiva su dva toka u alkemiji. Jedan je svojom prirodom predominantno zanatski; simbolizan unutarnjeg djelovanja ovdje se pojavljuje kao nešto nadodato profesionalnoj aktivnosti i spominje se samo povremeno i uzgredno. Drugi koriste metalurgijske procese isključivo kao analogije, tako da se može postaviti pitanje da li su ih uopće primjenjivali izvanjski. To je uzrokovalo razliku između zanatske alkemije - za koju se vjeruje da je starija - i takozvane mističke alkemije, za koju se pretpostavlja da se razvila kasnije. U stvarnosti, međutim, radi se o dva aspekta iste tradicije, od kojih je simbolički aspekt nesumnjivo arhaičniji.

Bez sumnje to će iziskivati postavljanje pitanja, kako je moguće da se alkemija, sa svim svojim mitološkim osnovama, inkorpori-

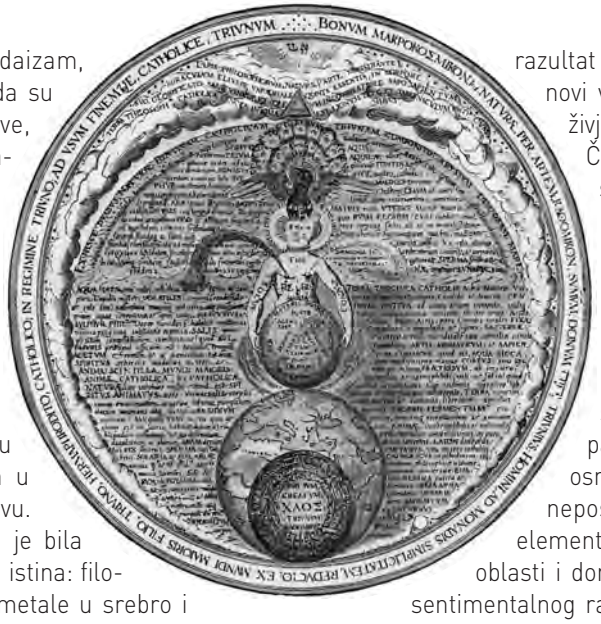

rala u monoteističke religije, judaizam, kršćanstvo i islam. Objašnjenje je da su alkemijske kozmološke perspektive, odnoseći se na izvanjsku oblast metala (i minerala općenito) i unutarnju oblast duše, organski povezane sa drevnom metalurgijom, tako da je kozmološka podloga, zajedno sa zanatom, preuzeta, jednostavno kao prirodna znanost (*physis*) u najširem smislu i značenju pojma, baš kao što su kršćanstvo i islam prisvojili pitagorejske tradicija u muzici i arhitekturi, i asimilirali ih u korespondirajuću duhovnu perspektivu.

Sa kršćanskog stanovišta, alkemija je bila poput prirodnog ogledala objavljenih istina: filozofski kamen, koji pretvara proste metale u srebro i zlato, simbol je Krista, a njegova proizvodnja iz *negoreće vatre* sumpora i *postojane vode* žive, podsjeća na rođenje Krista-Emmanuela.

Asimilacijom u kršćansko vjerovanje, alkemija je bila duhovno plodonosna i produktivna, dok je kršćanstvo u njoj pronašlo način, kontemplacijom prirode, koji je vodio istinskoj, pravoj gnozi. Čak i lakše je hermetička vještina ušla u duhovni svijet islama. Načelno, islam je bio spreman priznati bilo koju predislamsku umjetnost i vještinu koja se pojavljivala kao aspekt mudrosti (*hikmah*), kao izvjesno naslijeđe prethodnih poslanika. Tako je u islamskom svijetu Trismegistos često identificiran sa Enokom (poslanikom Idrîsom, a.s.).

Bila je to doktrina Egzistencijalnog Monizma ili Jedinstva Postojanja/Bitka (*vahdetu'l-vudžud*) - ezoterička interpretacija islamskog vjeroiskaza - koja je hermetizmu dala novu duhovnu os, ili, drugim riječima, ponovo uspostavila njegov izvorni duhovni horizont u njegovoj punini i oslobođenom zagušenja kasnog helenističkog naturalizma.

U međuvremenu alkemijski simbolizam, kao rezultat njegovog postepenog inkorporiranja u kasnu klasičnu i semitsku misao, razvio se u šaroliko mnoštvo. Pored svega toga, određene fundamentalne osobine, koje su odgovarale alkemiji kao vještini, ostale su nepromijenjene stoljećima: nadasve nedvosmislen i izričan plan alkemičarskog djelovanja, pojedinačne faze karakterizirane određenim simboličkim procesima koje nije uvijek moguće ostvariti u praksi.

Alkemija je ponajprije, u zapadno kršćanstvo ušla preko Bizanta, a kasnije, čak i bogatije, preko Španije kojom su vladali Arapi. U islamskom svijetu alkemija je dosegla svoj puni procvat. Jâbir ibn Hayyân, učenik šestog ši'itskog Imama Dža'fera as-Sadika, utemeljio je u osmom stoljeću A.D. (po Miladi Isa, a.s., prim.prev.) pravu školu. Stoga je bez sumnje ime Džabir ostalo oznaka velikog alkemičarskog znanja čije je ime, autor djela *Summa Perfectionis*, Italijan ili Gatalan iz trinaestog stoljeća, preuzeo u latiniziranoj formi kao Geber.

Kada se, sa renesansom, dogodio ogroman priliv grčke filozofije, dogodio se i novi talas bizantinske alkemije na zapadu. U šesnaestom i sedamnaestom stoljeću štampana su mnoga alkemičarska djela, koja su do tada postojala samo kao rukopisi i u zainteresiranim krugovima kružila manje ili više tajno. Kao razultat proučavanje hermetizma doseglo je novi vrhunac; vrlo brzo je, međutim, doživjelo dekadencu.

Često se smatra da je sedamnaesto stoljeće donijelo puni procvat europskog hermetizma. U stvarnosti, međutim, njegova dekadenca dogodila se još u petnaestom stoljeću, i nastavila se brzo sa humanističkim i već temeljnim racionalističkim razvojem zapadne misli, kojom je svaki duhovni i intuitivni univerzalitet pa i u perspektivi lišen same svoje osnove. Istina je da su neko vrijeme - neposredno prije modernih vremena - elementi izvorne gnoze, koji su bili istisnuti iz oblasti i domena teologije kako unilateralnošću sentimentalnog razvoja kasnijeg kršćanskog misticizma, tako i agnostičkim trendovima i kretanjima nerazdvojivim od reformatorskog pokreta, utočište pronašli u spekulativnoj alkemiji. To nesumnjivo pojašnjava pojavu da se odjeci hermetizma mogu pronaći i u djelima Shakespeara, Jakoba Boehmea i Georga Gichtela.

Ne bismo se više trebali zadržavati na historiji alkemije, koja, ionako, nije potpuno poznata, nesumnjivo i zbog toga što se ezoterička vještina uglavnom oslanja na usmenu predaju. Međutim, ipak treba spomenuti još jednu značajnu stvar; činjenicu da alkemijski radovi uglavnom nose fantastične nazive, bez ikakve veze sa kronologijom, kao da njihovi autori i izvori, ni na koji način nisu željeli oštetiti predmetni tekst; jer, uprkos činjenici da historijsko gledište i alkemijska mudrost nemaju nikakve veze jedno s drugim, ti nazivi (kao u slučaju latiniziranog Gebera) naznake su dotičnog tradicijskog lanca, prije nego su autorski potpisi. Na pitanje da li je neki hermetički tekst originalan ili nije, to jest, da li ishodi iz izvornoga znanja i iskustva hermetičke vještine ili je tek pukom prosudbom prisajedinjen predmetnom korpusu, odgovor ne može pružiti ni filologija, a ni puka usporedba sa empirijskom kemijom; jedini kriterij je duhovno jedinstvo sa tradicijom napose.

Alkemija molitve

Dokle god alkemija sadrži znanost Prirode - a ona se sastoji od grubih ili tjelesnih i finih ili psihičkih manifestacija - njeni se zakoni i koncepti mogu transponirati u domene drugih tradicionalnih znanosti, na primjer, ljudsku medicinu (koja ljudski organizam smatra nedjeljivom cjelinom), te isto tako u korespondirajuću znanost duše i terapeutike s njom u vezi. Mnogo značajnije za nas, a u vezi sa ovim, je transpozicija alkemičarskih perspektiva u misticizam, jer to nudi paralelu sa onim što je ranije kazivano o *kemijskom vjenčanju*. Ovdje ćemo se samo kratko posvetiti ovoj transpoziciji, na način indiciranja i amplifikacije, ne pokušavajući ući u trag svim razgranavanjima. Unutar okvira misticizma, alkemija je ponad svega alkemija molitve. Ali i sam pojam *molitva* mora se pojmiti ne samo kao indiviudalna zamolba, nego prije kao unutarnje - a ponekad i izvanjsko - izgovaranje formula ili imena usmjereno prema

Bogu i zazivanje Boga, prema tome, dakle, osobita *uzvikujuća molitva*. Istaknutost i posebitost ove vrste molitve počiva u činjenici da ponavljana riječ ili fraza, kao sredstvo koncentracije, nije odabrana od strane ljudskog bića ili nekog drugog, nego ili u potpunosti ishodi iz objave ili sadrži Božije Ime (ukoliko se ne sastoji i samo i isključivo od ovog Imena). Prema tome, riječ koju izgovara osoba koja moli je, zahvaljujući svome božanskom porijeklu, simbol vječne Riječi i, na kraju krajeva, u pogledu njene sadržine i blagoslovljenske moći, i sama blagoslov, *Utemeljenje ove tajne (to jest, invokacije, zazivanja Božijeg Imena) je, s jedne strane, u tome da su Bog i Njegovo Ime jedno, a s druge, da i Bog, Sam izgovara Svoje Ime u Sebi, dakle u vječnosti i izvan svega stvaranja, tako da je Njegova jedinstvena i nestvorena riječ, prototip uzvikujuće molitve, te čak, i manje neposrednom smislu, sva molitva*. (Frithjof Schuon, *Stations of Wisdom*)

Prema tome, u osnovi, Božije Ime ili sveta formula uzvikujuće molitve u vezi je sa trpnom (pasivnom) dušom, kao što je Božija Riječ, *fiat lux* sa pasivnom prirodom ili *materiom prima* svijeta. Ovo nas vraća na korespondenciju (koju spominje Muhji'd-Dîn ibn Arabî) koja postoji između, s jedne strane, Božije Zapovjesti (*al-emr*) i Prirode (*tabî'ah*), a s druge, sumpora i žive, dvije osnovne, temeljne sile koje su u duši (respektivno) relativno djelatne (aktivne) i relativno trpne (pasivne). U neposrednom smislu, a sa stajališta metoda, sumpor je volja, koja se ujedinjava sa sadržinom riječi koja se izgovara u molitvi, i djeluje na formativni način na živu receptivne, prijemčive duše. Na kraju krajeva, sumpor je prodiruće duhovno svjetlo sadržano u svetim riječim, poput vatre u kremenu, čija pojava izaziva pravi, stvarni preobražaj duše.

Ovaj preobražaj prolazi istim fazama koje su određene i imenovane alkemijskim djelom, jer se duša na početku stvrdnjava i očvršćava okrećući se od izvanjskog svijeta, potom se rastvara kao rezultat unutarnje toplote, i konačno, izmijenjena u nestalnu bujicu utisaka, postaje bespokretni kristal ispunjen svjetlošću. - Ovo je zaista najjednostavniji izraz na koji je moguće svesti taj unutarnji proces. Ako bi se podrobnije opisivao, bilo bi neophodno ponoviti gotovo sve što je već rečeno o alkemijskom djelu, i povezati to sa unutarnjim djelovanjem molitve a unutar okvira korespondirajuće duhovne kontemplacije.

Bit će dovoljno spomenuti da je alkemija molitve naročito i potpunije obrađena u pisanjima islamskih mistika. Tu je ona u bliskoj i neposrednoj vezi sa metodom *zikra*, što je arapski izraz koji se može prevesti kao *sjećanje*, *spominjanje* i *zazivanje*, te isto tako i kao *uzvikujuća molitva*. Ovdje *sjećanje* namjerava prizvati platonički smisao pojma *anamnesis*, *Dovoljan razlog za zazivanje (Božijeg) Imena leži u tome da je sjećanje Boga; a to je, na kraju, svjesnost Apsoluta. Ime aktuelizira tu svjesnost, i na kraju, ovjekovječuje je u duši i učvršćuje u srcu, tako da ona proživa cijelo biće u isto vrijeme preobražavajući i zauzimajući ga*... (F. Schuon, *Stations of Wisdom*)

Osnovni zakon ove vrste unutarnje alkemije nalazi se i u kršćanskoj formuli *Ave Maria*, anđeoskom pozdravu. *Maria* korespondira oboma, *materii prima* i duši u stanju čistog receptiviteta, dok su riječi anđela poput produženja božanskog *fiat lux*. Plod Djevicine utrobe korespondira čudesnom eliksiru, Filozofskom kamenu, koji je cilj unutarnjeg djela.

Prema srednjevjekovnim interpretacijama, anđeoski pozdrav Djevici *mutans Evae nomen, Ave*, zaista je obrnuto od Eva. To ukazuje na preobražaj kaotične duše u čisto ogledalo Božije Riječi. Primjedbi da anđeli ne govore latinski, i da je Eva na hebrejskom *Khawwa*, mora se odgovoriti da u domenu svetog ne postoji slučajnost, te da stvari koje izgledaju najslučajnije u stvarnosti su predodređenjske. Ovo objašnjava i zašto su u Srednjem vijeku i najsitnije pojedinosti Spisa, čak i sama imena, proučavana i različito tumačena sukladno njihovome simbolizmu - a sa nadahnućem koje odbija svaki vještački prijekor.

Nadamo se da prethodno izlaganje može poslužiti spašavanju duhovnog vidokruga koji odgovara alkemiji - *kraljevskoj vještini* ili *kraljevskoj umjetnosti* - od zavodećeg pojednostavljenja koje nerazdvojivo slijedi čisto historijski pristup. Kao što se predmeti u prostoru čine manjim što su dalje, tako se i ono što nam je daleko u vremenu čini reduciranim i pojednostavljenim u formi - a što je veći duhovni jaz između dva doba, i ono je isto tako. Između našeg doba i vremena kojemu pripada alkemija, jaz je gotovo nesamjerljivo širok. Stoga ne iznenađuje da moderni istraživač, bez ikakvog znanja o duhovnim umjetnostima i vještinama koje se u određenim kulturama prakticiraju do danas, alkemiju vidi kao kroz pogrešnu, obrnutu stranu dalekozora. Njemu nedostaje, kao po pravilu, ne samo doktrinarno zaleđe koje bi mu omogućilo razumjevanje simboličkog jezika alkemičara, nego mnogo značajnije on oskudijeva i u mogućnostima bilo kakve praktične usporedbe koja bi mu mogla pomoći u pojašnjenju šta je, u ovom domenu, moguće i vjerovatno.

Prirodi - to jest, tjelesnoj i fizičkoj prirodi čovjeka i stvari - može se prići iz mnogo uglova, te, budući je tako, svaka od dimenzija

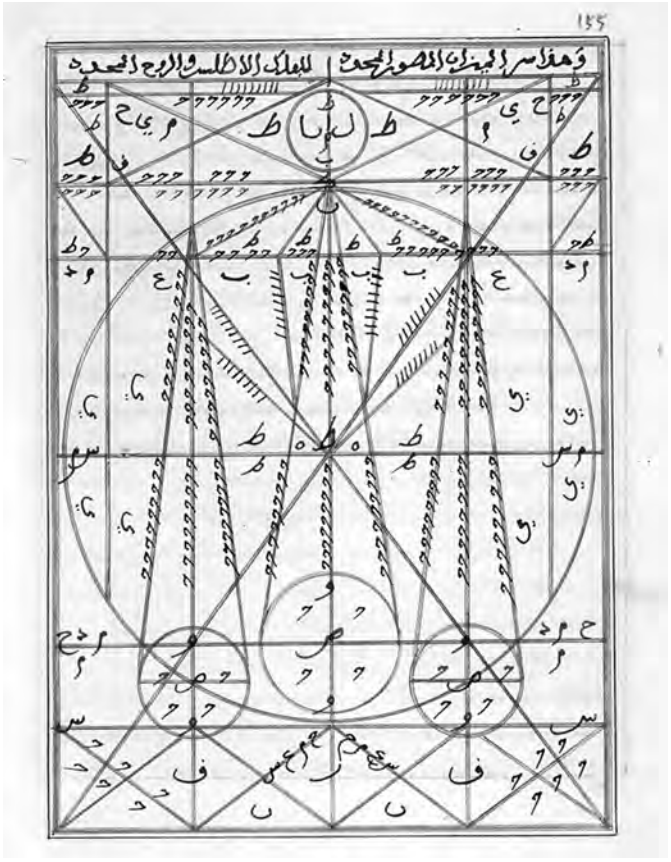

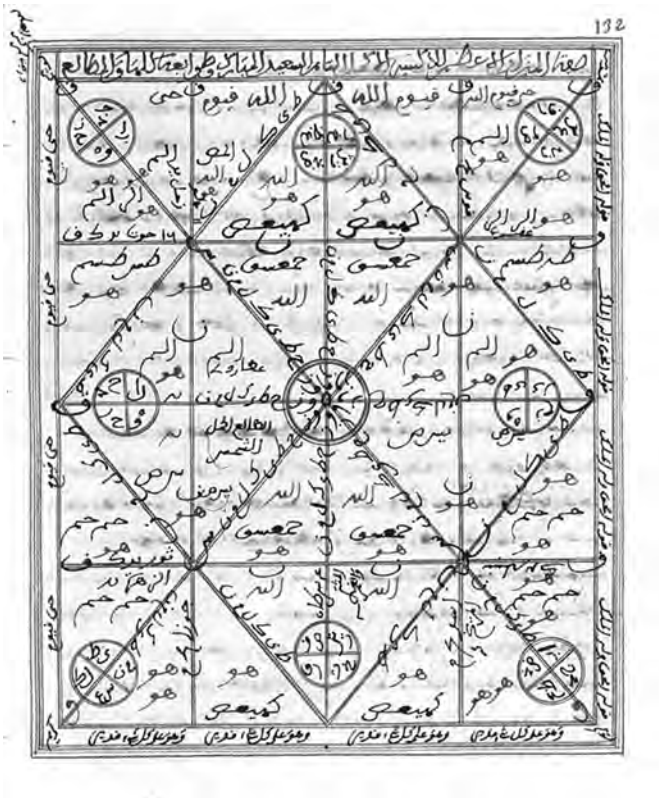

koja korespondira datom stajalištu je, ujedno i logično i praktično prilično neiscrpna. Tako se, na primjer, moderna empirijska kemija može protezati beskonačno, bez da njena otkrića ikada, i u jednom trenutku, odstupe i udalje se od te osobite ontološke dimenzije, koja je determinirana njenim premisama. S druge strane, tradicionalna znanost, poput alkemije koja to zasigurno jest, može se baviti i razmatrati uz iste prirodne podatke (sa ništa manje logike) sa potpuno različitog - ali jednako neiscrpnog - stajališta. Kao primjer neka nam posluži tradicionalna medicina Kineza, Indijanaca ili Tibetanaca, čiji metodi su prilično strani i nepoznati modernoj koncepciji prirode, ali koji nisu, iz toga razloga, manje učinkoviti.

Moderna nauka ima neumoljivo oko za dječije pogreške na marginama tradicionalne kozmologije - ali koje nemaju ozbiljnijih posljedica. Ono što, međutim, neće vidjeti (ali što oko duhovne vještine ili umjetnosti poput alkemije vidi izuzetno ozbiljnim i značajnim) jesu vlastiti prekršaji - prilično nepredvidljivi u pogledu svojih posljedica - u vezi ravnoteže između čovjeka i prirode, a da i ne spominjemo potpuno neopravdane tvrdnje o ukupnosti, i dalekosežnom i zaista, gotovo potpunom odricanju nadosjetilnog i netjelesnog, što uosobljuje modernu nauku.

Odnos i veza čovjeka sa svojim prirodnim okruženjem varira, ne samo teorijski, nego isto tako i praktično, i ne samo subjektivno, nego isto tako i sa stajališta okruženja napose. Fizički svijet nije odsječen od psihičkoga, iako osobita perspektiva ega uzrokuje da se psihička sfera individualnoga bića čini unekoliko odvojenom i svojom vlastitom. U epohama i kulturama u kojima je ego-svjesnost manje zgrušana a odnosom prema prirodi ne dominiraju predrasude čisto racionalističkog izvanjskog izgleda, mnogo lakše se može dogoditi da snage duše izvrše neposredan utjecaj i bez mehaničke intervencije izvanjskog svijeta. Ovo se osobito odnosi i tačno je u slučaju tradicija arhaične forme za koje pojave poput munje, kiše, vjetra i rasta jesu suštinski simboli. Ovdje se može dogoditi da određeno sveto djelovanje izazove izvanjski, kozmički odjek. Ovo je očevidno i danas kod određenih šamanističkih naroda, poput sjeverno- američkih Indijanaca.

Alkemiju moramo smjestiti u takvo okruženje, koje je njen izvorni i odgovarajući dom, kako bismo opravdali određena govorenja o utjecaju eliksira, od kojih se sva ne mogu uzeti u višem, ne- doslovnom smislu. Preobražaj prostih metala u zlato zasigurno nije pravi cilj alkemije, niti je ostvariv kada se traga samo i isključivo za njim. Štaviše, postoje dokazi u prilog vidljivoga postignuća, magisteriuma reklo bi se, koji ne mogu biti jednostavno odgurnuti u stranu. Metalurški simbolizam tako je organski povezan sa unutarnjim djelom alkemije, da se u rijetkim slučajevima ono što je realizirano na unutarnjem također dogodilo i na izvanjskom planu - ne kao rezultat bilo kakve kemijske operacije, nego kao spontana izvanjska prateća okolnost ne- uobičajenog duhovnog stanja. Slučaj duhovnog preobražaja već je čudo, i zasigurno nije ništa manje čudo nego što je to iznenadni nastanak zlata iz prostog metala.

Japanski streličar iniciran u tajne Zena, može pogoditi metu vezanih očiju, ostvarujući duševnu koncentraciju i unutarnje jedinstvo sa bezvremenom suštinom trenutka odapinjanja strijele. Na isti način fizički preobražaj metala znak je koji se manifestira izvanjski, unutarnje svetosti zlata i čovjeka - čovjeka, to jest onoga koji je upotpunio unutarnje djelo.

Post scriptum

U Historiji znanosti (*History of Science*), H. J. Sheppard alkemiju definira kao *vještinu/umjetnost oslobađanja dijelova kosmosa od privremenog, vremenski ograničenog postojanja zarad postizanja savršenstva, koje je za metale - zlato, a za čovjeka - dugovječnost, besmrtnost i konačno iskupljenje i spas*. Vještina čiji, prema svim raspoloživim pokazateljima, prvi pisani tragovi dolaze iz drevnog Egipta. *Alkemija vuče korijene iz svećeničkih vještina drevnih Egipćana. (i) kao svoga utemeljitelja priznaje Hermesa Trismegistosa, 'trostrukovelikog Hermesa', koji je u nekoliko navrata identificiran sa drevnim egipatskim božanstvom Thoth, božanstvom koje upravlja svim svećeničkim umjetnostima, vještinama i znanostima*..., kaže Burckhardt.[1] Ipak, ideja o vezi između preobražaja prostih metala u zlato i ljudske dugovječnosti, pojavljuje se u Kini najkasnije u 4. stoljeću p.n.e., za što postoje pouzdani dokazi o alkemičarskim aktivnostima na dvoru cara Han Wu Dia (vladao 140.-87. p.n.e.).[2]

Sam naziv i pojam alkemija' (arab. *al- kimiya*), čini se ima još starije etimološke korijene; drevni egipatski riječ za 'crnu zemlju' *kême*, koja je bila jedna od osnovnih oznaka Egipta, a za alkemičare toga doba i simbol famozne *materie prima*. Kako su se egipatske svećeničke vještine prenosile gotovo isključivo verbalno, prvi postojeći pisani tekstovi koji govore o zapadnoj alkemiji su, naravno, grčki, porijeklom iz stare egipatsko-grčke hermetičke zajednice u Aleksandriji iz stoljeća koja su neposredno prije kršćanske ere, prema Mary Anne Atwood,[3] uključujući

[1] *Alchemy: science of the cosmos, science of the soul*, Titus Burckhardt, Fons Vitae, 1967.

[2] Zhou Yi Can Tong Qi: xin shi (novo tumačenje Can Tong Qi), Liu Guo-Liang, San Min Publishing, Taipei, 2003, str. 4.

[3] *A Suggestive Inquiry into the Hermetic Mystery*, Mary Anne Atwood, Yogi Publication Society, reprint izdanja Williama Tatea iz 1918, str. 22.

i takve ličnosti poput Plotina, Proklusa, Porfirija i Aupeliusa. Tokom slijedećih hiljadu godina bizantinski Grci razvili su *Corpus Hermeticum: Moguće je da je tu zbirku tekstova sačinio bizantinski platonistički učenjak iz jedanaestog stoljeća Michael Psellus...*[4], ali Europa *Corpus* neće vidjeti sve do 15. stoljeća, mnogo vremena nakon prve pojave, pa čak i nakon pokušaja europske primjene alkemije.

Muslimani, Arapi su, rukovodeći se Poslanikovim (s.a.v.a.) *sunnetom* i *hadisom* kojim se nalagalo i podsticalo na *traženje znanja čak i u Kini*, već u 7. stoljeću preveli veliki broj djela Platona, Aristotela, Pitagore (Pythagoras), kao i grčkih, aleksandrijskih, alkemičarskih tekstova. Čini se da su se najprije koristili uslugama nestorianskih kršćanskih prevodilaca koji su prevodili tekstove sa grčkog na arapski, ali već u 8. stoljeću veliki broj muslimanskih učenjaka vrlo dobro je vladao grčkim jezikom. *Gotovo od samog dolaska islama, alkemija je postala muslimanska znanost*, tvrdi Ernest Scott,[5] kako zbog činjenice da je islam pomogao očuvanju i prenošenju izvornih grčkih učenja u srednjevjekovnu Europu, tako i zbog izvornog arapskog doprinosa znanosti općenito, pa i alkemiji. Vjerovatno najčuveniji alkemičar poslije samog Hermesa, Džabir ibn Hajjan, na Zapadu poznatili po latiniziranom imenu Geber, živio je i djelovao upravo u to vrijeme, na dvoru možda malo čuvenijeg abasidskog halife Haruna al-Rašida. Burckhardt komentira: *Islamski svijet bio je taj u kojemu je alkemija doživjela svoj puni procvat. Džabir ibn Hajjan, učenik šestog ši'itskog Imama Dž'fera as-Sadika, utemeljio je u 8. stoljeću cijelu školu, iz koje su izlazile stotine alkemičarskih tekstova.*[6] Upravo ta škola jedan je od najznakovitijih kamena temeljaca ali i miljokaza alkemije u njenom pravom i izvornom značenju. E. J. Holmyard, historičar alkemije tvrdi da je Džabir bio poznatiji po nadimku *as-Sufi*,[7] nego po svome vlastitom imenu, što jednom naznakom ukazuje na dvije tvrdnje koje i danas izazivaju sporenja teoretičara. Prvo da je bio pripadnik zajednice koja je gajila specifičnu islamsku doktrinu poznatu pod imenom *sufizam/tesavvuf* (što sam tesavvuf povezuje sa vremenom neposredno nakon Plemenitog Poslanika, (s.a.v.a.), a drugo, da alkemija posjeduje sasvim drukčije značenje nego što joj je davano na Zapadu. Ukoliko se nastavi slijediti ista nit ona će neminovno odvesti do Idris Shaha, čije referentno djelo *The Sufis* Džabira priznaje kao velikog sufija, a o njegovom učitelju kaže: *Dž'afer as-Sadik je veliki sufijski učitelj čije se ime nalazi u gotovo svim lancima prenosilaca sufijske doktrine i znanja, koju alkemijom nazivaju i takvi vjerski i znanstveni autoriteti poput Rumija i Gazzalija.*[8] U stvari, možda prvi zabilježeni spomen pojma *sufi* je upravo ovaj koji se odnosi na Džabira ibn Hajjana, Gebera, alkemičara.

Dva znakovita filozofska elementa poveziva sa ... ranim stoljećima islamske historije jesu Hermetizam i Pitagoreanizam, čije je prisustvo, itekako primjetno čak i u tako ogromnom korpusu pisanih djela koja se pripisuju Jabiru ibn Hayyanu, koji je u isto vrijeme bio filozof i alkemičar. Filozofska dimenzija Jabirianskog korpusa očevidno je mističke prirode, sa znakovitim prisustvom Hermeticizma, kakva su i kasnija djela islamske alkemije koja, u stvari, služe kao kanal za prijenos hermetičke filozofije na srednjevjekovni Zapad. Kada se razmišlja o središnjoj ulozi hermeticizma u Zapadnoj mističkoj filozofiji, nipošto se ne smije zaboraviti neposredno islamsko porijeklo temeljnih tekstova poput Smaragdne ploče (Tabula Smaragdina) i Turba Philosophorum, te stoga ni njihov značaj kao djela islamske mističke filozofije. Očevidno je, stoga, da se o islamskoj mističkoj filozofiji ne može niti smije govoriti bez spominjanja u najmanjem hermetičkih tekstova koje su islamski alkemičari kao i filozofi i sufiji integrirali u islamsku misao, kao i hermetičkih tekstova čiji su autori muslimani. Treba se, u ovom kontekstu, sjetiti da je, u stvari, filozof Ibn Sina znao i poznavao određene hermetičke tekstove poput Poimandresa, te da sufi Ibn al-'Arabi pokazuje ogromno znanje Hermeticizma u svome djelu al-Futuhat al-makkijja (Mekanska otkrovenja ili Mekanska prosvjetljenja) i mnogim drugim djelima.[9]

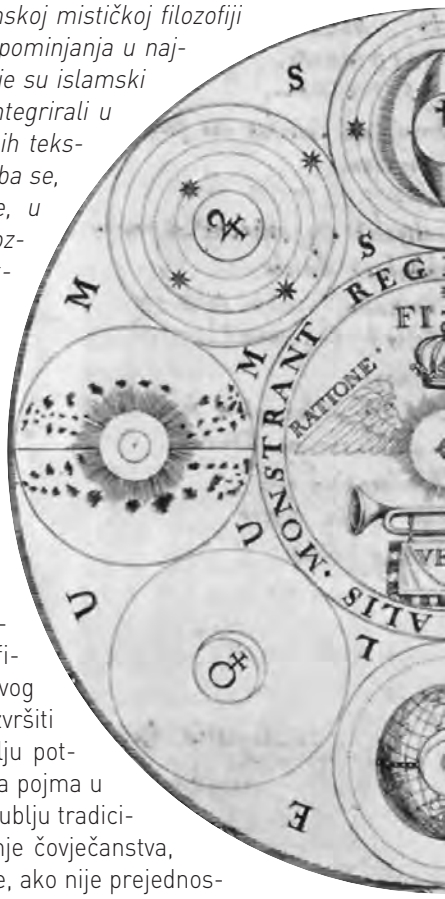

Bez makar minimuma predznanja, cijela stvar može izgledati prilično konfuzna ili u najmanjem zbunjujuća, je li, onda, sufizam alkemija, odnosno alkemija sufizam?[10] Potencijalni istražitelji ovog fenomena morat će, vjerovatno, izvršiti svojevrsno pred-istraživanje u cilju potvrde, samoosvjedočenja da su oba pojma u stvari, vještački nazivi za daleko dublju tradiciju koja je za cilj imala sazrijevanje čovječanstva, tradiciju koja koristi brojne načine, ako nije prejednostavno, odnosno unekoliko obezvrjeđujuće, sredstva i metode, ovisno o kvalitetu vremena, potrebi sredine, i mentalitetu ljudi koji su za nju i koja je za njih, neposredno vezana[11] a koja (tradicija) postoji u svim, ma koliko različitim kulturološkim i religijskim okvirima, islamu, judaizmu, kršćanstvu, taoizmu, budizmu... U Kini, na primjer, tradicija se okoristila prirodnom, urođenom sklonošću Kineza prema medicini, te i odatle, vjerovatno očevidan naglasak kineske - alkemičarske tradicije na traganje za *lijekom za dugovječnost* odnosno *besmrtnost*. U Kini je bliska i neposredna veza između alkemije i medicine očevidna od samog početka, dakle od 4. stoljeća p.n.e.., vremena Tsou Yena.

[4] *The Way of Hermes: new translations of the Corpus Hermeticum*, C. Salaman, D. van Oyen, W. Wharton, Inner Traditions, 2000, str. 85.
[5] *The People of the Secret*, Ernest Scott, Octagon Press, 1983, str. 107.
[6] Burckhardt, *op.cit.*
[7] *Alchemy*, Eric J. Holmyard, Dover, 1990, reprint izdanja iz 1957., str. 69.
[8] *The Sufis*, Idries Shah, 1990, Anchor books, reprint Doubleday izdanja iz 1964., str. 218.
[9] *Mystical philosophy in Islam*, Seyyed Hossein Nasr, Routledge, 1998.
[10] 'Veza između sufizma i alkemije uistinu je veoma duboka. Prije svega, sufizam, kao put samo-ostvarenja sadrži, kao i svaki autentičan duhovni put, tri osnovna elementa, doktrinu, metod, i 'alkemiju' koja preobražava dušu čovjeka. Na ovoj razini značenja sufizam u alkemiji otkriva gotov jezik kojim je moguće opisati ovaj aspekt svojih učenja. Štaviše, sufizam, u svojoj nutrini, sadrži duhovnu psiho-terapiju neposredno i blisko povezanu sa aspektom alkemije kao znanosti duše.' *Islamic Science*, Seyyed Hossein Nasr, World of Islam Festival Publishing, 1976, p. 203.
[11] Ili, da se poslužimo sufijskim izrazom, spoljašnju formu učenja određuju 'vrijeme, mjesto i ljudi'.

Na drugim geografskim područjima i u drugim vremenima, lokalno primjenjiva projekcija i tradicije, te stoga i drukčija koncepcija, izrodit će drukčije aspekte. Europski alkemičar iz 17. stoljeća Michael Maier, o ovom fenomenu različitih izvanjskih manifestacija, kaže: *Povišestručenost i raznolikost je izvanjska formalnost, dok je istinitost isključivo nutarnja stvar. Uzrok mnoštvu naizgled raznolikih bratstava je u mnoštvu pojašnjenja i prijevoda značenja, ne tumačenja, simbola i pojmova, a u skladu s vremenom, potrebama i okolnostima. Prava 'zajednica svjetlosti' može biti samo jedna.* I zaista, u 11. i 12. stoljeću, alkemija je bila samo jedan od tokova narastajućeg prosvjetljujućeg utjecaja na Europu, preko Španije i juga Francuske,[12] filozofijom, poezijom i visokim obrazovanjem, na kojemu se naročito insistiralo na jugu Italije i na Siciliji tokom europsko-orijentalne dinastije Rogera II. i njegovog sina Fredericka II.,[13] te samom idejom viteštva, prije svega duhovnog (*futvvet*) i viteških, dakle duhovnih, bratstava.[14]

Robert iz Chestera je svoj prijevod Džabirove rasprave *Kitab al-Kimiya*, završio 11. februara 1144. *Bilo je to prvo alkemičarsko djelo koje se pojavilo u latinskoj Europi, te je tako moguće vremenski vrlo precizno odrediti početak Vještine u Europi*, kaže Holmyard. U najmanjem, od tog trenutka, uprkos svemu, alkemija će postati općeeuropska opsesija najmanje slijedećih 500 godina, a imena koja su svoj rad vezala za ovu tradiciju su, prema Mary Anne Atwood, izuzetna, Michael Scot, Albertus Magnus, Thomas Aquinas, Roger Bacon, i Raymond Lully, gotovo da su najznačajnije ličnosti 13. stoljeća; Nicholas Flamel iz 14., Elias Ashmole, George Ripley, Thomas Norton, Basilus Valentinus iz 15., te Paracelsus iz 16. stoljeća; i svi su bili alkemičari!

Da postoji bilo kakva kronika ili pregled nesretnih događaja, ili samoubistava čak, bila bi najzorniji prikaz da je za mnoge alkemija bila samo još jedna ili pak najveća frustracija, za što je osnovni uzrok i razlog bilo upravo nepoimanje ili nerazmišljanje o već spomenutom značajnom načelu-činiocu *vrijeme, prostor, ljudi*. Thomas Aquinas (Toma Akvinski) zasigurno ukazuje upravo na tu činjenicu kada kaže, da je *...nastanak metala uvjetovan ... i zahtijeva okultne operacije nebeskih kvaliteta, što nije uvijek pod kontrolom alkemičara, tako da prevashodan cilj djelatnika u ovoj oblasti mora biti priređivanje uvjeta i okolnosti najpogodnijih i najverovatnijih za funkcioniranje tih kvaliteta.*[15] Ernest Scott pojašnjava: *Sufiji insistiraju da određene operacije, iako su sve procedure tačne, bit će učinkovite (ili, reći ćemo, razvojne) samo pod određenom kombinacijom okolnosti koje oni ukratko opisuju kao "pravim nastojanjem pravih ljudi u pravo vrijeme i na pravom mjestu.*[16] Bilo kakva slučajnost je, dakle, nemoguća. Burckhardt kaže: *Sedamnaesto stoljeće često se smatra vremenom potpunog procvata europskog hermeticizma. U stvari, u stvarnosti, njegova dekadencija počela je još u 15. stoljeću.*[17], što je sa aspekta primjene spomenutog načela, da je *svaki razvojni proces, djelatan je samo određeno, ograničeno vrijeme prije nego počne opadati i raspadati se*.

Atwood najprije spominje najsvjetlije tačke europske alkemije, a potom nastavlja: *...ali s tim lažnim, podmetnutim mladuncima besposličara koji su živjeli na račun javne lakovjernosti ... ljudi svih staleža, uvjerenja i intelektualnih stupnjeva, uz svu raznolikost poriva, motiva i zamisli, su, poput monomanijaka, tragali za Kamenom... Mnogi, bez ikakvog znanja niti stvarne naklonosti prema Vještini, uzurpirali su naslov Majstora, Vještaka; ponekad svjesno obmanjujući, a češće, i sami obmanuti; sigurno je, da je načelno, zbog površnih i ovozemaljskih pretenzija tih obmanitelja, svijet počeo i još uvijek prezire alkemiju, miješajući izvornu doktrinu sa njihovim jadnim i odvratnim proizvodima; na žalost još uvijek postoji problem razlikovanja i odvajanja varalica od majstora.*[18] *Ali filozofi su vjerovatno bili zadovoljni; posmatrajući djelatnu nesposobnost običnog krda, i kako malo vode računa o istini, odnosno, najvećem od svih čuda čudu prirode, u poređenju sa svojim sebičnim blagostanjem.*[19]

Moglo bi se zaključiti po riječima čuvene duhovne alkemičarke iz 19. stoljeća (Mary Anne Atwood), da je *...alkemija...univerzalna vještina životne kemije koja, fermentiranjem ljudski duh pročišćava i konačno rastvara... Alkemija je filozofija; to je filozofija, pronalaženjem Sofie u umu*.

Međutim, čini se da je najbolji zaključak donio sam Titus Burckhardt, *Ne bismo se više trebali zadržavati na historiji alkemije, koja, ionako, nije potpuno poznata, nesumnjivo i zbog toga što se ezoterička vještina uglavnom oslanja na usmenu predaju. Međutim, ipak treba spomenuti još jednu značajnu stvar; činjenicu da alkemijski radovi uglavnom nose fantastične nazive, bez ikakve veze sa kronologijom, kao da njihovi autori i izvori, ni na koji način nisu željeli oštetiti predmetni tekst; jer, uprkos činjenici da historijsko gledište i alkemijska mudrost nemaju nikakve veze jedno s drugim, ti nazivi (kao u slučaju latiniziranog Gebera) naznake su dotičnog tradicijskog 'lanca', prije nego su autorski potpisi. Na pitanje da li je neki hermetički tekst originalan ili nije, to jest, da li ishodi iz izvornoga znanja i iskustva hermetičke vještine ili je tek pukom prosudbom prisajedinjen predmetnom korpusu, odgovor ne može pružiti ni filologija, a ni puka usporedba sa empirijskom kemijom; jedini kriterij je duhovno jedinstvo sa tradicijom napose.*[20]

[12] *The Sufis* , op.cit., str. 357-366.
[13] *The People of the Secret*, op.cit., str. 114-116.
[14] *The Sufis*, op.cit., str. 245-253.
[15] *Alchemy*, Holmyard, str. 107.
[16] *The People of the Secret*, str. 117. On, također, dodaje, na 122. strani, da je '(Roger) Bacon znao za načelo "pravi ljudi na pravom mjestu u pravo vrijeme", koje, napose, sadrži zasebno načelo ličnog, živog, usmenog prijenosa i predaje svih razvojnih procesa. Današnji Zapad nije u stanju razumjeti ovo načelo niti ukupan koncept.
[17] Burckhardt, op.cit.
[18] M. A. Atwood, str. 39-40.
[19] M. A. Atwood, str. 54.
[20] Burckhardt, op.cit.

"Farukov cvijet" - gluhi smo i slijepi na patnju silovanih

Dar autoričin da uoči sitne femine geste ne ide ipak dublje u karakteriziranju njenih književnih junakinja. One ostaju "predvidljivo" uronjene u tradiciju, u kulturu u kojoj se "zna" gdje je ženi mjesto! I koliko to "može" žensko! Nemamo pravo pretvoriti čak ni književnu kritiku u političko-ratničku, idealizirati "svoju" zajednicu. Označiti je samo kao program, i to politički. I pri tom "zaboraviti" na osobnost silovanih žena, na njihove potrebe.

Piše: **Edina Smajlagić**

Recenzenti romana "Farukov cvijet", Meliha Terzić i Fatmir Alispahić, predstavit će stil autorice Jasminke Ibrahimović kao sažet, onaj koji žuri ispričati priču, ukratko ne skreće sa sižea jer – nema vremena/prostora. Riječ je, naime, o kratkom romanu. Recenzenti tvrde da autorica nije u stanju i da ne zna odmaknuti se od sveprisutnih sapunica. Ostaje kod kratkoće koju nameće žurnalistika, činjeničnosti koju podrazumijeva medijski način prenošenja poruka. No, budimo otvoreni, što se usporedbe sa sapunicama tiče, njih gledaju uglavnom i u velikoj većini upravo žene. Kritičari tako rodno "određuju kvalitetu žanra", a ne uočavaju upravo prednosti, drugačiji pristup i način izražavanja budući da upravo oni koriste stare obrasce tumačenja, tj. čitanja i kvalificiranja književnih djela.

Kratkoću, lapidarnost, jasnoću, izravnost, činjeničnost...takvu, kakvu nalazimo u romanu "Farukov cvijet", nemaju, naime, samo novine i masmediji. Nije to odlika samo novinarskog, a ne možemo tvrditi niti nekakvog "ženskog" stila, u književnom diskursu prije svega. Niti odsustvo digresija, opisa s detaljima, pasaža s piščevim filozofiranjem i sl. Je li baš tako ili je pisac recenzije zapravo "o/stao" u svom muškom stereotipu "kvalificiranja" kada tvrdi da to jest: "pismo suvremene žene, dinamične, rastrzane obvezama i manjkom vremena da bi se zagledala u sebe"?

Kod autorice ne čitamo o detaljima silovanja bošnjačkih žena za nedavnog ratnog klanja u BiH i Hrvatskoj jer se ona, pa tako niti njene fikcionalne junakinje, ne usude opisati detaljno jad i poniženje koji su doživjele silovanjem. Naime, dirnule bi i u još prebolno mjesto: u društvene, kulturne osude i isključenja iz zajednice. Pa, niti Leila, glavna junakinja "Farukova cvijeta", nikada, pa čak niti na umoru, o svom silovanju ne govori niti najdražoj joj osobi Faruku, osobi o kojoj je sanjala, za koju se udala, koju bez ostatka voli i poštuje!

Dvostruka nesreća silovanih žena

Problem je to straha od ekskomunikacije. Izopćenja iz zajednice, iz kulturnog kruga, iz srca osoba za koje te silovane žene vjeruju da ih poznaju i vole! A to je onda više nego što je to nasilni "izgon" iz vlastita tijela nakon silovanja! Nesretne su nasilno u ratu iskorištavane žene dvostruko nesretnije jer o strahoti koju su doživjele i preživjele nemaju kome ispričati svoju istinu. A i kada se odvaže govoriti, to su onda nekakvi lapidarni, "osvetnički" (politizirani) diskursi. Neuropsihijatri, a niti drugi liječnici i terapeuti, ne mogu sve zaliječiti (pa i kada im uspije puno toga popraviti). Nužan je i pomak u društvu, izmjena stava šire bošnjačke zajednice o sebi, da bismo na koncu mogli pomoći tim ženama, postati im utočište.

Te su nesretne sudbine pravi test naše humanosti, zagledanosti u dušu i okrenutosti Bogu. Govorom, iscrpnim kazivanjem, bujicom riječi... iscijelit će se i njihova i naša duša od zla koje smo svi pre/živjeli. Svjedokinje - žrtve zločina bile bi "ponovno rođene" kada bi iskreno razumijeli njihovu bol. Razumjeli tu užasnu patnju, bez ostatka. Bez "garniranja" s politikom, obračuna i nadmetanja sa zlom, s neprijateljem, zlotvorima, s krvnicima. Moraju se naći načini i putovi ne samo otvorenijeg govorenja o toj strahoti, o poniženju njihova tijela i duše Jer, rat nije bio njihov. One ga nisu vodile izravno. Bile su – žrtve. Svi zajedno dužni smo pronaći putove izravna suočavanja sa svojim tradicijskim predrasudama o ženi, njenoj ulozi, njenoj seksualnosti. Ratovali su muškarci. A primitivni osvajači, navodne "muškarčine", su silovali tuđe žene kako bi pokorili druge, naše muškarce. Naši muškarci to moraju spoznati. I aktivnije pomoći, pokazati više empatije! Rat je već bolesni, tradicijski pa i dominirajući sebeljubivi patrijarhalni svijet "prelomio" preko ženinih leđa, ženinih utroba. U bestijalnim orgijanjima silovane žene, Bošnjakinje, su postale – trofeji, osvojena, slaba, neobranjiva tijela. Brojevi koje su na svoju ogrlicu zločina nizali krvnici. Postale su i ostaju, nažalost, osvojena tijela, razbijena tijela. A i zdrobljene duše, jer nasilno su zatrudnjivale, rađale djecu...Ta djeca negdje žive! A majka je majka!

Zašto šutimo?

Što su žene, bošnjačke žene, o svemu tome, o toj užasnoj traumi, dosad ispripovijedale? Premalo! Zbog čega tako malo, ako naša tvrdnja nije točna? Ta, proteklo je od tog orgijanja više od 15 godina. Fikcija, posebice dramska, starim Grcima je bila i kolektivna terapija, društveni korektiv, smjernica za zajednicu. Stoljećima i prije i poslije Grka priča je liječila, podučavala, budila maštu, poticala na kreativnost, uz to što je stvarala ugodu i mobilizirala na prevladavanje neugode. Brojne izazove ipak lakše rješavamo uz pomoć obiteljskog, prijateljskog kruga. Stvarajući, odnosno, podižući prag empatije. Na temelju toga tzv. životni treneri i savjetnici, novosmišljena zanimanja, danas vrtoglavo zarađuju. Šutnja i patnja silovanih signalizira da kao kolektivitet, nismo niti taknuli "pra-

vu" prirodu tog ženskog krika. Jer ga silovane zatomljuju. Naši postmodernistički načini de/kodiranja realiteta, odgonetanja i usustavljivanja pojavnosti starim simbolima užeglih i usirenih balkansko - patrijarhalnih sadržaja, njihovu neprebolnu tugu još više marginaliziraju ili ignoriraju. Upozorenja, eto, i od gđe Ibrahimović kako je nužno i književnim ženskim diskursom, otvoriti se drugom, odnosno drugima. Primordijalna je to, prema Jacquesu Derridi (u "Drugom smjeru") situacija: suodnos dviju strana (individua, nacija, klasa). Oduvijek je zapravo bitno otvoriti smjer prema drugoj strani a ujedno i njome bivati otvoren. Otvarajući temu o seksualnosti, o odnosu prema ženskoj seksualnosti, moguće da bi ohrabrili puno više žena da progovore o svojoj patnji i iskustvu za koje sada znaju da ih "isključuje" iz zajednice. Danas se često govori o raznorodnim vrstama nasilja, ali zaobilazi govor, posebice među Bošnjacima i Bošnjakinjama, o posljedicama ratnog nasilja. Uvijek ima i svijetlih iznimaka, kao što je bilo tematsko izdanje časopisa Behar o silovanim ženama.

Uz Božju pomoć

Iz teksta autorice ne doznajemo, osim izvanjskih potvrda, na koje to Kur'anske načine njeni *fikcionalni* likovi prevladavaju i kako "lijepe" te svoje "razbijene" živote. Bolno je i dramatično u romanu prikazano nerazumijevanje, gluhoća i sljepoća na žensku patnju koju silovane zatomljuju, skrivaju i guše... pred ljudima s kojima žive, koje vole, do kojih im je stalo i koji bi jedino i mogli pomoći (koliko-toliko) prevladati tragediju koju su iskusile.

Često će u svom ispovjednom štivu autoričina glavna junakinja spominjati sobu. Ovoga puta je to čađava, betonska soba, smrdljivi sobičak. Uobičajena škripa vrata kada stražar donosi bljutavi čaj i komadić bajata kruha... I sveprisutna (kazamatska) crvena žarulja. Mučenica-žrtva "tone u vlastite oči"... "Boli do nebesa. Silovanje je promatrala i njena sedmogodišnja djevojčica..." Povjerit će se prijateljici Mirsadi, koja je doživjela isto - silovanje. Prijedorčanke, Krupljanke... žene - žrtve iživljavanja.

A kakvim je stereotipnim epitetima i kod autorice "okićena" ta žena - patnica: ona se "igra", "neodgovorna je", "nepromišljena"... Na samom početku rata, Leilin je mladić Faruk već o svemu mudro porazgovarao s ocem, odlučio se da valja braniti Bosnu. On je do te mjere domoljub "da su mu prijedorske ulice kao vene krvotoka". I evo nas u političko-programatskim vodama. Makar da se stereotipnost (uobičajeni, naučeni obrasci ponašanja) promijeni u kasnijem karakteriziranju Leilina lika, ali niti tada. Kada s Mirsadom Leila bježi iz Prijedora u Jajce, točnije, u jajačko pitomo selo i tamo ih sustigne ratna oluja, Leila se suočava s barbarskim klanjem Mirsadinih roditelja, Mirsadinim ranjavanjem, pokušavaju obje pobjeći iz tog pakla i lutaju tri dana kroz šume zaraćenog područja. Padnu u zarobljeništvo i budu mučki silovane. Ipak, autorica gđa Jasminka Ibrahimović svojoj glavnoj junakinji Leili "ne daje šansu" da spozna to što joj se događa. Čak niti kada dozna za Mirsadino mučko mučenje i smrt. Napisat će tada: "Tužna vijest se pretakala u bol, a bol u snagu." Autorica naprosto kalemi svoj društveni politički program osvete i njena će junakinja kazati: "Izaći... Ostati živa. Izaći i ispričati, zapisati i nikada ne zaboraviti!". I tu se tada ne govori nego o potrebi kolektivne homogenizacije i osudi zločina. To jest nužno, o tome nema uopće dvojbi. Ipak valja naglasiti još nešto, a čini nam se neizmjerno važno: da se valja okrenuti prema svakoj pojedinačnoj patnji, razumijevanju pojedinačne ženske patnje u ovom našem muškom – patrijarhalnom, balkanskom svijetu koji, osim političke, javne osude, ne samo da ne sluša i ne želi znati, nego nije niti naviknut čuti – osobni jad!

> Bez "garniranja" s politikom, obračuna i nadmetanja sa zlom, s neprijateljem, zlotvorima, s krvnicima. Moraju se naći načini i putovi ne samo otvorenijeg govorenja o toj strahoti, o poniženju njihova tijela i duše Jer, rat nije bio njihov. One ga nisu vodile izravno. Bile su – žrtve. Svi zajedno dužni smo pronaći putove izravna suočavanja sa svojim tradicijskim predrasudama o ženi, njenoj ulozi, njenoj seksualnosti. Ratovali su muškarci. A primitivni osvajači, navodne "muškarčine", su silovali tuđe žene kako bi pokorili druge, naše muškarce.

Životinjsko i žensko je "prirodno"

Prvi susret dvoje glavnih junaka, Leile i Faruka, u Zagrebu prošao je (upečatljivo je to opisala Jasminka Ibrahimović) mlako, užurbano, oboje se instinktivno bore za egzistencijalno, nastoje tek preživjeti, postali su progonjene životinje. I "Faruk je shvatio da je njegova ljubav nakon svega što je preživjela postala sasvim druga; škrto je s njim pričala i sve vrijeme nervozno prstom vrtjela pramen kose".

Leila i Faruk se ožene, a zanimljivo je da se nikada, unatoč svemu što su propatili i podijelili, pa i najveću ljubavnu sreću, ipak tu najtežu i najmračniju, najdublje zakopanu tajnu o silovanju Leilinom nisu imali snage – pretočiti u riječi, u razgovor. Autorica će često, opet u stereotipu, vezati Leiline osjećaje uz prirodu (ili je to ipak naučena spisateljska vještina još iz modernističkog razdoblja). Tako će zapisati, parafraziramo: Dok Leila prolazi Zrinjevcem, zagrebačkim parkom u središtu grada, prije nego što će je vlak odvesti u daleku Švedsku, ona se prisjeća "parka u Prijedoru", a koji je simbol njena djetinjstva, bezazlenosti i svježine mladosti, djevojaštva, odrastanja...

Uz rijetke besmislene jezične konstrukcije (koje bi lektori izbacili, da ih je autorica angažirala): npr. "Nakon pet dana (sedmice) ponovo su je vratili u staru sobu." J. Ibrahimović nas često, neočekivano, razveseli kakvim lijepim arhaizmom, poput: "Jesen je bila na iskraju".

Dar autoričin da uoči sitne femine geste ne ide ipak dublje u karakteriziranju njenih književnih junakinja. One ostaju "predvidljivo" uronjene u tradiciju, u kulturu u kojoj se "zna" gdje je ženi mjesto! I koliko to "može" žensko! Nemamo pravo pretvoriti čak ni književnu kritiku u političko-ratničku, idealizirati "svoju" zajednicu. Označiti je samo kao program, i to politički. I pri tom "zaboraviti" na osobnost silovanih žena, na njihove potrebe. Moguće je da je J. Ibrahimović (nastojimo njen kratki roman tako čitati) željela kod čitatelja "proizvesti" upravo reakciju kao što je moja: probuditi u svih nas svijest da jesmo konzervativni i nespremni krenuti dalje u pružanju pomoći silovanim ženama patnicama, a time i samima sebi. Ostati pri tvrdokornom, stereotipnom mišljenju da je žena priroda-tijelo-bezumnost (i što se tu već sve ne asocira, osim umnosti) znači samo jedno – shizofreno se bojati ženskog glasa. Naposlijetku, traženi smiraj neće doći bez suočavanja. Možda će zazvučati patetično, ali "Farukovi cvjetovi" (silovane žene Bošnjakinje) nam na očigled – venu! Nismo ih dosad dovoljno napojili, a kamo li nahranili svojim razumijevanjem.

Kako je bosanski franjevac otac Peruan spasio Gazi Husrev-begovu knjižnicu

U časopisu "Hrvatski krugoval" tijekom 1942. godine tiskan je tekst Rešada Kadića o bombardiranju Sarajeva, 13. 4. 1941. godine... koji opisuje kako je umalo izgorjela Gazi Husrev-begove knjižnica, a potom *i priču o tome kako ju je spasio mudri i dobri franjevac.*

Malo je gradova, koji su u svojoj prošlosti pretrpjeli toliko toga kao bijelo čipkasto šeher Sarajevo. Kuge su ga morile, vatre pržile, vode plavile, dušmani pobili, harali i krvarili, pa ipak je ostalo bijelo i ponosno. U svježe proljetno jutro, na dan 13. travnja 1941., puno sunca i behara, koji se runio, pao je jedan od tih tragičnih događaja, koji su zadesili šeher Sarajevo. Bilo je to onoga tjedna u kojem je u više od 20 godina zaboravljeni grad na Miljacki imao tu kobnu sreću, da postane trodnevnom prijestolnicom jedne tužne kraljevine koja je izdisala. Tim njegovim inače mirnim ulicama, tulile su sirene luksuznih ministarskih samovoza, u kojima su pretrpani zlatnim polugama naizmjenično jurili ministri bez ministarstva, banovi bez banovina i generali bez vojnika. Šest dana prije, tj. na dan 6. travnja, Sarajlije su se uzbudljivo zabavljale. Na zapadnom horizontu promatrali su crne metalne ptice, koje su se uz prodoran pisak okomito spuštale nad hangare Rajlovačkog uzletišta, od kojih su nakon svog uzlijetanja ostavljale samo u oganj pretvorene ruševine. Jedna siromašna, ali zato samoubilački nagnuta balkanska kraljevina, pokušala je igrati se velikog rata. A kad su tjedan dana nakon toga obezglavljeni generali bez vojske, ministri bez moći i nervozni diplomati, koji su famozni beogradski puč još prije desetak dana zalijevali šampanjcem, pobjegli u ovaj čudni grad na Miljacki i on je zahvaljujući njima došao na red.

Vjekovni fatalisti s bijelom bradom iz orijentalne sarajevske Miroča kavane prokleli su ih, jer su se goneći njih i nad Sarajevom bile pojavile strašne metalne ptice, koje su starce prenule iz njihovog nujnog sna, a grad ispunile slutnjama.

13. travanj. Počelo je neočekivano. Tuljenje sirena za uzbunu zaglušilo je jeku zvona, koja su brujala u suncem okupanom medenom jutru. A zatim iznenadno nad gradom je počela kružiti jedna od srebrnasto čeličnih ptica. Čisto, sve u oblacima polako se spustila. Učinilo se da je ranjena, jer se za njome poput nevidljivoga traga otegao prodoran pisak. Padala je sve brže i brže, a zatim se, kad je već izgledalo da se srušila, naglo podigla i počela dizati, a strahoviti udar razlijegao se zemljom. Lijevi ugao ogromne poštanske zgrade odletio je u zrak. Tisuću očiju prestravljeno su buljile. Eto, tako je počelo. A u kasnom proljetnom popodnevu toga dana odigrao se događaj o kojem vam želimo pripovijedati.

Podne je već bilo davno prošlo. Sarajevo je ležalo pusto i osakaćeno. U njemu je vladao tužan mir. Zatim se ponovno pojavila jedna od brojnih metalnih ptica, koje su toga dana kružile nad gradom. Bačena bomba namijenjena valjda jednom od okolnih vojnih objekata, pala je u obližnju Konak ulicu. Stari gorostasni kesten iz predvorja prve džamije, zasađen još za doba Topal Osman-pašina vakta, zastenjao je i poput posječenog diva naslonio se na niske lukove kamenog predvorja, koji, krhki, popucali.

Čas zatim, liznula je duga plamena zmija, koja je vitko puzala uz stupove Gazi Husrev-begove knjižnice i počela buktati...Proteklo je malo, vrlo malo vremena, kad se zmija pretvorila u plamenog zmaja, koji je smjerao proždrijeti dragocjeno blago stare Gazine knjižnice; blago nad čijim su požutjelim pergamentima tihi učenjaci provodili dane i dane. Stoljećima stara riznica puna knjižnog blaga Istoka i Zapada bila je u opasnosti... Tisuće najskupocjenijih naučnih i književnih djela te četiri stoljeća stare knjižnice (uz more vrijednih rukopisa i dragocjenih pergamena) bilo je na dohvat ognju i izgledalo je, da će od svega ostati samo tužno zgarište. U taj čas niz prvu Konak ulicu, pojavila se neka neobična ljudska prilika, koja je, ogrnuta u smeđi fratarski habit, posrćući trčala. Bio je to poznati sarajevski franjevac, časni otac dr. Peruan, ili kako ga Sarajevo poznaje, siromašni fratar otac Perun. On se toga dana sa ostalom braćom nalazio u obližnjem franjevačkom samostanu, gdje je provodio dane u tihoj molitvi ili pomoći, koju je pružao potrebitim. Vidjevši da je stara Gazina knjižnica u opasnosti, otac Perun je potrčao, drhteći pri pomisli, da bi njeno divno blago moglo izgorjeti. Na žalost, pomoći se nije moglo, jer kad je otac Peruan s obližnjeg brzoglasa nazvao vatrogasce, dobio je kratak odgovor: "Ne

Vidjevši da je stara Gazina knjižnica u opasnosti, otac Perun je potrčao, drhteći pri pomisli, da bi njeno divno blago moglo izgorjeti. Na žalost, pomoći se nije moglo, jer kad je otac Peruan s obližnjeg brzoglasa nazvao vatrogasce, dobio je kratak odgovor: "Ne možemo doći, imamo viši nalog da smijemo intervenirati samo u najnužnijim i najtežim slučajevima. Napokon, nema u njoj ljudi, skoro svi su je napustili".

Za događaj se saznalo tek kasnije i to posve slučajno. A onda se podigli predstavnici časnog sarajevskog muslimanskog svećenstva u želji da se zahvale ocu Peruanu. Našli su ga u velikom franjevačkom samostanu. No, siromašni fratar Peruan ovaj puta nije bio tako skroman, jer nakon što ih je prijateljski saslušao rekao je, smiješeći se: "E, ne može samo tako. Kad mi donesete kilu prave jemenske kave, onda ste mi se odužili".
I zaista kad je sutradan u zidinama franjevačkog samostana zamirisala prava jemenska kava, dug od 13. travnja bio je namiren.

možemo doći, imamo viši nalog da smijemo intervenirati samo u najnužnijim i najtežim slučajevima. Napokon, nema u njoj ljudi, skoro svi su je napustili".
Otac Peruan je nakon tog odgovora gledao žalosno još nekoliko časaka u velikog plamenog zmaja na kubetu stare knjižnice, koji je sve više širio svoja krila, a zatim je nemoćan i utučen krenuo prema samostanu. Najednom, prolazeći pokraj bivšeg banskog dvora, na vrhu Konak ulice, u neposrednoj blizini samog samostana, trgnuo se i zastao. Velika željezna vrata dvora bila su širom otvorena. Divan park bio je prazan i pust. Nigdje nikoga. Ni straže, ni služinčadi, ni gospodara. Sve se bilo razbjeglo. Toga trenutka u glavi se siromašnog fratra oca Peruana rodila spasonosna misao. Potrčao je kroz park, zatim kroz teškim ćilimima zastrto predvorje, onda kroz hodnik uz stepenice i napokon kroz vrata bogato namještenog salona dvorca. Zadihan i uzbuđen zaustavio se tek u radnoj sobi "bana". Onda se je pred lažju, koja ga je prosvijetlila, prekrižio i dignuo brzoglasnu slušalicu, okrenuo je broj i dobio vezu. Ponovno se javila vatrogasna straža. Otac se Peruan nije zbunio. Kazao je: "Ovdje banski dvor. Na brzoglasu ban Mihaldžić." "Izvolite, gospodine bane?" čuo je odgovor. "Slušajte, u blizini dvorca gori stara Gazina knjižnica. Naređujem da se odmah upute ljudi i da se požar ugasi. Ako želite provjeriti moj nalog nazovite me.!" I otac Peruan s nekim čudnim olakšanjem u duši spusti slušalicu. Počekao je nekoliko trenutaka, ali se nitko nije javio. Umjesto toga začuo se ubrzo prodoran pisak vatrogasnih trublji. Vatrogasci su bili stigli. Rijetki očevici mogli bi posvjedočiti da su pokraj vatrogasaca s čeličnim kacigama na kupoli knjižnice mogli vidjeti jednu hitru u fratarski habit obučenu priliku, koja je gasila požar s posebnim marom i samoprijegorom. Bio je to časni fratar otac Peruan, kojemu se i danas valja zahvaliti za spas Husrev-begove knjižnice.
Ako međutim mislite, da se ovaj zanimljiv događaj time završava, varate se. Vrijedno je da znate još jedan zanimljiv detalj, pa da si dočarate staru patrijarhalnu Bosnu, kad su cestama gazili oci franjevci, pred kojima su se ljudi sklanjali s puta i smjerno ih pozdravljali.
Naime, časni je otac Peruan o tome svemu skromno šutio. Za događaj se saznalo tek kasnije i to posve slučajno. A onda se podigli predstavnici časnog sarajevskog muslimanskog svećenstva u želji da se zahvale ocu Peruanu. Našli su ga u velikom franjevačkom samostanu. No, siromašni fratar Peruan ovaj puta nije bio tako skroman, jer nakon što ih je prijateljski saslušao rekao je, smiješeći se: "E, ne može samo tako. Kad mi donesete kilu prave jemenske kave, onda ste mi se odužili".
I zaista kad je sutradan u zidinama franjevačkog samostana zamirisala prava jemenska kava, dug od 13. travnja bio je namiren.
Sada ponovno šutljivi starci u spašenoj Gazi Husrev-begovoj knjižnici u Sarajevu spokojno provode dane, listajući mudra djela Istoka, ili pak prevrćući žute, šuštave pergamene.

Pripremila Edina Smajlagić

“Jakima je svojstveno da budu strpljivi i vladaju sobom i kad ih osporavaju i kad im oduzimaju, i kad ih potvaraju. Samo slabi nariču nad svojom sudbinom jer nisu sa sobom zadovoljni. Prestajemo da se dokazujemo onima koji nas ne vide, i da se branimo od svega što nije dostojno odgovora, a ima za cilj da nas intelektualno iscrpljuje, da naše stvaralačke snage vraća u sebe. Umjesto toga, okrećemo se suvremenom razvoju, pitanjima našeg napretka i sukladnog života među narodima.“

ISSN 1330-5182
9 771330 518008

Rahmetli Muhsin Rizvić: dio govora na Osnivačkoj skupštini KDBH “Preporod“, 2. maja 1991., u Zagrebu